

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

ÚJ FOLYAM XXX.

2021/5–6. SZÁM

ENTZ GÉZA	<i>Műemlékvédelem – mű emlékvédelem</i>	3
LOVÁSZ IRÉN	<i>Tisztelet a Mestereknek – Vallomás Erdélyi Zsuzsanna és Domokos Pál Péter jelenlétéről</i>	7
NICHOLAS T. PARSONS	<i>De Gaulle és Churchill: egy közös törekvés politikai feszültségei</i>	21
PETŐ ZOLTÁN	<i>„A szellem arisztokratikus nemessége” – Edgar Julius Jung és a német konzervatív forradalom</i>	37
JOBBÁGYI GÁBOR	<i>1956 munkásforradalma és a megtorlás</i>	52
SEBESTYÉN ILONA	<i>Csokits János hagyatékából – A Magyar Műhely és egy kimaradt vers</i>	65
HAVASI JÁNOS	<i>Kirándulásaim a diplomáciába: Párizs – Fejezetek egy önéletréből</i>	83
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	<i>Pannon töredékek</i>	94

1% metafizika

MÉSZÖLY MIKLÓS	<i>A tágasság iskolája (részlet)</i>	100
----------------	--------------------------------------	-----

Körkép

TÓTH KLÁRA	<i>A jelenlét ereje – Törőcsik Mariról</i>	104
TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER	<i>Csontváry összes? – Zabolátlan vitairat – megnyerő, kételyt keltő, elfogadhatatlan tézisekkel</i>	107
LUDMANN MIHÁLY	<i>Millenniumi építészet – 125 éve nyílt meg Budapesten az Ezredéves Országos Kiállítás</i>	111
S. KIRÁLY BÉLA	<i>Joseph de Maistre: egy titokzatos francia</i>	117
DEME TAMÁS	<i>Dávid Katalin köszöntése</i>	121
SZERZŐINK		125

Lapszámunk illusztrációit a Fortepan gyűjteményéből, illetve Ludmann Mihály jóvoltából közöljük. A fedélen a városligeti egykori Iparcsarnok épülete, az 1885-ös Országos Általános Kiállítás csarnoka, melyet 1944-es pusztulása után elbontottak. (A felvétel 1890 után készült. Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klösz György felvétele. Levéltári jelzet: HU.BFL. XV.19.d.1.08.148)

MŰEMLÉKVÉDELEM – MŰ EMLÉKVÉDELEM

A témáról azért kell újra meg újra beszélni, mert soha ennyi közpénzt nem fordítottak hazánkban műemlékekre, miközben a műemlékvédelem maga (senki által meg nem kérdőjelezett állami feladatról van szó!) soha ilyen gazdátlan nem volt. Sajnálatos és túlzás nélkül mondható, hogy a világon egyedülálló történelmi nóvumról van szó. Az ebből következő veszélyhelyzet súlyosságát nagyban növeli, hogy a következő években Magyarországra beáramló hatalmas pénzforrások, az eddig tapasztaltakhoz hasonlóan, jellemzően ingatlanfejlesztésben fognak lecsapódni, és ezek nem kis része az értékvédelem szempontjából is kiemelkedő jelentőségű városrészeket, illetve azok egyedi értékhardozóit fogja érinteni. A jelenlegi intézményes és szervezeti szétaprózottság, valamint irányíthatatlanság mellett, a közhiteles nyilvántartáson és a sterilizált hatósági tevékenységen kívül a magyar műemlékvédelem jogszabályokban még előírt egyetlen alapvető feladatának ellátására sincs lehetőség. Ez pedig nemzeti kultúránk sajnos még csak kevesek által felismert, beláthatatlanul súlyos csonkulásához vezet, mint ahogy vezetett már eddig is. Nyilvánvaló tehát, hogy ezen a téren *alapvető korrekcióra van szükség*, mégpedig minél hamarabb, mert intézményes alapok hiányában vészesen közeleg az az idő is, amikor már nem lesz Magyarországon olyan szakember, akitől meg lehetne kérdezni, hogy valójában mi is az a műemlékvédelem!

Az ide vezető út még feltárássra vár, annyi azonban elmondható, hogy a 20. század második felében, a megelőző korszak eredményeire támaszkodó és nemzetközi elismeréssel övezett, magas szakmai színvonalra emelkedett magyar műemlékvédelem a szovjet berendezkedés természetéből következően nem támaszkodhatott aktív társadalmi alapokra. A hosszan tartó politikai változatlanság a műemléki metodikát is sok tekintetben konzerválta, a szakma társadalmi nyomás híján nem kényszerült a társadalmat mozgósító *érdemi* vitákra, egyedi esetektől eltekintve, nem fejlődhetett ki a szakma és műemlék-ügy szereplői között a jó kompromisszumok kultúrája. 1990 után a politikai berendezkedés és a tulajdonviszonyok átalakulása, valamint a piaczgazdaság megjelenése természetesen gyökeresen új kihívások elé állította a szakmát és a kultúrpolitikát is. Sajnálatos módon azonban a műemlékvédelem problémaköre – feltehetően nem kis mértékben a társadalmi bázis gyengesége miatt – az azóta eltelt három évtizedben úgyszólván csak negatív

összefüggésekben érte el a politika ingerküszöbét, és az egész szakma a döntéshozók körében egyre inkább a „fejlődés” gátjaként, a „nagyralátó” víziók kerékkötőjeként jelent meg. Ezen az akadályon minden, szakmai oldalról indított korszerűsítési kísérlet rendre megbukott. Így jutottunk el oda, hogy konzisztens szakpolitika híján a műemléki beavatkozások egyik legfőbb motorja az érdemi kontrollt nélkülöző új építkezés, a szimbolikus tér újrendezése és országszerte fényesen csillogó „turisztikai desztinációk” létrehozása, vagy pusztán a nyers anyagi érdek. Utóbbira az egyik, a közelmúltban az eredménytelen tiltakozások kapcsán nagyobb publicitást kapott példa, az Iparművészeti Múzeummal szemközt lévő, építettéről Heinrich-udvarként ismert jelentős műemlék-együttes értékeinek megsemmisítésével járó „ingatlanfejlesztés” esete. Ezt azért emeljük ki, mert az ezzel is jellemezhető mai tendenciák éppen a nemzetközileg is egyedülálló értékeket hordozó, nagy kiterjedésű, polgári fejlődésünk fénykorában kialakult, annak magas kultúráját tükröző budapesti építészeti együttes, joggal állítható, *legjelentősebb nemzeti műemlékünk* fennmaradásának az esélyét teszik kérdésessé. Ebben az összefüggésben emlékeztetnünk kell az egyre sűrűsödő hasonló esetek közt a Közvágóhíd botrányos megsemmisítésére, vagy az egykori Földművelésügyi Minisztérium épületének éppen folyamatban lévő, soha meg nem vitatott, de felettébb vitatható és aligha elfogadható megcsonkítására is. Itt jegyezzük meg, hogy ennek a gyakorlatnak a visszasságaira a maga szemszögéből az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala is, a polgári tiltakozásokhoz hasonlóan ugyancsak eredménytelenül, számos alkalommal felhívta a figyelmet.

Korántsem vigasztaló, hogy posztmodern korunkban a korábban kultúránk kikezddhetetlen sarokköveinek tartott hagyományok folytonossága máshol is meg-megbicsaklik. Érdemes ezzel kapcsolatban a német művészettörténészek 2005-ben megfogalmazott állásfoglalását idézni: „A polgári társadalom azon vívmányaira, amelyek a polgári nemzetállamok építményéhez oly nélkülözhetetlennek bizonyultak – ilyen például a múlt kulturális produktumainak kreatív birtokba vétele a múzeumokban és gyűjteményekben, valamint a művészet támogatása és az építészeti műemlékek védelme –, a politikai osztály ez idő szerint nem tart igényt. A hatalom legitimációja a kultúra és a művészet támogatásával – elavult modell. A mai politikusok nem tartanak igényt legitimációra – választják őket. És az általános pénzügyi szorultságban végül minden kulturális és művészeti intézményt minden gyakorlati ésszel dacolva üzemgazdasági szempontok szerint szabnak át. Olybá tűnik, mintha a politikai adminisztrációk rövid úton vissza akarnák vonni a kultúra és a művészeti javak megőrzésére kapott társadalmi megbízatá-

sukat. Erre nincsenek feljogosítva! Semmiféle politikai mandátum nem hatalmazza fel őket erre; rövidlátó módon és nemzetgazdasági szempontból nézve gazdaságtalanul cselekednek, mert kulturális és emberi forrásokat tékoznak el.”

Pedig néhány évvel korábban a német műemlékvédelem egyik vezető szakembere, a müncheni egyetem tanára, Norbert Huse a *Neue Zürcher Zeitung*nak a műemlékvédelem megújulási képességét firtató kérdésére 2001-ben lapidáris tömörséggel még így nyilatkozott: „Az állami műemlékvédelem nem kell, hogy kövesse a korszellem minden rezdülését. Az egyedi esetekben több nyitottságra, bátorságra és fantáziára van szükség. Ez viszont világosságot és tartósságot feltételez a műemléki alapelvekben, amelyek azonban nem az állami erőszak folyamányai, hanem egy több mint évszázados tisztázódási folyamat eredményei. Mindebben pedig nem a fogalmi viták játszottak szerepet, hanem az ezenközben kialakult rendkívül konzisztens törvényalkotás és joggyakorlat.”

Huse megközelítése látszólag jogi természetű, de az általa szóba hozott „évszázados tisztázódási folyamat” alapvetően kulturális jelenség. Ezen az úton elméleti megalapozottságban, jogszabályi alapokban, intézményes fejlődésben és tapasztalatokban, valamint kiterjedt helyreállítási gyakorlatban, nem utolsó sorban pedig nemzetközi szinten is ütőképes szakembergárda kiépítésében is messze előrejutott a magyar műemlékvédelem a 20. században. Nálunk tehát ez a hagyomány ment már jórészt veszendőbe szabadságunk első három évtizedében.

A műemlékvédelem pedig a modern európai szellem és kultúra intézményes vívmánya, tárgyát az építészeti és környezeti értékek teljessége, és szűkebb, gyakorlati értelemben a védett műemlékek jelentik. A feladat közelebbről az öröklött mesterséges környezetünk értékeinek tudományos feltárása, megismertetése és erre alapozott védelme, továbbá számontartása és *integrálása* a mindenkori jelen környezetalakítási szükségleteink kielégítési folyamatába. Ez az emberi és természeti világ harmonizálásának és e harmónia fenntartásának megkerülhetetlen – bár történelmi tapasztalat mutatja, hogy könnyen figyelmen kívül hagyható – előfeltétele. Ennek hiányában folyamatosan értékeket semmisítünk meg, legtöbbször anélkül, hogy egyáltalán észrevennénk ezt. Ez nem mellékesen közgazdasági értelemben hatékonysági kérdés is, mert egyértelmű összefüggést lehet felefedezni a környezet kultúrája és a munka hatékonysága között, amint erre a fennebbi idézett állásfoglalásukban a német művészettörténészek is világosan utaltak.

A vázoltaknak nem mond ellent, hogy természetesen vannak szerencsés műemléki helyreállítások, hiszen adódnak szerencsés konstellációk,

*A Millenniumi kiállítás főbejárata. (A felvétel 1896-ban készült.
Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klösz György felvétele.
Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.001)*

mint ahogy vannak és nyilván lesznek is még a piacon egy ideig jól felkészült gyakorlati szakemberek. Szigetszerűen léteznek jó, sőt akár mintaszerűnek is tekinthető országos programok is, amilyen az immár három éve jól működő, viszonylag jó forrás-ellátottságú népi építészeti program, vagy a határon túli műemléki felújításokat támogató, de egyelőre erősen alulfinanszírozott Rómer-terv.

A műemlékvédelem szempontjából a finanszírozás kérdése is sarkalatos jelentőségű. Ennek lényege, hogy az állam a törvény oltalma alá helyezett értékek (műemlékek) *teljes körét* elérő pénzügyi támogatási rendszert kell, hogy működtessen. (A teljes kör Magyarországon mintegy tizenháromezer műemlék.) Ez morális és ezért legitimitási kérdés is, a műemlékvédelem örök problémája, nálunk alapvetően megoldatlan, de jó hír, hogy a világban sokfelé vannak a nemzeti teherbírással arányos jó gyakorlatok, és ha akarjuk, áthághatatlan akadálya nálunk se lenne egy működőképes megoldásnak.

LOVÁSZ IRÉN

TISZTELET A MESTEREKNEK

Vallomás Erdélyi Zsuzsanna és Domokos Pál Péter jelenlétéről

*Erdélyi Zsuzsanna születésének 100.,
Domokos Pál Péter születésének 120. évfordulójára*

Domokos Pál Péter (1901–1992) csíki kántortanítóból lett történész, néprajzkutató, a moldvai csángók népzenejének, kultúrájának kutatója. A moldvai csángók apostolaként tisztelik.

1929-ben olvasta, hogy Bartók és Kodály népdalgyűjtő útjaikkal szinte az összes magyarlakta vidéket felkeresték, kivéve a moldvai csángókat. Ekkor, huszonnyolc éves korában határozta el, hogy elindul Moldvába a csángó magyarok közé, hogy megismerje népzenejüket, énekkultúrájukat. Összegyűjtött anyagát Bartóknak és Kodálynak is bemutatta, akik további kutatásokra ösztönözték. 1931-ben jelent meg a *Moldvai magyarság* című nagy jelentőségű könyve¹ saját népdalgyűjtéseivel.

1938-ban az Eucharisztikus Kongresszus alkalmából moldvai csángó énekeseket hozott föl Budapestre, a Magyar Rádióba, ahol a híres Pátria lemezfelvételek készültek. Itt hallott Bartók először élőben moldvai csángó énekeseket.² Domokos Pál Péter moldvai gyűjtései alapján a Bartók Béla által négy fő dialektusra (Dunántúl, Felföld, Alföld, Erdély) osztott magyar népzenei területeket azóta egy ötödikkkel, a moldvai csángó dialektussal egészíti ki a néprajztudomány.

1943-ban *summa cum laude* doktorált néprajzból, Kelet-Európa történelméből és magyar irodalomból a kolozsvári egyetem bölcsész tudományi karán. Budapesten a közoktatási, majd népjóléti minisztériumban dolgozott 1945-től elbocsátásáig. A Baranya megyébe áttelepített moldvai csángók közelében, Szárászpusztán gazdálkodásba kezdett, és ott tovább folytatta a népdalgyűjtést. Pár év múlva elvitte az ÁVO, a földjét is elvették. Fizikai munkásként dolgozott, majd a budapesti József Attila és a Kaffka Margit Gimnáziumban tanított 1961-ig. Kimagasló életművéért, nemzeti múltunk kutatásáért 1991-ben Széchenyi-díjjal tüntették ki. Mára szobra áll a csíksomlyói kegytemplom és kolostor mellett.

¹ Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*, 1931. (6. kibővített kiadás: Fekete Sas, 2001, Budapest)

² Domokos Pál Péter: *Bartók Béla kapcsolata a moldvai csángómagyarokkal: népdalok, népmesék, népszokások, eredetmondák a magyar nyelvterület legkeletibb részéről*, Szent István Társulat, 1981, Budapest

Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015) a Nemzet Művésze címmel is kitüntetett, Kossuth-díjas magyar néprajztudós, folklorista. Magyar-olasz-filozófia szakot végzett, nem néprajzosnak készült. Nyelvtudása révén először a külügyminisztérium sajtóosztályán dolgozott, de politikai okokból elbocsátották.

1953–1963 között a Művelődésügyi Minisztérium népzenei kutatócsoportjában, 1964–1971 között a Néprajzi Múzeum népzenei osztályán dolgozott Lajtha László mellett. 1971–1987 között a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának munkatársa, 2002-től a Magyar Művészeti Akadémia tagja lett. Szakrális szövegfolklórral foglalkozott. 1968-ban hallott először archaikus népi imádságot a nagyberényi Babos Jánosnétól, és ez meghatározta pályája további alakulását. Azután ezt a középkori eredetű szöveghagyományt, a népi Mária-költészetet, a szóbeliség és az írásbeliség kapcsolatát, a népi vallásosságot kutatta. Több tízezer szöveget gyűjtött és publikált. 1980-ban Esztergomban létrehozta a népi vallásosság gyűjteményét.

Alázattal folytatta a nagy elődök, Bálint Sándor és Domokos Pál Péter munkáját. Archaikus imádságyűjteménye, a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* óriási revelációként robbant be a szakmai és irodalmi köztudatba.³ *Terra incognita* volt a terület, amit feltárt. Műfajt teremtett, tudománytörténetet írt, hatalmas kultúrkincset mentett meg áldozatos munkájával. Az archaikus népi imádság műfajának recepciótörténetét külön kötetben foglalta össze.⁴ Nélküle ma már elképzelhetetlen a magyar néprajz története. Munkássága azt igazolta, hogy a népi gyakorlatban imádság funkcióban máig élő szövegek középponti témájuk alapján a későközépkor ferences ihletésű költői műfajaihoz, a passióepikához és a Mária-síralom-lírához kötődnek. E „kevert tudatformájú” szövegek például a misztériumdramák elemeit, sőt kereszténység előtti, vagy nem keresztény mozzanatokot (ősi kozmogóniai képzetek, ráolvasások, bajelhárító szövegek) is őriznek.⁵

Erdélyi Zsuzsanna az archaikus népi imádságok műfaji leírásával, elemzésével és közzétételével szakmai tekintélyt szerzett itthon és külföldön. Munkásságát számos díjjal, kitüntetéssel elismerték. Ő nemcsak szakmai, hanem emberi, női példakép is: négy gyermek felnevelése, család, hivatás, göröngyös szakmai út, nehéz történelmi-politikai viszo-

³ Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok, Magvető, 1976, 1978, Budapest [Erdélyi 1976, 1978]

⁴ Erdélyi Zsuzsanna–Várhelyi Ilona: „...Századokon át paptalanúl...” *Az archaikus népi imádságműfaj fogadtatörténete*. Szent István társulat, Budapest, 2011

⁵ Az archaikus imádságműfaj sajátosságairól, háttéréről szóló különböző írásait egy nagy tanulmánykötetbe válogatta, szerkesztette, de kiadását már sajnos nem érthette meg: Erdélyi Zsuzsanna: *Múltunk iratlan lírája. Az archaikus népi imádságműfaj háttérvilága*. Kalligram, 2015, Pozsony

nyok közepette mégis derűs ember, akiből mély hitből táplált nyugalom és szeretet árad. Szakma iránti alázatból, emberségből, segítőkészségből mindketten példát mutatnak.

Erdélyi Zsuzsanna és Domokos Pál Péter is jelen van életemben. Velük kapcsolatos, egymással összefűződő emlékeimet egy konferencia felhívása⁶ indította el bennem. Összeállt egy kép, amiben kirajzolódik szakmai utamnak egy olyan vonala, amit nélkülük nem ilyenre írt volna a sors. Mindketten tereltek az utamon, meghatározóak voltak az életemben. Sokat köszönhetek nekik. Olyan ez, mint a népmesei út, melyen találkozunk az ember a segítő és akadályozó erőkkel. Csak a végén derül ki, ki melyik volt valójában, és mi volt az igazi szerepe a főhős útjának alakításában. Mintha lenne egy tudatos vezérlő, aki pontosan tudja, kit, mikor és miért állít a főhős életfonalának útjába. Zsuzsa néni a saját életpályájának értékelésekor ezt a „zsinórpádlás-jelenségnek” nevezte: az élet színházában főntről, a zsinórpádlásról a Nagy Rendező mindig a megfelelő embert, helyzetet ereszti elénk, életünk színpadára. Még ha az adott időben és helyen ennek értelmét és jelentőségét nem is érzékeljük és értelmezzük pontosan, később kiderül, „az égi gondoskodás mintaszerű volt.”⁷ Mindannyian főhősei vagyunk saját életünknek. És mindannyian mellékszereplői, segítői vagy akadályozói tudatosan vagy öntudatlanul a szűkebb vagy tágabb környezetünkben élőknek. Összeszedem, hogyan emlékszem rájuk, a Mesterekre, akik az elmúlt 40 évben jelentősen befolyásolták szakmai utamat a népzene és a népi vallásosság megismerése terén, és azokra a segítőkre, akik hozzájuk eljuttattak. Valamennyiüknek hála és köszönet!

*

Domokos Pál Péter nevével elsős gimnazista koromban találkoztam először, mikor a síófoki zeneiskolában kórusvezető tanárom, Simon Kati a kezembe adta a Domokos–Rajeczky: *Csángó népzene*⁸ című vastag, barnászöldes kemény papírkötésű kétkötetes művet. Ebből tanultam az első moldvai csángó népdalokat, amikkel a mohácsi népdaléneklési ver-

⁶ E szöveg eredeti változata az alábbi konferenciára íródott: „Hegyet hágék, lőtőt lépék...” – Államközi konferencia a kárpát-medencei magyar szellemi környezet fejlődéséért. A szakrális néprajzban iskolateremtő tudósok emlékére a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeumban. 2017. április 5-8. Jelen írás az ott elhangzott, de meg nem jelent előadás átdolgozott szövege.

⁷ Lovász Irén: Életrajzi beszélgetés Erdélyi Zsuzsannával. In: Barna G. (szerk.): *Nyisd meg Uram szent ajtódát. Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára*. Szent István Társulat, XI-XLV. 2001, Budapest, XXXI. [Lovász 2001]

⁸ Domokos Pál Péter – Rajeczky Benjamin: *Csángó népzene I–II*. Budapest, Zeneműkiadó, 1956–1961.

senyre készültem. Megmutatta még Együd Árpád somogyi gyűjtéseit is, azok eredeti hanganyagát is megkaptam, és a *Zörög a citrus* kezdetű buzsáki népdalt akkor tanultam meg. Ezt énekeltem később első lemezfelvételemen is.⁹ A moldvai csángó népdalok közül a *Menyecske, menyecske, megmondám este*, az *A pünkösdi rózsá...* és a *Még uram a kútra járt* kezdetűeket tanultam meg először, és a bonyolult, aprólékos, melizmatikus díszítésekkel úgy-ahogy megbirkózva indultam a népdalversenyekre. Jól emlékszem Olsvai Imre zsűrielnök szigorú szakértői véleményére.

Elsőéves egyetemistaként a szegedi bölcsészkaron Mokány Sándor tanár úr nyelvjárás órán épp a Wichmann-féle nyelvjárasi szótárt¹⁰ adta kezünkbe. Meglepődött, hogy én eléggé otthonosan mozgok ezek közt az archaikus, nehéz szövegek közt, és viszonylag jól olvasom, értelmezem a másoknak kricsz-kraksznak tűnő fonetikus jeleket, melyek addigra már ismerősek voltak nekem a Domokos–Rajeczky-féle népdalszövegek fonetikus lejegyzéseiből. Mikor kiderült, hogy milyen lelkesen használom azt a könyvet, a nyelvjárás órán Mokány Sándor tanár úr felajánlotta, hogy összehoz engem Domokos Pál Péterrel. Ezt óriási megtiszteltetésnek éreztem, és addig teljesen elképzelhetetlennek véltem.

Kezem, lábam remegett, amikor a szegedi vonatról először a Nyugati pályaudvarra érkezvén, a fővárosban akkor még nagyon tájékozatlanul, elzarándokoltam Domokos Pál Péter Budafoki úti lakására. Egy óriás nyitott ajtót, hórihorgas, szemüveges, mosolygós, hajlott hátú, kedves öregúr fogadott, és hellyel kínált a dolgozószobája fotelijében. Könyvespolca roskadásig volt könyvvel, íróasztala aktív szellemi alkotó mindennapokról árulkodott, balról áramlott be asztalára a fény. Láttam, mennyire izgulok, és a meghatódottságtól alig jött ki hang a torkomon. Akkor még nem sejtettem, hogy ő pontosan tudta, hogyan kell bánni az emberekkel. Hamar feloldódtam, megnyugodtam, mikor éreztem, hogy a bizalmába fogadott. Rendszeresen jártam hozzá. Óriási tudása, bölcsessége, embersége mellett sok praktikus tanácsot is kaptam tőle. Tiszta emlékszem, mikor azt mondta: „Reggel jó dolgozni, mielőtt az embert elterelik a napi teendők. Minden reggel azzal kezd a napot, hogy egy kicsit leülsz az íróasztalhoz, és azzal foglalkozol, amit szeretsz, és ami a szívügyed!” Sokat beszélgettünk a népdalok, balladák szövegéről, azok hátteréről is: legtöbbet mesélt a mennybe vitt leány balladájáról (*Imhol kerekedik egy kerek dombecska...*), a NÉKOSZ-indulónak [Népi Kollégiumok Országos Szövetsége] dallamot adó csángó népdalról (*Az erdő szélébe...*), a Siculicidiumnak emléket állító (*Nekiünk a legszebbik estét*

⁹ *Élő népzene*. V. Magyarországi Táncszínházalkotó, Hungaroton, 1986. SLPX 18129: 2.

¹⁰ Wichmann, Yrjö: *Wörterbuch des Ungarischen Moldauer Nordcsángó und des Hétfaluern Csángódialektes*. 1936, Helsinki

kezetű) dalról. Leggyakrabban a kis *Rezedából*¹¹ szeretett népdalokat énekelni, elemezni. Faltam a szavait.

Miután látta nem lankadó komoly érdeklődésemet a moldvai csángó népdalok iránt, hamarosan elküldött a Baranyaiba, Tolnába áttelepült egyházaskozári, szárászi és mekényesi moldvai csángó énekesekhez. Így jutottam el 1980-ban az élő moldvai csángó népzenehez alig húszévesen, SANYO kazettás magnómmal a nyakamban, autóstoppal, Alföldi cipőben, farmernadrágban, orkándzsekiben, szegedi egyetemistaként. Óriási élmény volt Nyisztor Gyuri bácsi furulyázása, Gyurka Rafaelné, Dávid Illésné, Benke Jánosné éneke. De a beszélgetések, imádságok és még a csalánleves is.¹² Ez volt az első, önálló népzenei gyűjtésem. Péter bácsinak részletesen beszámoltam a gyűjtőutakról, és hamarosan biztatni kezdett, hogy merjek elindulni Moldvába is.

Ő bízott bennem, míg mások inkább lebeszéltek, mert féltettek, vagy joggal féltették az ottaniakat, akiket bajba sodorhattam volna, ha elügyetlenkedem. Péter bácsi bölcs tanácsára, intelmeit meghallgatva mégis elindultam.¹³ A csíksomlyói búcsúról mondhatni álruhában, az ottani zarándokokhoz csapódva szivárogtam be először Moldvába, legelső alkalommal Pusztinába. Meghatározó, felejtethetlen élmény volt. 1980-81-et írtunk, a Ceaușescu-diktatúra még javában tombolt. Mai fejjel visszagondolva akkori húszéves énemre, tudom, hogy felelősségem teljes tudatában, komolyan, bátran és megfontoltan vágtam neki az útnak. Higgadtan, felkészülten, nem szeleburdi ifjonti hévvel, hanem pontosan felmérve, hogy mit árthatok a helybelieknek, megfontoltan és terv szerint jártam házról házra. S közben mindig kézzől kézre adtak a helybeliek, és soha nem hagytak egyedül. Sikerült többórányi népdal-éneklést rögzítenem és a felvételeket épségben hazahoznom.

Péter bácsinak folyamatosan beszámoltam útjaimról. Megtisztelt bizalmával, és megajándékozott új könyveivel, köztük az akkor megjelenő Kájoni Kódexet is magába foglaló *Édes Hazámnak akartam szolgálni* című nagy könyvével.¹⁴ Ebből tanultam meg később, és énekeltem föl a Szent István Bazilika altemplomában a 148. zsoltárt az *Égi Hang*

¹¹ Domokos Pál Péter: *Rezeda. 96 csángómagyar népdal*, Zeneműkiadó, 1953, Budapest

¹² Életem első csalánlevesét Szárászon Benke Jánosné (szül. Benedek Rozália, 1906, Diószén, Moldva) főzte nekem. A húgom is elkísért arra az útra, ő képtelen volt megenni. Neki ezért ennyi élmény elég is volt a néprajzi gyűjtésből, másfelé fordult az útja. De én maradtam a csalánleves ellenére, vagy épp azért a szakmában. Pedig akkor még nem sejtettem, hogy annak az asszonynak, aki nekem akkor főzött, tíz évvel korábban Erdélyi Zsuzsanna a *Hegyet hágék, lőtőt lépék...* imádságot köszönhetette. (Ez a *He-há* [Erdélyi 1976, 1978] 97. sz. szövege.) De akkor én őt, Erdélyi Zsuzsannát személyesen még nem ismertem.

¹³ Erdélyi utaim hátterében addigra már Ilia Mihály tanár úr is ott állt segítő, irányító Mesterként. Az ő védőszárnyai alatt „röpködtünk” ki Ceaușescu sötét éveiben az erdélyi magyar írókhoz, költőkhöz, és hoztuk-vittük az irodalmat és a híreket.

¹⁴ Domokos Pál Péter: „*Édes hazámnak akartam szolgálni...*” Kájoni János: *Cantionale Catholicum / Petrás Incze János: Tudósítások*. Szent István társulat, Budapest, 1979

című lemezemre.¹⁵ Aztán Péter bácsi fölkért, hogy előadásain énekeljek, illusztráljam az általa elmondottakat, így több ismeretterjesztő, közös fellépést tartottunk 1980–87 között. (Az első a Veszprémi Városi Könyvtárban volt 1980. szeptember 16-án Újhelyiné Ildikó könyvtárvezető szervezésében, aki később, 1989-ben épp Péter bácsi előadásáról való hazaszállítása közben szenvedett halálos autóbalesetet. Akkor Péter bácsi is súlyosan megsérült, és hosszas kórházi ápolásra szorult.)

Ha ő nem biztat, nem segít, nem bátorít, nem jutottam volna ki azokban az években, 1980–81-ben süldő diáklányként Moldvába. Nagy megnyugvás és öröm, hogy szobra mára már rendíthetetlenül ott áll a csíksomlyói kegytemplom előtt. Gyakran fülembe cseng az az intelme vagy tanácsa, hogy „Ha kidobnak az ajtón, menj be az ablakon!” És Péter bácsi szájából ez bizony nagyon hitelesnek hangzott, ismerve az ő hányattatott életét, és hozzá elszánt, céltudatos és kitartó személyiségét. Nem ismert lehetetlent, főleg, ha szent ügyet szolgált, márpedig rendre ezt tette. Mint amikor csíksomlyói kántortanítóként a moldvai csángók közé indult népzene gyűjtő, felfedező útra, vagy mikor az „Ezer Székely Leány Napja” találkozót elindította, vagy a moldvai csángók és bukovinai székelyek áttelepítéséről volt szó, vagy amikor az Eucharisztikus Kongresszuson 1938-ban Budapestre hozta a legjobb moldvai énekeseket, és a Magyar Rádióban a Pátria lemezfelvételek készítése közben megismertette Bartók Bélát a moldvai csángó népzenevel, és amikor megírta Petrás Ince Jánosról szóló könyvét, melynek címe: *„Édes hazámnak akartam szolgálni...”* Ez a mondat – feltehetően nem csak számomra – Domokos Pál Péter ars poétikájaként hangzott mindig, és hangzik a mai napig.

*

A szegedi József Attila Tudományegyetemen elsőéves voltam 1980-ban, mikor a híres „szögedi”, a vallási néprajz kiváló kutatója, Bálint Sándor autóbalesetben meghalt. Nem volt néprajz szak akkor Szegeden. De a sors jóságos gondviselése folytán szegedi diákéveim alatt Mesterem irodalomtudományból és emberségből a tápai születésű Ilia Mihály tanár úr lett. Az ő javaslatára mentem ki a tápai búcsúba minden Mihály-napkor népdalt gyűjteni. Az ő kérésére jártam ki másokkal együtt erdélyi költő-író barátaihoz könyveket, folyóiratokat hozni-vinni. És ez nem a híreknek és az íróknak, hanem nekünk, diákoknak volt a legjobb. Rengeteg kapcsolat, találkozás, átélt élmény, tapasztalat fűződik ezekhez az utakhoz.

¹⁵ Lovász Irén: *Égi hang* (zene: Mizsei, Lovász, Szokolay), Siren Voices, SVCD01, 2006: 19 [Lovász 2006]

Így ismertem meg Kányádi Sándort, Sütő Andrást és Beder Tibort. Utóbbinál minden moldvai utam alkalmával megálltam Csíkszeredán. Így érlelődött néprajzi érdeklődésem. Bálint Sándor tápai gyűjtéseit a szegedi Móra Ferenc Múzeumban kezdtem alaposabban áttanulmányozni 1982–83-ban. Ott, abban a hangarchívumban találtam rá arra a Mária-siralomra is,¹⁶ ami végül elvitt személyesen Erdélyi Zsuzsannához.

Diploma után Budapestre kerülve bejártam a Zeneakadémia népzene óráira Vikár László tanár úrhoz. Tőle kérdeztem, mi lehet ez a „*Ki sír ilyen keservesen...*” kezdetű ének, amit a szegedi múzeum archívumában találtam. Azt mondta, menjek el Erdélyi Zsuzsannához, majd ő megmondja. Megadta a telefonszámát. Így találkoztam először a budavári Néprajzi Kutatóintézetben Erdélyi Zsuzsannával 1986-ban.

Rögtön helyére tette a szöveget, amit vittem. Mondta, hogy ez nem túl különös, ponyvairódalom, több változata él, de ha érdekel, mutat ő nekem sok ilyet vagy ilyenebbet. Aztán már az első találkozásunkkor azt kérdezte: „Tudsz-e blattolni aranyos fiam? Holnap lesz az unitáriusoknál egy előadásom Pestszentlőrincen. Gyere el velem, és énekelj el ezt a két calabriai 14. századi olasz laudát!” Hát!? Nagy falat volt így elsőre. De úgy meghatódtam a bizalomtól, hogy megtáltosodtam! Jóleső érzés volt, amikor pár évvel később Zsuzsa néni archívumában meghallgathattam az eredeti calabriai archív felvételt, ugyanis meglepő módon elég jól sikerült visszaadnom az eredeti stílust, tempót, prozódiaát a dallam- és szövegjegyzés alapján. Hisz én akkor azt csak kottából tanultam: azonnal kellett, másnapra, nem volt idő előbogarászni az eredeti hangfelvételt. A *Dove vai madonna mia*-t fel is énekeltem az *Égi Hang* lemezemre 20 évvel később.¹⁷

Így kezdődött harminc évig tartó, meghatározó személyes kapcsolatom Erdélyi Zsuzsannával. Intenzív és több volt ez, mint mester-tanítvány kötődés, nagyon különleges. Egyre másra jöttek felkérései, hogy ezt is, azt is énekeljem el, illusztrálni előadásait. Jártuk az országot, és az archaikus népi imádságokról, a szakrális magyar népköltészet-ről, különösen a Mária-siralmakról, passióepikáról szóló előadásaihoz megtanultam gyűjtéseiből a vonatkozó dalokat, és örömmel énekeltem. Szívesen, önzetlenül adta a dalokat, hogy tanuljam meg őket. Eredeti kéziratot és hangfelvételt soha nem adott ki a kezéből, mindig másolatot készítettünk.

1987-ben a Néprajzi Múzeum adattárába, a Népzenei Gyűjteménybe kerültem muzeológusként Mohay Tamásnak köszönhetően. Ott ismer-

¹⁶ „*Ki sír oly keservesen, hol vagy csillagom...*”, nagypénteki ének, Bálint Sándor: *A Szegedi Nemzet* III., 262.

¹⁷ Lovász 2006, 13.

kedtem meg Bartók, Kodály, Lajtha híres lejegyzéseivel, támlapjaival, fonográf és magnófelvételeivel, és Erdélyi Zsuzsanna egykori folklór motívum- és földrajzi katalógusával is. Akkor még megvolt a Kossuth téri múzeumépület Népzenei Gyűjteményében a nagy katalógusszekrény, ott sorjázta rendre az írógéppel írt katalóguscédulák és kézzel írt kiemelések. Zsuzsa néni nagy munkával ezt szerkesztette éveken keresztül a Lajtha csoport „szövegeseként”. Ez alapján írta meg első néprajzi tanulmányát a magyar népköltészet színszimbolikájáról.¹⁸ Miután 1995-ben el kellett jönnöm a múzeumból, ezt a katalógust is száműzték a Népzenei Gyűjteményből. Évekkel később a pincében láttam viszont az egyik folyosón, megtúrten, szanalásra készen. Nagy érték volna fizikai léteben is megőrizni az utókornak, legalább Erdélyi Zsuzsanna munkájának emlékeként.

1990-ben Zsuzsa néni a Hungarotontól lehetőséget kapott, hogy a *Hegyet hágek* kötet imádságainak hanganyagából lemezt készítsen.¹⁹ Felkért engem a válogatásban, szerkesztésben való közreműködésre. Hónapokon keresztül hasaltam nála a zongora alatt vagy a kisszobában szétterített gyűjtési jegyzőkönyvek között, többször újrahallgatva a felvételeket, válogatva a legjobbakat, egyeztetve a nyelvi lejegyzések pontosságát és a hiteles adatolást. Aprólékos, fárasztó, de szép munka volt. Sok hangfelvételt végighallgattam, sok gyűjtési jegyzőkönyvet elolvastam. Óriási anyag tornyosult a lakás különböző zugaiban. Rengeteget tanultam belőle: igényességet, pontosságot, szakmai alázatot, módszertant, kitartást, állhatatosságot, fáradhatatlanságot, emberséget.

Ekkor a Pécsi Tudományegyetem Nyelvi és Kommunikációs Intézetében dolgoztam tanársegédként. A kommunikációelmélet, a szemiotika és a kulturális antropológia tanítása közben feltűnt nekem, hogy a szakrálissal való emberi kommunikáció, például az imádságok elméleti igényű leírására nincs még kidolgozott terminológia, nincs kész elmélet a kommunikáció tudományában. Miközben egyre inkább beleástam magam Erdélyi Zsuzsanna mellett az archaikus népi imádságok gazdag, izgalmas világába, és az elméleti problémákra nem találtam választ a kommunikációelméleti és vallásantropológiai szakirodalomban, egyre erősebb lett a vágyam, hogy magam próbáljam megírni a szakrális kommunikáció elméletének legalább egy részfejezetét. Ez volt az alapja kandidátusi disszertációmnak: *Szakrális kommunikáció. Népi imádságok pragmatikai, antro-*

¹⁸ Erdélyi Zsuzsanna: *Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához* I., II, III. rész, *Ethnographia*, LXXII. 1961/2, 173–199., 1961/3, 405–429, 1961/4, 583–596.

¹⁹ Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágek, lőtől lépék*. Archaikus népi imádságok.1-2. Hungaroton, SLPX 14118, 1991

pológiai megközelítése. Két kiadásban jelent meg.²⁰ A második kiadást Erdélyi Zsuzsannának ajánlottam tisztelem jeléül. Az előszóban igyekeztem áttekinteni, mi történt a szakterületen az első kiadás óta.²¹

Megtisztelő volt számomra, hogy látásmódomat, megközelítésemet Zsuzsa néni figyelemmel követte, elismerte, sőt méltatta disszertációmról írott opponensi véleményében, és a *Hegyet hágék* harmadik, bővített kiadásaihoz írt előtanulmányában is.²² Tánczos Vilmos és más „fiatal szakmabeliek” munkáinak számbavétele mellett az általam képviselt elvek és módszerek bemutatásának is komoly figyelmet szentelt.²³ Bámulatos, hogy volt ideje és figyelme követni a fiatalok munkáit is. Pedig állandóan, éjjel-nappal dolgozott, tanulmányt írt, korrektúrázott, vagy rendezte a dokumentumait. Hagyományos írógéppel írt, nem használt „okos gépet”. Szövegszerkesztő technikája egészen megmosolyogtató lehetne a mai fiatalok számára. Kéziratai írásakor, utólagos szerkesztésekor rendszeresen cellux ragasztócsíkokkal és kézírásos kommentárokkal toldotta meg a kicsinek bizonyuló A/4-es lapokat. Rendkívül sokat írt és publikált élete végéig.

Már a 90-es évek elején való rendszeres találkozásainkkor láttam, hogy gyűlnek Zsuzsa néninél az „Elmenni!” feliratú levélborítékok, amik egyre inkább nyomasztották, mert azt érezte, a feladat nő, az idő fogy. Ezeket a leveleket az ő felhívásaira a Kárpát-medence lekülönbözőbb falvaiból küldözgették az öregasszonyok, kézírásos imádságaikkal, énekeikkel, amiket a „pesti tanárnéninek” is elénekelnének, elmondának, ha meglátogatná őket. Zsuzsa néni azt kérte, menjünk el együtt, mert egyedül már nem győzi és nem is mer elindulni, és kezdjük el bejárni a legsürgetőbb helyeket. Kiválogatva az „elmenni” feliratú borítékokat, így jutottunk el együtt a heves megyei Fedémesre és később a bácskai Madarasra is. Itt találkoztam olyan asszonyokkal, akik személyiségükkel, tudásukkal olyan nagy hatást tettek rám, hogy többször egyedül is visszamentem hozzájuk, és Zsuzsa néni jóváhagyásával, sőt az ő biztatására, annyira beleástam magam a világukba, hogy egy-egy nagyobb tanulmányt írtam belőle.²⁴

²⁰ Lovász Irén: *Szokrális kommunikáció*. Európai Folklór Intézet, 2002, Budapest; Lovász Irén: *Szokrális kommunikáció*. Második kiadás, Budapest, L'Harmattan-Károli Könyvek, 2011 [Lovász 2011]

²¹ Lovász 2011, 9–17.

²² Erdélyi Zsuzsanna: *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Harmadik, bővített kiadás, Pozsony, Kalligram, 1999 [Erdélyi 1999]

²³ Erdélyi 1999, 792–793.

²⁴ Lovász Irén: „Az elme hallja, nem a fül.” Egy asszony látomásainak antropológiai megközelítése. in: Pócs É. (szerk.): *Extázis, álom, látomás*. Balassi Kiadó, 1998, Budapest, 156–173. [Lovász 1998a]; Lovász 2002; Lovász 2011

Fedémesre a gyöngyöspatai és nagyfügedi gyűjtések után érkezünk 1992 őszén, Mindszentek után. Nagyfügedről az „egy istenes-egy ugrós” repertoárú énekesasszony jutott évek múlva is eszünkbe. Látom, hallok magam előtt, ha ezt most hallanám, biztosan felkacagna Zsuzsa néni. Minden emberi részletet észrevett. A gyűjtés közben is. Ezért énekelte a nagyfügedi asszonnyal nemcsak az istenest, hanem az ugróst is. Lenyűgöző volt az a természetesség és magától értetődő kíváncsiság, ahogy bekopogott egy-egy házhoz. És az, ahogy elfogadta, mert kiérdemelte a háziak vendégszeretetét és bizalmát. És ahogy embersége, empátiája, szolidaritása minden alkalommal megmutatkozott. A legmélyebb lelki bugyrokba, a titkok intim világába, az imádságok rejtett, féltett területére is mindig könnyedén lépett be, mert megnyíltak neki az asszonyok. Azt éreztem, hogy azért kér és fogad el bármit a parasztasszonyoktól olyan magától értetődő természetességgel, mert ő is ugyanilyen természetesen adna bármit nekik a sajátjából. Nagyon emberi, felebaráti partnerség, egyenrangú viszony volt az, amit ő gyűjtései közben, vagy azokat megelőzően vagy azok után akár a levelezéseiben is ápolt a parasztasszonyokkal. Szerette őket, szerette az ügyet, szerette a szakmát.

Cipelte fiatalabb korában még a Lajtha csoportban, ahogy ő mondta, a „döher nagy nehéz Uher szalagos magnót”, de velem már a kis kazettás magnójával járt. A pontos adatolás, dokumentálás mindig elengedhetetlen része volt a felvételeknek. Ennek jótekingő áldását mindenki élvezheti, tapasztalhatja a *Hegyet hágék, lőtőt lépék* köteteiben is. Kíváncsi volt a háttérre, a szövegek előfordulási kontextusára és az asszonyok élettörténeteire is. Határozott, céltudatos volt, de nem rontott ajtóstul a házba.

Fedémesen először Malvin nénihez mentünk. Fekete fejkendő vékony, magas asszony jött ki a kapuba. „Látom, gyásza van. Nem zavarkodunk akkor. Mi történt?” – kezdte Zsuzsa néni. Malvin néni elmondta, hogy a fia halt meg néhány hete, a cséplőgép okozta balesetben. Mégis betessékelt minket. Nem beszéltünk. Csendben ültünk a konyhában. Kis idő múlva azt mondta: „mégis elmondok maguknak egy éneket.” És elénekelt, amit akkor lehetett. És nekünk földbe gyökerezett a lábunk, és leesett az állunk. Ámulva és meghatottan hallgattuk, amint könnyeit nyeldesve énekelt. Zsuzsa néni sem hallotta ezt a nagyheti éneket addig soha, és persze én sem, amelyben Krisztus mondja el a saját halálát: „Meghaltam én népemért, gyászba borult felettem az ég./Ó emberek, emberek, hogy szeretlek titeket...”²⁵ Különös, emlékezetes, megrázó élmény volt. Egyik kedves énekem lett ez.

²⁵ Többször énekeltem lemezen, rádióban, televízióban, Jankovics Marcell nagyheti műsoraiban, Jelenszki István filmjében, majd az *Égi hang* lemezemen: Lovász, 2006.

Ezután mentünk Margit nénihez, aki korábban búcsúvezető volt, és a helyi népdalkörben is énekelt. 1980-ban trombózis miatt lebénult a jobb oldala. Az orvosok nem bíztak benne, hogy fölépül, csak öt év túlélést jósoltak neki. Ekkor vett egy írógépet, és megtanult a viszonylag ép bal kezének egyetlen ujjával, a mutatóujjával gépelni. Elhatározta, hogy mindent leír, amit tud: az összes vallásos éneket, imádságot, a szentekről szóló különböző ponyvákban, kézírásban terjedő történeteket. Írta ezeket a szövegeket indigóval, több példányban magán- és templomi használatra egyaránt, abban a tudatban, hogy hasznos, Istennek és embertársainak tetsző tevékenységet folytat, maradandót alkot. Ez a munka és a hit elegendő éltető erőt adott neki ahhoz, hogy betegsége ellenére hosszú éveket jó lelki és megfelelő fizikai állapotban élje az életét. Később fokozatosan elkezdte összeírni az összes népdalt és balladát, közmondásokat, vőfélyverseket, menyasszony- és vőlegényköszöntőket is, és élettörténeteinek mindazokat a tapasztalatait, élményeit, amiket ő fontosnak, kiveszett és átadandó értéknek ítélt. Így búcsújárásuk történetét a Szentkúthoz, a boszorkányokra vonatkozó ősi helyi tudást, a libaőrzés szokásait. Ezeket a szövegeket saját maga tematikusan, műfaji egységekbe csoportosította, és 44 füzetévé tűzte össze, egyenként műanyag fóliával is beborította. Azon az első úton megdöbbenően tapasztaltuk óriási tudását, csodálattal figyeltük a maga írta több száz oldalnyi füzetet. Látván őszinte lelkesedésemet, Erdélyi Zsuzsanna biztatott, hogy jöjjenek vissza hozzá, és írjak egy monográfiát róla. Így lett. Többször visszamentem, alapos, egész világképére, tudására kiterjedő hosszú interjúkat készítettem.

A Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára és Népzenei Gyűjteménye számára megszereztem a füzeteket, Margit néni kéziratának másolatát. A leírt énekek teljes magnetofonfelvételét elkészítettem, és a hangfelvételeket is elhelyeztem a Népzenei Gyűjteményben. Margit néni vallásosságát feltáró kutatásom része lett a disszertációmnak.²⁶

Margit néni 28 évvel élte túl az agytrombózist. 2008. január 29-én temették el Fedémesen. Csodálatos asszony volt. Sokat tanultam tőle. Tiszteltem emberségét, tudását, kitartását. Az ő példája arra tanít, hogy a hagyomány tisztelete, fenntartása és átadása testi-lelki erőt ad, és arra is, hogy az éneklés és a hit gyógyító erővel bír. Ezért cáfolt rá az orvostudomány jóslatára. Hálás lehetek a sorsnak, hogy részesültem mindabból a szeretetből, erőből, bölcsességből, tudásból, ami ő volt. Ezt a hálámat ki is fejeztem a könyvemben, amit róla is írtam. És ezt igyekeztem kifejezni a sírjánál is az énekemmel. Én az ő tanítványának is

²⁶ Lovász 2002; Lovász 2011

*A kalotaszegi magyarvalkói református templom másolata a Millenniumi kiállításon (Néprajzi Falu).
(A felvétel 1896-ban készült. Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klösz György felvétele.
Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.004)*

tartom magam. Zavarba ejtő, megtisztelő és megható volt, hogy a lánya, Erzsi megkért, énekeljek a sírnál a temetésekor. Vívódtam. Félttem, hogy fogadja majd ez a zárt közösség tőlem, az idegentől, hogy beavatkozom hagyományos szertartásrendjébe. Zsuzsa néni eloszlatta minden kételeyemet, egyértelműen utasított: „Ezt meg kell tenned”. Minden élethelyzetben, minden dilemmára pontosan tudta a választ, a megoldást. Tehát énekeltem a fedémesi temetésen. Különös élmény volt ott a falu fölött állva énekelni egyedül, miközben az anyaföld göröngyeit hányták be a sírba. (Láttam és éreztem körülöttem a fekete fejkendős palóc asszonyokat és a mátrai erdők, hegyek ölelését. Olyannak láttam őket, mint ahogy Huszárik Szindbádjában mormolják imáikat. Huszárik Zoltánnak is Erdélyi Zsuzsanna segített azokat a fekete fejkendős imádkozó öreg-asszonyokat filmre vennie!)

A másik különleges asszony, akihez Zsuzsa néni vitt el 1993-ban, a madarasi látóasszony, Erzsi néni. Addigra már évek óta leveleztek. Erzsi néni szinte ostromolta őt az imádságaival, énekeivel, és többször

hívta, menjen el hozzá személyesen. Leveleit az „elmenni” felirattal látta el Zsuzsa néni, és évek óta húzta, halasztotta sok teendője miatt az indulást, de ez nyomasztotta is, mert leveleiből érezte, hogy különleges személyiséggel van dolga. Így esett, hogy egyszer azt mondta: „Menjünk el Madarasra!” Vonattal, busszal mentünk, kocsink nem volt. Madarason kedves szomszédoknál szálltunk meg.

Erzsi néni ájtatos vallásosságát ugyancsak írásban rögzítette. Kézírással füzetébe írta a sugalmakat, látomásokat, mely hatalmas anyagnak ígérkezett az első pillantásra is, mindenképp alapos feldolgozásra érdemesnek, és engem nagyon érdekelt. Megbeszéltük Zsuzsa nénivel, hogy visszamegyek, hogy megértem és feldolgozzam ezt a különös jelenséget. Zsuzsa néni elsősorban az imádságait és énekeit vette föl. Az önmagában is óriási mennyiségű rögzítendő szöveg volt. De Erzsi néni kivételes személyiségéből már első találkozáskor sejtettem, hogy a profetikus alkat archetípusával van dolgunk. Ráadásul az antropológiai kutatás kiváltságaként abban a kegyben lehetett részünk, hogy ennek a profetikus alkatnak a sugalomban, álomban, látomásban, égi kinyilatkoztatásokban kapott szövegeit azonnal olvashatjuk az ő kézírásában, és értelmezéseit kaphatjuk élőben, személyesen tőle. A történeti szövegforrások kutatóinál sokkal több lehetősége van egy antropológusnak, aki a terepmunkája során egy ilyen látó asszonnyal személyesen beszélgethet és közvetlen információkat, értelmezéseket kaphat tőle tapasztalatairól, élményeiről. Visszamentem tehát Erzsi nénihez többször egyedül, és egyszer Csorba Judit kolléganőmmel is. Több levelet kaptam még Erzsi nénitől, melyekben folyamatosan tájékoztatott újabb látomásairól, újabb sugalmakról, és hívott vissza magához.

A kutatás folytatására friss kandidátusi fokozattal – mindkét állásomat épp hirtelen elvesztvén, kétszeres állásnélkülként – megpályáztam egy posztdoktori OTKA-ösztöndíjat 1996-ban. Az MTA Néprajzi Kutatóintézete befogadta és támogatta volna a kutatást, de az OTKA Társadalomtudományi Bizottsága elutasította a pályázatomat helyhiányra hivatkozva. Egy köztünk élő kivételes parasztproféta eredeti, kézírásos füzeteinek – sajátos vallásossága naplójának – feldolgozását tudtam volna megcsinálni. A megkezdett terepmunkám folytatását is végezhettem volna a látóasszonnyal való további interjúk során. De erre az elutasított pályázat miatt nem volt lehetőségem. Erzsi néni pedig idő közben meghalt. A füzetei eltűntek. A madarasi látóasszonyról eddig két tanulmányom jelent meg.²⁷

²⁷ Lovász 1998; Lovász Irén: „It is the mind that hears it, not the ear...” Sounds, lights, visions in a peasant mysticism. In Vassányi, Miklós, Seps, Enikő, Daróczi, Anikó (Eds.): *The Immediacy of Mystical Experience in the European Tradition*. SPRINGER International Publishing Switzerland, 2017, 255–261.

Erdélyi Zsuzsannának köszönhetem ezt a két kivételes parasztaszszonyt is, akiket azóta egyetemi tananyagként tanítok. Elmentünk még ketten kisebb utakra. Sok előadásba beszervezett, vitt magával, hogy gyűjtéseit énekeljem (KÉSZ konferenciára vagy az MMA-ba a Kecse utcába), aztán utamra bocsátott. A *Vigilia* kérésére készítettem egy nagy életútinterjút Erdélyi Zsuzsannával. A szerkesztők sajnálták meghúzni (Zsuzsa néni nyomdakészre fogalmazott gördülékeny szövegeit nem könnyű megcsonkítani), ezért két folytatásban jelent meg.²⁸ Ez másodközlésben, kiegészítésekkel, fotókkal megjelent a Barna Gábor szerkesztette születésnap kötetében is.²⁹ Majd ennek alapján kért meg Tari János, hogy az Erdélyi Zsuzsannáról készülő portréfilmjében³⁰ legyek a beszélgetőtárs, és állítsam össze a kérdéseket. Javaslatomra a film címe ez lett: „*Majd az idő kipörgeti...*”. Számomra ez jelenti Erdélyi Zsuzsanna gazdag, termékeny, de viharos életének legmélyebb és legszemélyesebb bölcsességét.

Mindig ezt mondta, valahányszor hozzá fordultam lelki segítségért, jó tanácsért. Ezzel vigasztalt, saját életével példálózva: „Majd az idő kipörgeti, aranyos fiam! Ne aggódj, bízd oda az Úristennek! Ő tudja, mit miért tesz. A zsinórpadlásról mindig a megfelelő embert engedi le eléd. Még ha nem is érted, miért...”

Ezt a szellemiséget tanultam tőle. Nyugalom, magabiztosság, hit és erő sugárzott ebből. A szakmai felkészítésen és a terepmunka technikáin kívül ezzel adta a legtöbbet. Mindig szeretettel, bizalommal, érdeklődve és megértően fogadott. Bölcs tanácsai nagyon hiányoznak. Hálás vagyok azért, hogy megtisztelt bizalmával, figyelmével, idejével, hogy emberi, asszonyi, szakmai példájából épülhettem védőszárnyai alatt. Köszönöm mindazoknak, akik a hozzá elvezető utamon terelgettek. Isten áldja mindannyiukat!

²⁸ Lovász Irén: *A Vigilia beszélgetése Erdélyi Zsuzsannával I.* In *Vigilia*, 1998/12. 953–960. [Lovász 1998b], Lovász Irén: *A Vigilia beszélgetése Erdélyi Zsuzsannával II.* In *Vigilia*, 1999/1. 63–75. [Lovász 1999]

²⁹ Lovász 2001

³⁰ „*Majd az idő kipörgeti...*” Portréfilm Erdélyi Zsuzsannáról. Rendezte: Tari János, Magyar dokumentumfilm, 60', Budapest, 2008

NICHOLAS T. PARSONS

DE GAULLE ÉS CHURCHILL: EGY KÖZÖS TÖREKVÉS POLITIKAI FESZÜLTSGEI

„A hazafi számára saját népe iránti szeretet mindenek fölött áll; egy nacionalista számára a többi nép iránti gyűlölet az első.” – Charles de Gaulle¹

„Ellenségeket szereztél? Nagyon helyes. Ebből lát-szik, hogy életed során valamikor kiálltál amellett, amiben hittél.” – Winston Churchill

1941. június 18-án, nemzetéhez intézett híres rádióbeszédének második évfordulóján De Gaulle tábornok a londoni Albert Hallban összegyűlt szabad franciákat a következő Nicolas Chamfort-idézettel szólította meg: „Aki okos, életben maradt, aki szenvedélyes, az viszont élt is”. A Vichy-kormány árulásának árnyékában is üdvözölte az összesereglett franciák töretlen küzdőszellemét, amikor így folytatta: „Márpedig mi éltünk, s nem is akárhogyan [az elmúlt két esztendőben], mert szenvedély van bennünk. Ugyanakkor túlélők is vagyunk. Hát igen, észszerűségünk határtalan!”

Szavai pontosabban nem is jellemezhetnék magát De Gaulle-t, aki nek finoman szarkasztikus hangütését brit vendéglátói oly jól ismerték. Kétség nem fér hozzá, hogy De Gaulle pályafutásának kezdetétől bizonyította, hogy nála kevésbé észszerű ember aligha élt ezen a planétán. Minél inkább meggyengült diplomáciai, politikai helyzete, annál hajthatatlanabbnak bizonyult. Alárendeltjeivel tartott barátságtalan kapcsolata a viszálykodás határát súrolta; (részben tettetett, részben valós) angolellenességét sokszor nyíltszíni jelenetekben juttatta kifejezésre. Egy alkalommal megbeszélésük során annyira dühös lett Churchillre, hogy széttörte a Downing Street-i rezidencia egyik értékes karosszékét. A stratégiai célú távolságtartó viselkedés mesterének bizonyult nemcsak a háború során, de Franciaország elnökeként is. Dühkitörései félelemben tartották mind szövetségeseit, mind ellenfeleit, bár legtöbbször a gyakran egész napig tartó mogorvaságot – akár egy rettentő viharban támadt hirtelen zivatart – lefegyverzően kedves napsütés követte. „Számos keresztet kell cipelnem – mondta állítólag Churchill –, de a legnehezebb mind közül a lotaringiai.”² „Ha nekem lett igazam – panaszkodott

¹ Roman Gary jegyezte le De Gaulle megfigyelését életrajzában (*Life*, 1969).

² A szabad francia erők szimbólumával, a lotaringiai kereszttel kapcsolatban ezt a kijelentést egyesek Spears tábornoknak, Churchill személyes képviselőjének tulajdonítják. Talán jogos ez a feltételezés, mindenesetre a szóhasználat, valamint a kifejezőmód Churchillre vall, és bizonyosan híven adja vissza De Gaulle-lal kapcsolatos érzéseit.

De Gaulle –, rendszerint dühös leszek. Churchill viszont attól lesz indulatos, ha tévedett valamiben. Így aztán szinte mindig rendkívüli módon haragszunk egymásra.”

Ugyanakkor, és mégis... Aki olvasta Julian Jackson kitűnő De Gaulle-életrajzát,³ tisztában van vele, hogy a modernitás egyik legnagyobbasabb államférfiját kell tisztelnünk benne, aki a háborút követő politikusi nemzedék fölé tornyosuló kolosszusként nem pusztán ellenfeleiben keltett riadalmat, de szövetségeséből is félelemmel vegyes tiszteletet váltott ki. Churchillhez hasonlóan nem ismerte a félelem semminemű formáját, lenyűgözően művelt volt (két-három könyvet olvasott el hetente elnöki teendői mellett), kiemelkedő írónak és még annál is tehetségesebb retorikának számított. Röviden azt is mondhatnák, hogy az általa nyújtott teljesítmény bőven elegendő ahhoz, hogy a sovinizmust új, kedvező színben tüntesse fel.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a politikai biográfiák kortárs termését egy számunkra újabb remekművel gazdagítja Andrew Roberts hihetetlen alaposságú kutatómunkára támaszkodó, életteli Winston Churchill-életrajza.⁴ Egyik szerző sem vádolható azzal, hogy szentté akarná avatni művének hőstét, épp ellenkezőleg, nyílt őszinteséggel veszik számba e két államférfi valamennyi hibáját, tévedését, sőt, könnyelmű botlásait. Kimondottan szorgosnak mondható az az igyekezet, amivel e szerzők összegyűjtik azt a tömérdek vádat, amellyel a két politikus államfelfogásával szemben rendszerint ellenséges kritikások illették őket az évek során. Csakhogy makacs és képmutató vádlóik számára mindketten jó előre megadták csattanós válaszaikat. Egy alkalommal De Gaulle sommásan így fogalmazott: „mindig a legmagasabb csúcs felé kell törekedni, ott van a legkisebb tülekedés”. Churchill még ennél is finomabb iróniával felelt meg az utókor gáncsoskodásaira: „Néhány ember időnként óhatatlanul belebotlik az igazságba, de a legtöbben, miután feltápaszkodtak, gondosan megkerülik, csak hogy tovább rohanjanak, mintha mi sem történt volna.”

³ Julian Jackson: *A Certain Idea of France: The Life of Charles de Gaulle* [Sajátságos Franciaország-eszme: Charles de Gaulle élete] (Allen Lane, 2018). Továbbiakban: Jackson op cit.

⁴ Andrew Roberts: *Churchill: Walking with Destiny* [Churchill: Aki a sors útjait rója] (Allen Lane, 2018). A továbbiakban: Roberts op cit. (2019-es Penguin kiadás.)

Tűz és víz szövetsége

Nehéz lenne látszólag annyira összeegyeztethetetlen párost találni a politikában vagy az élet egyéb területén, mint De Gaulle és Churchill ketősét. Churchill arisztokrata volt, De Gaulle ugyan dzsentr, de kimonodottan polgári életet élt. Ugyanakkor mindketten szilárdan hitték, hogy léteznek olyanok, akiknek a sorsa elrendeltetett, s hogy maguk is ezek közé az emberek közé tartoznak. Ironikus módon ugyanakkor Churchillt foglalkoztatta intenzívebben Napóleon életútja: forgatókönyvet írt róla, mellszobra ott állt íróasztalán, míg De Gaulle – bár elismerte a császár hadvezetői képességeit – mindig szem előtt tartotta, hogy Napóleon maga után „kisebb” Francia-hont hagyott, mint az őelőtte volt. Azt is felrőta a korzikainak, hogy – amikor pályája Franciaországban megtorpant – felajánlotta szolgálatait a szultánnak: ez nem fért össze De Gaulle rendíthetetlen patriotizmusával. Ugyanakkor úgy látta, Napóleon képes volt egyesíteni a katonai diktatúra és a polgári kormányzás formáit, amikor és amennyiben az utóbbi összeomlott. Saját visszatérése a hatalomba 1958-ban nem kis mértékben idézte meg a napóleonizmus örökségét.⁵ Ha elegendő idő adatott volna számára, tervei szerint De Gaulle egy Napóleon és közte folyó párbeszéddel fejezte volna be emlékiratait. Ami pedig Churchillt illeti, amikor 1924-ben sikeresen újracsatlakozott a konzervatív párthoz, egy szemtanú úgy írta le az államférfit, hogy amint „végigsétált az alsóház folyosóján, tartása a brumaire 18-i válság reggelére ébredő Napóleon Bonapartét idézte.”⁶

Churchill kedélyes jellem volt, valószínűleg agnosztikus, és nem vetette meg az italt; De Gaulle ezzel szemben szigorú, magányos és mélyen vallásos ember hírében állt (ellenfelei azon gúnyolódtak, hogy „De Gaulle otthona nem véletlen Colombey-les-Deux-Églises [Colombey-i Kéttemplom], hiszen a kettő közül az *egyiket* Istennek emelték”). Churchill pimasz humora élesen elütött De Gaulle kíméletlen szarkazmusától, s míg Churchill határozott rokonszenvvel viseltetett a franciák iránt, De Gaulle ki nem állhatta az angolokat. Churchill számos gyarló szenvedélye közül is kiemelkedett szerencsejáték-függősége, aminek köszönhetően folyamatosan adósságba verte magát. Állandó anyagi gondjait a Marlborough birtok jövőbeni örökségének terhére, vagy tehetős támogatói segítségével igyekezett enyhíteni. Lehengerlő könnyedséggel és

⁵ „Brumaire tizennyolcadikáját akarom annak módszerei nélkül” – mondta de Gaulle, Napoleon Brumaire 18-i dátummal (1799. november 9.) megvalósuló hatalomra kerülésére emlékeztetve. Jackson op cit. p. 472.

⁶ Lord Birkenhead: *Contemporary Personalities* [Kortárs személyiségek] (1924), idézve: In Roberts op cit. p. 309.

gyorsasággal megírt sikerkönyveiből rendszerint mesés jogdíjakra tett szert, melyeket aztán ugyanazzal a lendülettel pillanatok alatt el is költött. Még a St. James szivar- és borbeszállítói is kifizetetlen számlákról panaszkodtak. Feleségével, az amerikai Clementine-nel közös fényűző életvitelébe részletes bepillantást enged David Lough rendkívül mulatságos kötete, amely *No More Champagne* [Kifogyott a pezsgő] címmel jelent meg.⁷ Életmódja sok mindenben emlékeztet Széchenyi gróféra, aki, miután éves jövedelmét felajánlotta a Tudományos Akadémia megalapítására, a kérdésre, miszerint akkor mégis miből kíván ezután megélni, csak annyit felelt: „A barátaim majd támogatnak”. De Gaulle a végletekig takarékos volt, „egy árva jellemhibát nem lehetett felhozni mentségére”, hogy egy kicsavart Oscar Wilde-idézet is megvilágítsa jellemét.

Churchill valóban kiterjedt baráti és ismeretségi körrel rendelkezett, s kapcsolati hálóját pártbéli hovatarozásra tekintet nélkül alakította ki. A 100 Clubot az ő szórakoztatásukra alapította, a Savoyban szívesen töltötte idejét befolyásos emberek és mágnások körében poharazva. De Gaulle-t mindenféle emberi gyarlóság taszította (Churchill ezek iránt elnézőbb aligha lehetett volna), távolságtartása a mizantrópia határát súrolta, bár a tiszteletére rendezett nagy létszámú fogadások nem voltak éppen ellenére. Életrajzírója feleleveníti azt az esetet, amikor Észak-Afrikában egy alkalommal De Gaulle Churchill megbízottjával, Harold Macmillannel lesétált a tengerpartra. Macmillan minden további nélkül meztelenre vetkőzött és a vízbe vetette magát, miközben De Gaulle merev testtartással inkább megvárta egy sziklán „büszkeségébe és egyenruhájába burkolózva”, mint azt a szerző találóan megjegyzi. Valóban még elképzelni is szentségtörésnek látszik, ahogy a hórihorgas termetű tábornok pőréen elmerül a vízben, miközben a testes Churchillről Robertss leírásában pontosan tudható, hogy imádta rózsaszínűre áztatni magát egy kád forró vízben, miközben kedvenc italát kortyolgatta.

Birodalmi szempontok

Minden személyiségbeli különbségük ellenére de Gaulle és Churchill nagyon is sok mindenben hasonlítottak egymásra. Mindketten olyan államférfiak voltak, akiknek politikai elképzelései a 19. században gyökereztek, mélyen hittek hazájuk birodalmi, gyarmatosító törekvéseinek civilizációs küldetésében. Churchill kitűnő debattőrként sosem volt

⁷ David Lough: *No More Champagne: Churchill And His Money* [Kifogyott a pezsgő: Churchill és a pénze (Picador, 2015.)

rest lándzsát törni e történelmi misszió jogossága mellett, magabiztos visszavágásait gyakran jellemezte a már említett ironikus hang. Mulatságos eset volt például, amikor a *New York Herald Tribune* tulajdonosa, India függetlenségi törekvéseinek buzgó híveként méltatlankodva vonta kérdőre a Fehér Házban Churchillt, hogy az indiai (angolul: Indian) elnyomott néppel mégis mit kíván tenni. „Hölgyem – válaszolta Churchill –, pontosan melyik népre gondol? Az Indián élő nép a világ második legnagyobb népzet, amely a jótékony brit uralom alatt nemcsak felvirágozott, de sokasodni kezdett. Vagy esetleg az észak-amerikai indiánokra célzott, akik az önök áldásos tevékenységének hála mára gyakorlatilag kihaltak?” Churchill határozottan kiállt azon álláspontja mellett, hogy a brit birodalom az „elnyomott” indiaiak számára valóban rengeteget adott az úthálózatától és kikötőktől, az oktatáson és gyógyellátáson át a jogrend biztosításáig. A kereskedelem és a politika területén egységes állami nyelv került bevezetésre, a muszlimok és hinduk közti viszályt felszámolták, a bandák uralmát és az özvegyek feláldozásának szutti kultuszát megszüntették. Ami ezt a két utóbbi eredményt illeti, a britek mindössze Rádzsa Ram Mohan Roj (1772–1833) brahmin filozófus tanait támogatták, akinek szobra a mai napig ott áll a Bristol székesegyház épülete előtt,⁸ és amely ékes példáját adja annak, hogy birodalom és gyarmat kölcsönös egymásra hatása sokkal árnyaltabb képet mutat, mint amit az opportunisztikus kizsákmányolás kötelező vádja láttatni enged.

Az 1950-es évek közepének algériai válságáig De Gaulle hitt az észak-afrikai francia jelenlét szükségességében, és már 1943-ban felállította a szabad francia erők kormányát, miután a britekkel és különösen az amerikaiakkal sikeresen megvívta ádáz diplomáciai csatáit. Abban az évben a korábban Pétain kormányában szerepet vállaló Darlan admirális merénylet áldozata lett Algériában, miután az amerikaiak észak-afrikai partraszállását követően átállt. De Gaulle ismét tanúbizonyságot tett elszántságáról, amikor Giraud tábornok (aki alatt az első világháborúban szolgált) vette át Roosevelttől támogatása mellett az irányítást, de ő nem hagyta magát félreállítani. Ez a küzdelem lehetett az egyik forrása későbbi dühödt Amerika-ellenességének. Roosevelttől ellenszenvet táplált iránta és egy viharos találkozón azzal az öncélú érveléssel hozakodott elő, hogy nem ismerheti el De Gaulle-t, hiszen senki nem választotta meg (mintha Giraud tábornokot bárki is megválasztotta volna), mire De Gaulle azt felelte, hogy Jeanne d’Arcot sem választották meg, a legitimitását abból nyerte, hogy fegyvert ragadott a megszállók ellen. Ez a

⁸ 2020 júniusában Edward Colston, Bristol rabszolga-kereskedelemből meggazdagodott jótevőjének szobrát rendőri jelenlét mellett ledöntötte és az Avon folyóba dobta a tömeg.

példa valószínűleg nagyon is célzatos volt, hiszen Churchill nem kerülhetett szembe Roosevelttel; abbéli erőfeszítése pedig, hogy De Gaulle-t rávegye az erőtlén Giraud-val közös hatalommegosztásra, közel egyet jelentett a britek katonai támogatásának visszavonásával. Végül azonban – ha vonakodva is – Roosevelttel kénytelen volt fejet hajtani De Gaulle makacs kitartása előtt azokban az időkben, amikor Franciaország nemzeti nagyságának víziója épp elhomályosulni látszott. „Országá föladta a küzdelmet – mondta Churchill –, ő maga száműzött, s ha visszautasítjuk, neki bizonyosan vége. Ennek ellenére mégis micsoda fellépés... Akár Sztálin kétszáz hadosztállyal a háta mögött.”

Mind Churchill, mind De Gaulle úgy érezte, politikusi érdekeik maradéktalanul egybeesnek nemzetük érdekeivel. („Ha tudni akarom, mit gondolna Franciaország – mondta de Gaulle –, magamat kérdezem.”) Mindketten szilárdan hittek saját kultúrájuk felvilágosult küldetésében, igaz, Churchill az angol anyanyelvű országokat is az Egyesült Királyság társainak tekintette ebben (míg De Gaulle egy ízben arról panaszkodott, hogy „Belgiumot csupán a britek találták ki a franciák bosszantására”). Mindkét államférfi imperializmus-felfogása alapvetően paternalista volt: a brit alattvalókra bárhol a birodalmon belül – legalábbis elméletben – brit törvények vonatkoztak, s ez Churchill szemében az imperializmus legkiemelkedőbb vívmánya volt, különös tekintettel Indiára. Ugyanígy, De Gaulle sokáig mereven ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, hogy Algéria elválaszthatatlanul kötődik az országhoz. Mindkét politikus kénytelen volt irányt váltani, amikor hosszú távon nézeteik fenntarthatatlannak bizonyultak. Churchill megérte, hogy India független entitássá váljon; De Gaulle pedig meghozta azt a politikai értelemben rendkívül előrelátó, de nagyon is kockázatos döntést, hogy az 1960-as évek elején kivonult Algériából. A harminc feltételezett merényletből a legtöbbet irredenta francia algériaiak (a *pieds noirs*) terveztek ellene, és közülük nem egy kis híján sikerült. Amíg Churchill politikai céljait a kölcsönös tiszteleten és közös vízió alapuló barátság retorikájába csomagolta, addig De Gaulle reálpolitikája nyíltan hirdette: „Franciaországnak nincsenek barátai, csupán érdekei.”

Dekolonizáció

A gyarmati korszak felszámolásának folyamata, illetve az azt végrehajtók politikái nem pusztán az egyes országok eltérő geopolitikai helyzetét jellemezték, de azok vezetőinek elkülönülő karakterére is fényt vetnek. Britanniának eleinte komoly előnye származott a közös anyanyelvből

(szemben a kikényszerített hivatalos nyelvvel), mert segítségével a „domínium státusz” átmeneti testületei hatékony eszköznek bizonyultak a „fehér” birodalmi hatalmi szerkezetek felépítésében. Az 1930-as évekre Ausztrália, Új-Zéland, Kanada, Új-Fundland, Dél-Afrika, de még az Ír Szabadállam is domínium státuszra tett szert. Az írek esetében ez csak 1936-ig tartott, amikor a kormányzó tábornoki rangot eltörölték valamennyi alkotmányos utalással együtt a királyra. Ahogy az íreknél, Dél-Afrika és Kanada (Quebec) esetében is két hivatalos nyelvvel kellett számolni, de az angol nyelv szerepe volt hangsúlyosabb mindegyikükénél. Habár teljes autonómiát élvezett, *de jure* Ausztrália alkotmányos monarchiának számított 1770 óta, amióta Cook kapitány III. György nevében területeket foglalt el a kontinensen. Ausztrália ugyanakkor az 1931-ben alapított Nemzetközösség tagja is [Commonwealth of States], amihez a birodalom korábbi gyarmatainak többsége csatlakozott. Churchill, aki lelkesen üdvözölte a birodalom angol nyelvű, „fehér” területeinek tag-ságát, a brit korona „legszebb gyémántja” esetében a domínium státuszt nem tartotta kívánatosnak.

Az ausztrálok megőrizték szimbolikus monarchista kötődésüket annak ellenére, hogy a két világháború során tanúsított hősie kiállításukat az anyaország nem értékelte megfelelőképpen. Súlyos veszteségeket szenvedtek számos hadjárat során, például a Gallipoli-félsziget ostrománál, ahol Churchill jelentős szerepet játszott, s ahol az áldozatok nagy része ausztrálok mellett indiaiakból és új-zélandiakból állt. A második világháború során hasonló harci helyzet alakult ki Szingapúrban, ahol Ausztrália a japán fenyegetés hatására csapatai kivonását kérte Közép-Keletről, hogy a hátsó ország védelmére fordíthassa haderejét. A Churchilllel szembeni egyik súlyos kritika, hogy nem volt képes teljességgel kivédeni azt a vádat, miszerint az egykori gyarmatok hadseregeit a brit veszteségek csökkentése érdekében vetette be, illetve hogy a Nemzetközösség vezetőit nem vonta be kellő mértékben a háborús stratégia megtervezésébe. A Churchill háborús kabinetjének irányítása alatt álló ötvenöt hadosztály közül huszonötöt terveztek olyan katonákból összeállítani, akik nem voltak britek.⁹

Félmillió gyarmati haderő küzdött a franciák oldalán az első világháborúban, amint tetemes volt azoknak a száma is, akik a fehér és nem-fehér gyarmatokról erősítették a britek seregeit. Bonyolult történelmi kérdés, hogy vajon milyen mértékben harcoltak ezek a katonák saját közvetlen nemzeti érdekük, illetve az azokat meghaladó célok elérése-ért egy európai konfliktus kiszélesedését jelentő háborúban. A britek

⁹ Roberts op cit. p. 681.

birodalmi hagyományukból következően sokszor még azt is vitatták, hogy egyáltalán van-e létjogosultsága, hogy színes bőrű, ázsiai katonák harcoljanak fehérekből álló seregek ellen. A franciák saját asszimilációs kultúrájuk okán ezzel a kérdéssel nem foglalkoztak, viszont a gyarmatosított népeket kettéosztották „harcos” és „nem harcos” etnikumokra, és ennek alapján sorozták be képviselőiket.

De Gaulle a dekolonizációt illetően még összetettebb és rendkívüli körülmények között igénylő feladattal szembesült. Annak ellenére, hogy a francia nyelv természetesen közvetítő nyelv, *lingua franca* volt úgy az észak- és nyugat-afrikai, mint a délkelet-ázsiai gyarmatokon, pusztán az 1867-ben domíniumi státuszt kapott kanadai Quebec büszkélkedhetett többségi francia anyanyelvű lakossággal. A szeparatista törekvések az 1960-as években erőre kaptak, s 1967-ben De Gaulle (hivatalos kanadai látogatása alkalmával) hírhedt-híres beszédét a következő szavakkal zárta: „Vive le Quebec libre, Vive le Canada français, Vive la France! [Éljen a szabad Quebec, éljen francia Kanada, éljen Franciaország!]”. Figyelembe véve, hogy Quebec a második világháború során szinte teljesen pétainista volt, ez meglehetősen provokatív kijelentésnek számított, ám az ilyesmi természetesen nem állt távol De Gaulle-tól.

Az afrikai gyarmatok dekolonizációval kapcsolatosan De Gaulle egy 1962-es magánbeszélgetés során szokásos realizmusával szárazon csak annyit jegyzett meg, hogy a függetlenség idő előtt egyenlőt jelent majd a „barbársághoz való visszatéréssel”. További tizenöt év francia uralom De Gaulle várakozása szerint meghozhatta volna az infrastruktúrák és a mezőgazdaság modernizációját. A rá jellemző éleslátással a következőképpen összegezte a helyzetet: „Az amerikaiak és az oroszok valamiért meg vannak győződve arról, hogy egymást túllicitálva kell felszabadítaniuk a gyarmatosított népeket. Csakis ebben hasonlítanak egymásra. Harsányan hirdetik antiimperialista céljaikat, miközben rajtuk kívül nem létezik imperialista szuperhatalom.”¹⁰ Ugyanakkor francia katonai erők több alkalommal bevetésre kerültek a korábbi nyugat-afrikai gyarmatokon, rendszerint olyankor, ha egy uralkodónak lázadással kellett szembenéznie. A köztársaság korában ezt a szimbolikus alkotmányosság megőrzésére irányuló gyakorlatias és haszonelvű politikát részben a királyság magasztosságának hiánya motiválta, részben a francia mint világnyelv háttérbe szorulása a spanyol és az angol mögött. Az ilyen hatékony, szakértelemmel kivitelezett akciók könnyen indokolhatók azzal, hogy csupán a kaotikus állapotok miatt szükséges, a további főlegesen vérontás megelőzésére tett lépések. Ily módon a francia kormá-

¹⁰ Jackson op cit. p. 615.

nyok rendszerint kivédtek a liberális sajtó szokásos támadásait, amelyek során előszeretettel bélyegzik meg a nyugati hatalmak „neo-koloniális” intervencióit. Ebben a tekintetben De Gaulle éleslátó realizmusa ma is élő politikai hagyaték.

„Civilizáció” és „Kultur”

A „civilizáció” mint olyan érték, amelynek áldásait a még kevésbé „civilizált” népek számára is elérhetővé kell tenni, különösen érdekes fogalom a franciák esetében, akik hagyományosan kontrasztba állítják azt a némileg misztikusabb jelentéstartalmú német *Kultur* koncepciójával. A két terminus összevetése – bár ma már történelmi toposzként talán ódivatúként hatnak – rengeteg tudományos vitára adott okot. Emily A. Vogt általánosan elfogadott nézetet tár olvasói elé, amikor a 18. század német arisztokrácia körében vizsgálja a *Kultur* szó jelentéstörténetét, mégpedig a felvilágosodás francia kulturális befolyásával (*civilizáció*) összevetésben. Az egymástól elzárt német társadalmi rétegek osztályszerkezete a *Bildungsbürgertum* [művelt középosztály] felemelkedéséhez vezetett, s a művelt polgárság számára már a spirituális és kulturális kiteljesedés volt németiségük valódi letéteményese, melyre minden iskolázott középosztálybelinek törekednie kell. Ez a *Deutschtum* [Németiség] ily módon szemükben meghaladta a franciák civilizáció fogalmának politikához és kereskedelemhez köthető korlátait.¹¹ Hasonló kettősség más nemzetek esetében is felmerült, például Werner Sombart (1863–1941) szembeállította a német „hős” és a brit „kereskedő” fogalmait (német változataként annak a felfogásnak, amire Napóleon a „boltosok nemzete” kifejezéssel utalt) –, bár a közgazdász lényegében a franciákra célzott.

A német felsőbbrendűség és egyediség érzete jelenik meg a *Kultur* fogalmában, ami néha a francia felsőbbrendűségi komplexussal küzdő teuton kisebbségi érzés kifejeződésének tűnik inkább. Példának okáért Thomas Mann konzervatív, patrióta korszakában a *Deutschtum* [Németiség] értelméről így írt: „kultúra, lélek, szabadság, művészet, és nem civilizáció, társadalom, választási jog vagy irodalom” (kiemelés tőlem). A felsorolt értékek elsősorban spirituálisak, melyek a németek

¹¹ Emily A. Vogt: „Civilisation and Kultur: Keywords in the History of French and German Citizenship” [Civilizáció és Kultúra: a francia és német állampolgárság történetének kulcsszavai]. *Ecumene* Vo. 3. No. 2 (1996. április), pp. 125–145. Sage Publications. Vogt a (kezdetben rokon értelmű szókként használt) két fogalom átfogó történeti áttekintését adja egészen a modernitásig, hogy rámutasson az állampolgárság eltérő francia és német felfogásainak kialakulásában játszott szerepükre.

számára – Thomas Mann szemében – különös jelentőséggel bírtak.¹² Mondani sem kell, hogy a „civilizáció” szó kikre nézve volt dehonesztáló. Martin Heidegger a nációkkal kollaboráló, befolyásos filozófusként a szovjet kommunizmust és az amerikai kapitalizmust ugyanazon érme két oldalának tartotta. Amint írta, osztoztak „a technológia imádatának terméketlen lázában, az átlagemberek teljes megszervezésének céljában”. Németországnak a „Kultur” értékeit kell ápolnia, mintsem hogy hagyja magát asszimilálni a nyugati civilizációtól.¹³

És De Gaulle? Életrajzíróját a tábornok egyik homályos kijelentése ihlette címadáskor: *„Mindig volt saját Franciaország-eszmém”*. Va-
jon mit értett ezen? Ironikus módon az Egyesült Királyság Brexit-tárgyalóbizottságának egyik keményvonalas tagja maga is értelmezte a kijelentést, mégpedig nemrég Brüsszelben. Egyértelműen ellenfelének, a hasonlóan tántoríthatatlan Michel Barnier-nek címezte mondatait, annak a Barnier-nek, aki korábban kabinetminiszter és az Assemblée Nationale gaulle-ista tagja volt. „Tisztában vagyok vele, hogy Michel nagy tisztelője Charles de Gaulle-nak”, mondta David Frost. „Talán nem tudja, hogy magam is az vagyok. De Gaulle volt az, aki szilárdan hitt a nemzetek Európájában. Ő volt az az államférfi, aki akkor is nagy-nak tartotta országát, amikor elbukni látszott, s így volt képes ismét újra nagyvá tenni nemzetét. Tettei inspirációt jelentenek számomra, és azok számára, akik hozzám hasonlóan gondolkodtak az elmúlt három év sötét pillanataiban”.¹⁴ Ezek a szavak nem túl finoman arra hívják fel a figyelmet, hogy a makacsság – amit De Gaulle kétségtelenül „szenvédélynek” nevezne – oda-visszaható erővel bír. Az alsóházban nagy többséget szerzett brit kormány teljesen más mozgástérrel rendelkezett, mint gyenge, ingatag kisebbséget birtokló elődje. Monsieur Barnier feltehetően inkább De Gaulle államférfiúi erényeit tiszteli, semmint az európai integrációval kapcsolatos nézeteit, tekintetve a megnyilvánulásaiból áradó eurofiliát. Ugyanakkor gaulle-ista anglofóbiát is felfedezhetünk abban, ahogy indulatosan fenyegetőzik, miszerint „az Egyesült Királyság keserűen megbánja még, hogy kilép az EU-ból”. Hasonlóak

¹² Thomas Mann: *Betrachtungen eines Unpolitischen*. Vorrede P. XXIII, 1918. (Egy apolitikus ember elmélkedései. [Ford. Györffy Miklós és Majtényi Zoltán] 2000, Budapest, Helikon.) A könyv lényegében a német első világháborús részvétel igazolását adja, egyben a végét jelenti demokratikus és pacifista elköteleződésű fivérével, Henrich Mann-nal tartott kapcsolatának. Utóbbi könyveit a nációk elégették „német szellemiséggel ellentétes” tartalmuk miatt.

¹³ Ibrahim Kalin ír így a *The Daily Sabah* 2014. június 3-i számában közölt „German Kultur versus Western Civilisation” [Német kultúra kontra nyugati civilizáció] című szövegében. A periodika egy kormánybarát angol nyelvű török lap.

¹⁴ Az Université Libre de Bruxelles épületében elhangzott 2020. február 17-i David Frost-beszéd szerkesztett változata, mely online elérhető a *The Spectator* archívumában. A kiemelés tőlem.

gyakori és kissé leereszkedő hangú [*de haut en bas*] „figyelmeztetései” a szigetország felé, hogy változtasson abszurd és tűrhetetlenül gőgös követelésén, hogy kezeljék úgy, mint bármely más „harmadik országot”, vagyis egyszerű kérelmező helyett partnerként tárgyaló szuverén államként. Szinte pontosan ezt a stratégiát követte De Gaulle, amikor az angolok – nézetei szerint – a háború alatt saját érdekeik védelmében, eszközként kívánták őt felhasználni angliai száműzetése során.

Küldetéstudat és a rasszizmus vádja

Minden túlélésre törekvő nemzetállam kialakítja sajátos küldetéstudatát. Az amerikaiak között népszerű a sors nyilvánvaló elrendelésébe [*manifest destiny*] vetett hit, amely egy ideig valamennyi tankönyvben szerepelt. A jelenkor gazdasági és katonai nagyhatalma az elképzelést beépítette a gazdasági imperializmus modern válfajába, amely egyszerre ideológiai örököse és versenytársa a brit civilizációs küldetésességnek. Az Egyesült Államok hatalma – elméleti szinten legalábbis – nem faji megkülönböztetésen, hanem ideológiai alapokon nyugszik, alapvető küldetése, hogy a világ népeit megóvja és megszabadítsa a kommunizmus igájától, illetve hogy kiterjessze a jogállamiság, a szabad kereskedelem és a szabadságjogok hatókörét. Velük szemben a britek saját birodalmi törekvéseik észszerűségének okát és védelmét többek között Rudyard Kipling híres 1899-es, „A fehér ember terhe” [*The White Man’s Burden*] című versében látták legnagyobb mértékben megfogalmazódni.¹⁵ Természetesen a brit és a francia gyarmatosító törekvéseknek voltak gazdasági mozgatórugói, de indokukban szerepet kapott a magasabban fejlett civilizációk köteleme arra, hogy „megtanítsák” az előnyök megteremtésére fejlődő társaikat. Manapság ezt a hozzáállást egyszerűen a „rasszizmus” címkéjével látják el, aminek természetes következményeként Churchill és De Gaulle sem kerülhette el, hogy rasszistákként bélyegezzék meg őket.

Bár mindez egybecseng a szó ma divatos használatával, ugyanakkor egyben ravasz taktika is arra, hogy ellehetetlenüljön egy adott birodalmi szerveződés áldásos hatásainak számbavétele, s ezzel jelentősen leegyszerűsítő képet kapjunk történelmünkről. Az a néhány különvéleményt megfogalmazó történész, akik a birodalmak dicsőségéről merészelnék

¹⁵ Itt meg kell jegyezni, hogy a költemény eredetileg a Fülöp-szigetek amerikai meghódítása alkalmából született, de általánosságban szokás a civilizáció terjesztésének viktoriánus birodalmi törekvéseire is vonatkoztatni.

írni – köztük Nigel Biggar, Deepak Lal, Jeremy Black¹⁶ – nem várhatnak mást, csak azt a rágalmat, hogy reakciónak nevezik őket, ami gyakran együtt jár azzal a hallgatólagos váddal, miszerint fajgyűlölők. Churchill rasszizmusa a 19. század liberális imperializmusában gyökerezett, illetve a manapság szintén ódivatúnak számító *noblesse oblige* szellemiségében, amely szöges ellentétben áll a fehér felsőbbrendűséget hirdető, tetovált, motoros fajgyűlölők dühével. Semmi okunk Churchill őszinteségében kételkedni, mikor kijelenti: „csak egyetlen mérce létezhet számunkra az uralmunk alá került emberekkel való bánásmódban, s ez az igazság mércéje”. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy Churchill itt a jogállamiságra utal, és nem az egyenlő jogok biztosítására.

De Gaulle egyértelműen tartott a tömeges bevándorlás miatt a francia nemzet felhígulásától, így legalább ebből az okból, ha másért nem, élesen szemben állt az integráció és összeolvadás gondolatával, amely annyira tetszetős volt egykori támogatója, későbbi kérelmelhetlen ellenfele, Jacques Soustelle szemében. „Ha az integrációt folytatjuk”, érvelt de Gaulle, „ha valamennyi berber és algériai franciává lesz, ugyan mi tarthatná vissza őket attól, hogy Francia földre költözzenek, ahol lényegesen magasabb az életszínvonal? A falum neve többé nem Colombey-les-deux-Eglises, vagyis Colombey-i Kéttemplom lesz, hanem Colombey-i Kétmecset”.¹⁷ Soustelle, aki azt a progresszív republikánus hagyományt képviselte, amely a francia republikanizmus egyetemes értékeként az etnikumok és rasszok fölött álló közösségi identitást hirdette, ezt az álláspontot rasszistának tekintette. A fenti kijelentés azonban sok ma élő francia szemében prófécianak tűnik az iszlám radikalizmus és a *banlieue*ekben tapasztalható társadalmi problémák árnyékában. Ugyanakkor De Gaulle rendíthetlenségének legnagyobb veszteseiként azok az algériai muszlimok, *harkik* tekinthetők, akik a francia hadseregben szolgáltak, így megtorlás vagy halál várt rájuk, ha Algériában maradnak, ám Franciaország csak rendkívül korlátozott számban fogadta be őket.

Kétségtelen, hogy Churchill szilárdan hitt abban, hogy az európai és angolszász népek a civilizáció és technológiai fejlődés magasabb szintjét érték el, mint az afrikaiak, arabok vagy indiaiak. Ezt a nézetet ma „fehér felsőbbrendűségként” ismerjük. Nem volt antiszemita, ahogyan apja, Lord Randolph Churchill sem, akit zsidóellenes kortársai

¹⁶ Példaként hozható Nigel Biggar „Don’t Feel Guilty About Our Colonial History” [Ne legyen lelkiismeretfurdalásunk kolonialista múltunk miatt] című provokatív írása a *The Times* 2017-es decemberi számában, vagy Deepak Lal két kötete: *In Defense of Empires* [A birodalmak védelmében] (1918) és *In Praise of Empires* [A birodalmak dicséreték] (2004), illetve Jeremy Black *Imperial Legacies* [Birodalmi örökségek] (2019) című könyve.

¹⁷ Jackson op cit. p. 511.

filoszemitizmussal vádoltak zsidó barátai miatt. Churchill természetesen a civilizációs fejlettség legmagasabb fokát elérő népek közé sorolta a zsidóságot, és tisztelte Oliver Cromwellt, mert lehetővé tette, hogy a zsidók visszatérjenek Angliába. De Gaulle ugyanígy gondolkodott, kabinetjének antiszemita tagjait egy alkalommal így torkolta le: „Két-féle franciát ismerek. Az egyik elvégzi a kötelességét, a másik nem”. A Vichy-kormány propagandaplakátjain ármánykodó zsidók súgtak De Gaulle-nak, miközben a rádiómikrofonba beszélt. De Gaulle azzal keltett felháborodást 1967-ben, hogy egy sajtókonferencián úgy aposztrofálta a zsidóságot mint „kiemelkedő nép, amely magabiztos és domináns”. E kijelentése beárnyékolta a törvénytelen izraeli területfoglalásokat illető kritikáját, ami pedig ma is érvényes, és gyakran visszaköszön a *The Guardian* lapjain.

Churchill 1954-es, saját kabinetje előtt kifejtett nézetei párhuzamot mutatnak De Gaulle fenti, észak-afrikaiakkal kapcsolatos kijelentéseivel. A tábornokhoz hasonlóan maga is a jövőbeni migrációs nyomás kérdését helyezi középpontba: „Súlyos problémákkal kell majd szembeszűlnünk, ha tömegével telepednek le nálunk színes bőrűek”, mondotta. „Valóban magunkra kívánjuk szabadítani a bevándorlás problémáját az Egyesült Királyságban? A színes bőrűeket a jóléti állam áldásai vonzzák ide. Az Egyesült Királyság közvéleménye egy ponton túl képtelen lesz mindezt eltűrni”. A Nemzetközösségből érkező bevándorlókkal kapcsolatban azonban eltérő nézetet vallott. Úgy gondolta, őket be kell engedni Britanniába, és kormányzása során semmilyen korlátozást nem vezettek be e tekintetben.¹⁸ Némi ironikus árnyalatot kapnak a két államférfi egybecsengő kijelentései a ma történéseinek fényében. Miközben ezeket a sorokat írom, olyan videofelvételek kerültek nyilvánosságra, amelyeken a francia parti őrség migránsokkal teli egyárbocosokat kísér angol felségvizekre.

Az ok, amiért Churchill és De Gaulle tengerentúli birodalmi törekvései ütköztek, abban keresendő, hogy a két ország terjeszkedése a történelem során mindig is konfliktusban állt egymással. Hogy mást ne említsünk, De Gaulle nem is titkolt anglofóbiája gyermekkorára datálódott, s többek között annak az 1898-as fashodai incidensnek volt köszönhető, amelynek során brit csapatok kiszorították a franciákat Szudánból, amikor azok át akarták venni az uralmat. „A Háborús emlékiratok első oldalain – írja Jackson – De Gaulle Fashodáról úgy emlékezik meg, mint a nemzeti megszégyenülés lesújtó pillanatáról, mely egész gyermekkorát

¹⁸ Roberts op cit. p. 943.

beárnyékolta.”¹⁹ De Gaulle számára a francia nagyszerűség és büszkeség helyreállítása meghatározó céllá és motivációvá vált a sok megáláztatás – a poroszoktól elszenvedett 1870-es vereség, az első világháborúban aratott pirruszi diadal, majd az azt követő német megszállás – után. A második világháborúban elviselhetetlennek érezte helyzetét, mivel gyakorlatilag házi őrizetben írta cenzúrázott petícióit Londonban, s közben arra kényszerült, hogy a britek érdekeit képviselje. Ezekből a keserű tapasztalatokból táplálkozott az az indulat, amellyel oly gyakran szónokolt Churchill és általában a britek ellen.

A demokrácia megmentői

Annak ellenére, hogy teljesen más utat jártak be, nem valóságtól elrugaszkodott gondolat azt állítani, hogy De Gaulle és Churchill nem pusztán igazi demokraták, de saját hazájukban a demokrácia megmentői is voltak. Mindkettejüket populista politikusnak tartották, akik a pártelit feje fölött közvetlenül a választóikkal folytattak párbeszédet. Zsigeri gyűlölet vette őket körül saját pártjukban és a politikai spektrum egészében, s gyakran kapták meg azt a vádat, hogy lelkiismeretlen opportunizmussal taposták ki maguknak az utat. Persze ne feledjük, a „populizmus” megbélyegző címkéje leggyakrabban azon politikusok kedvenc vádja, akiknek szűklátókörű ideológiai üzenete képtelen lelkesedést kiváltani a nyilvánosságból.

Churchillt gyakran támadták azzal, hogy háborús uszító, hogy államcsínyt tervez, sőt, a demokrácia ellensége, ám valójában belpolitikáját tekintve kimondottan liberális irányt vitt, a háború során pedig hatékony és sikeres koalíciós kormányzás volt az övé. Clement Attlee volt a helyettese, az a munkáspárti képviselő, aki tisztként utolsónak hagyta el Gallipolit a katasztrofális első világháborús hadjárat után, melyben Churchill kiemelt szerepet játszott. Mindazonáltal Attlee különös figyelmet fordított arra, hogy ellentétben Churchill ellenfeleivel és a széleskörű nyilvánossággal, ne hibáztassa kollégáját és főnökét, nem utolsósorban azért, mert szilárd meggyőződése volt, hogy Gallipoli ostroma stratégiailag kitűnően megtervezett volt. Churchill ugyan tett néhány szerencsétlen megjegyzést az 1950-es választási kampány során – például, hogy a munkáspártiaknak a Gestapót is túl kellene szárnyalniuk ahhoz, hogy ráerőltessék az országra a szocializmust –, de mindezt az után tette, hogy a forrófejű Aneurin Bevan a torykat „a férgeknél is

¹⁹ Jackson op cit. p. 67.

alantabbaknak” nevezte. Az azonban mindenki számára tagadhatatlan volt, hogy Churchill 1945-ben ízig-vérig demokrataként hagyta el hivatalát. Churchill nem tagadta meg önmagát, amikor a királynak, aki a Térdszalagrendet kívánta adományozni neki, így viccelődött: „Miért fogadnám el a Térdszalagrendet Őfenségétől, amikor a nép már nekem adományozta a Pároszlábrendet?”). Talán bántotta, hogy teljesítményét a választók ilyen hálátlanul fogadták, de emelt fővel viselte sorsát, s azt hangsúlyozta, hogy az embereknek „milyen sok megpróbáltatást kellett kiállniuk”.

De Gaulle, akárcsak Churchill, büszkén hirdethette demokratikus elköteleződését, bár katonai diktatúra megalapozásával vádolták 1958-as visszatérésekor. „Mi okból szeretné Ön, hogy 67 éves koromban kezdjek neki egy diktátori pályafutás felépítésének?” [Pourquoi voulez-vous qu'à 67 ans je commence une carrière de dictateur?] – gúnyolódott az újságírókon egy sajtókonferencia alkalmával. A személyét övező kultusz ismert módon meghaladta Churchillét, ami a kormányzást illeti, de az 1958-ban megalapított Ötödik Köztársaság pozitív megítélését jelentős mértékben köszönhette a kaotikus és parttalan parlamenti vitákon való felülemelkedésnek, amely mind a múltban, mind a háborút követő időszakban oly jelentős mértékben gyengítette Franciaországot. Mindenesetre az Ötödik Köztársaság ma is velünk él olyan államformaként, amely az elnök számára nagyobb hatalmat biztosít, mint a brit miniszterelnöknek, vagy az összes uniós ország elnökének. Nyilvánvaló, hogy megbeszéléseinek hangneme a feszült miniszteri küldöttségekkel semmiképp sem volt kollegiálisnak nevezhető. Egy alkalommal, amikor egy ilyen küldöttség azzal érkezett, hogy megossza tagjai véleményét a politikai aktualitásokkal kapcsolatban, mindössze annyi történt, hogy szótlanul végighallgathatták az elnök monológiát, bár néhány felvetés azért elhangozhatott, mielőtt távozni kényszerültek. „Nos, tábornok – mondta hadsegédjének utóbb az elnök – ez igazán jól ment! Kaptak pár morzsát” – összegezte. „Kaptak pár morzsát.”

De Gaulle az elsők között hitt a „harmadik utas” politikákban, határozottan elítélte a kialakult osztályrendszert, amely véleménye szerint csak ártott Franciaországnak. Jackson De Gaulle miniszteréhez, Alain Peyrefitte-hez intézett szavait idézi ezzel kapcsolatban: „A kapitalizmus társadalmi következményei elfogadhatatlanok. A leggyengébbeket sújtja leginkább. Farkasokká változtatja az embereket... A kollektívizmus semmivel sem jobb: kiírtja az emberekből a küzdőszellemet. Birkává alacsonyítja őket. Harmadik útra van szükség a farkasok és birkák közt”. Jól rímel ez a megállapítás Churchill véleményére ugyanerről a problémáról: „A kapitalizmus veleszületett hibája, hogy együtt jár

jótéteményeinek egyenlőtlen elosztásával; a szocializmus veleszületett érdeme pedig nem más, minthogy a benne élők egyenlően részesednek a vele járó nyomorúságból”. Saját életemben szemtanúja lehettem mind a kommunista, mind a neoliberális társadalmi kísérleteknek, és kijelenthetem, ez a megállapítás 1962-ben különös éleslátásról tanúskodott. Bár az is igaz, hogy a harmadik utas politikák is kaptak más esélyt, és jelenleg nem tűnnek túlságosan divatosnak a választók körében, akik kifejezetten jobbra tolódtak. A fenti gondolatok evolúciója azóta a „társulás” ajánlatától a „részvétel” gyakorlata felé tart.²⁰ Meglepő fordulatnak tekinthető, hogy számos kommunista, aki korábban De Gaulle esküdt ellenségének számított, végül a hívévé szegődött, s amíg az agyafúrt François Mitterrand baloldali egységet nem kovácsolt a kommunisták-ból és a szocialisták-ból, a progresszív konzervativizmus és gaulle-izmus mit sem veszített erejéből. Összegzésül elmondható, hogy De Gaulle autokratikus módszerei számos figyelemre méltó – úgy monetáris, mint adminisztratív és intézményi – reform elfogadásához vezettek, így öröksége jelentőségét tekintve felér Napóleon törvénykönyvéhez. Bár mélyen megvetette Voltaire cinizmusát, mégis a klasszikussá vált író modorában jegyezte meg egyszer, hogy a kiemelkedő francia történelmi alakok között Napóleon mindig is fölötte fog állni Parmentier-nek (Napóleon teljes országokat dúlt fel, míg Parmentier érdeme, hogy elterjesztette a franciák között a burgonya fogyasztásának kultúráját).²¹ *Mutatis mutandis*: amikor De Gaulle Churchill halálhírét vette 1964-ben, csak annyit mondott: „Britannia többé már nem nagyhatalom”. 1958-ban Churchillnek adományozta a Croix de la Libération-t [Felszabadítási Kereszt]. Churchill számos beszédében méltatta De Gaulle-t. Ugyanakkor a következőket is ő mondta: „Azt hiszi, ő Jeanne d’Arc... Én meg egyszerűen képtelen vagyok nyamvadt püspökeimet rávenni, hogy égessék már meg”.

(Hegyi Pál fordítása)

²⁰ Jackson op cit. pp. 698 ff.

²¹ Julian Jackson recenzója Patrice Gueniffey „Napoleon and de Gaulle: Heroes and History” [Napóleon és de Gaulle: Hősök és História] című írásáról, ami a *The Spectator*, 2020. május 23-i számában jelent meg.

PETŐ ZOLTÁN

„A SZELLEM ARISZTOKRATIKUS NEMESSÉGE”

Edgar Julius Jung és a német konzervatív forradalom

A német konzervatív forradalom jelentősége és szellemi alapjai

A *konzervatív forradalom* kifejezés egy sajátos, mindenekelőtt Németországban, az első világháború krízisét követően felvetődött és megfogalmazódott politikai filozófiai eszmekörre és kulturális-irodalmi áramlatra utal. A konzervatív forradalom a tárgyalt korszak intellektuális légkörét jelentékeny mértékben meghatározta.

Esztetörténeti értelemben is artikulált fogalmát Armin Mohler hozta be a tudományos köztudatba 1950-ben, a két világháború közötti német konzervativizmusról szóló doktori értekezésével (*Die konservative Revolution in Deutschland 1918–1932*), a hazai politikatudomány és esztetörténet vonatkozásait tekintve mindenekelőtt Karácsony András,¹ illetve Csejtei Dezső értekeztek hosszabban a „konzervatív forradalom” jelenségéről.²

Ugyanakkor a mai napig vita tárgyát képezi, hogy a „német konzervatív forradalom” fogalma kapcsán beszélhetünk-e koherens irányzatról vagy csupán politikai eszmék egyfajta lazán összefüggő halmaza lenne, amelyet mindenekelőtt a közös ellenségkép egyesít. Mégis, ki lehet jelenteni: a fogalom a „politikaelméleti irodalomban [...] meghonosodott.”³ Mohler tézise, miszerint létezik a két világháború között, a nemzetiszocialistától eltérő német jobboldal, minden bizonnyal helytálló. Mi úgy látjuk, hogy ideológiai koherenciáról is beszélhetünk a konzervatív forradalomhoz sorolt szerzők között, még akkor is, ha a jelentősen eltérő megfogalmazások néhol valóban a heterogenitás benyomását keltik.

A konzervatív forradalom jelensége – szűkebb értelemben – a „wilhelmiánus” Német Birodalom („Második Birodalom”) és vele a hagyományos, organikusan kialakult német államnak az első világháborút követő összeomlásából következett, ennek külső-belső krízisére reagált, a háborúban elszenvedett vereségéből született meg. A konzer-

¹ Karácsony András: „A konzervatív forradalom utópiája a két világháború közötti Németországban”, in *Századvég* 2005/1, 69–104.

² Csejtei Dezső–Juhász Anikó: *Oswald Spengler élete és filozófiája*. Attraktor, 2009, Máriabesnyő-Gödöllő, 282–299. [Csejtey–Juhász 2009]

³ Csejtey–Juhász 2009, 282.

vatív forradalom teoretikusait jelentős mértékben inspirálta Nietzsche, akit Thomas Mann *Orosz antológia* című esszéjében jellemzett úgy, mint „konzervativizmus és forradalom” szintézisét. A német romantika felvilágosodás-ellenes és antiracionalista tendenciái – Novalis „mágikus idealizmusa,” Fichte elgondolása az abszolút szellemről és a kései Schelling történelemfilozófiája – éppúgy hatást gyakoroltak rájuk, mint az organikus társadalomnak az a víziója, amely Friedrich von Gentz-nél, de különösen Adam Müllernél jelent meg a 19. század első harmadában. A porosz katonai tradíció militáns és nemzeti szellemisége éppúgy tetten érhető az irányzat képviselőinél, mint a világháborús „frontélmény” az áldozatvállalás, heroizmus, bajtársiasság dicsőítése, valamint a halál és erőszak állandó jelenléte, amely a „boldog békeidők” és a „hosszú tizenkilencedik század” tragikus végét jelentette.

Mélyebb eszme és politikátörténeti összefüggéseket tekintve azonban, a konzervatív forradalom német jelensége nem tekinthető egyetlen – habár kataklizmaszerű – politikai esemény következményének, vagy bizonyos modern filozófiai áramlatok egyszerű folytatásának. Éppen úgy nem tekinthető annak, ahogyan a konzervatív forradalom ideológiai ellenpontja, az 1789-es francia forradalom sem vezethető vissza kizárólag politika, társadalom és gazdaságtörténeti okokra, vagy Voltaire és Rousseau írásaira, amelyek szükségszerű vagy elkerülhetetlen módon vezettek volna a minden életterületet felölelő társadalmi átalakuláshoz. Az a konzervatív forradalom, amely Németországban 1918-at követően kibontakozott szellemi gyökereit tekintve a felvilágosodáskori politikai racionalizmus és az ebből következő szekularizációs folyamatokkal szemben, a „világ varázstalanításával” szemben érzett mélységes ellenérzésből következett. Egy olyan szellemi-politikai eszmekör jellegzetesen német megfogalmazása volt, amely a 18-19. század leglényesebb kulturális tendenciáiban nem fejlődést látott, hanem felbomlási folyamatot.⁴ Az első világháború elementáris tapasztalata csupán felerősítette a modern fejlődésezsmével szemben már eleve meglévő szkepticizmust; a konzervatív forradalom későbbi képviselői közül sokan már a háborút megelőzően sem fogadták el az emberiség lineáris fejlődésének gondolatát, ehelyett inkább a kulturális ciklusokban gondolkoztak (lásd különösen Spengler „kultúra-morfológiáját.”) A konzervatív forradalmárok általában nem fogadták el az „organikus fejlődésnek” az angolszász és amerikai konzervativizmusban megfogalmazott gondolatát sem; illetve úgy vélték, a kontinuitás gondolata kevésbé alkalmazha-

⁴ Horváth Róbert a konzervatív forradalmat rövid elemzésében nem kizárólag német jelenséggént, hanem annál tágabb, egyetemes kontextusban értelmezi. (Horváth Róbert: *A konzervatív forradalom*, in *Pannon Front* 1999/19. sz. 12–17.)

tó a kontinens – különösen Németország – viszonyainak tekintetében, mint a szigetországban és a tengerentúlon.

A „Nyugat alkonyának” gondolatát végső soron nem az elvesztett háború formálta meg és katalizálta, hanem az előérzet, hogy a 18-19. század leglényegesebb civilizációs, kulturális és politikai tendenciái a későbbiekben olyan kataklizma-sorozathoz fognak vezetni, amely láncolatban a világháborúk csupán felvonásokat jelentenek. A konzervatív forradalom képviselőinek közel egységesnek mondható állásfoglalása szerint ugyanis, a nyugati civilizáció a középkortól az újkorig vezető szakaszában nem „fejlődött” a fejlődéssel gyakran asszociált jelenségek csupán olyan látszatok, amelyek elfedik a mélyben meghúzódó szét-hullási tendenciákat, a nyugati ember leválását egy olyan világképről, amely tágabb összefüggéseit tekintve a halhatatlanság eszméjében és az ember „istenképés” voltában gyökerezett.

A 20. század első harmadában a német konzervatív forradalmárok krízisélménye tehát *mutatis mutandis* ugyanabból a felismerésből eredt, mint a „proto-konzervatív” politikai és filozófiai gondolkodás válságteóriája, amely egy évszázaddal korábban már azokat a gondolkodókat és politikusokat is áthatotta, akik először fordultak szembe a forradalmi folyamattal és illették kritikával annak ideológiai alapjait.⁵ Ez természetesen, akkor, amikor a felvilágosodás ideológiai mozgalma különböző, a korábbi viszonyokat felforgató társadalmi mozgalmakban fejeződött ki és radikalizálódott, nem jelenthetett mást, mint a forradalmakat közvetlenül megelőző rend legalapvetőbb princípiumai melletti védőbeszédet: a hierarchikus társadalmi rend, a keresztény vallás és a monarchia védelmét.

A 20. század első felében azonban a németországi konzervatív forradalom egyik legalapvetőbb sajátossága éppen az volt, hogy nem kívánt visszatérni egyetlen korábbi rendhez sem, főként nem kívánta visszaállítani az 1918-at közvetlenül megelőző Hohenzollern-dinasztiát és a „vilmosi Németország” viszonyait és habár több képviselője kötelezte el magát a kereszténység valamelyik formája mellett, kevésbé az intézményesült-egyházi kereszténység állt törekvéseik homlokterében.⁶ A konzervatív forradalmárok nagy többsége az irányzat egyik meghatározó alakjának, Arthur Moeller van den Brucknak a szavaival élve úgy

⁵ Nagy-Britanniában mindenekelőtt Edmund Burke-öt, Franciaországban Joseph de Maistre-t a német államokban elsősorban Friedrich von Gentzet és Adam Heinrich Müllert sorolhatjuk ide.

⁶ Leopold Ziegler például, a konzervatív forradalom tágabb köréhez sorolható filozófus „Európa újra kereszténnyé tételét” a szellemi regeneráció legfontosabb princípiumának tartotta, ugyanakkor egyik létező keresztény felekezethez sem csatlakozott formálisan. Timo Kölling szerint Ziegler állt „szellemi nagyságként” a konzervatív forradalomhoz kapcsolódó számos politikai-irodalmi orgánus háttérében. (Timo Kölling: *Die Politische Ziegler*. Forrás: www.leopold-ziegler-stiftung.de)

vélekedett, hogy „konzervatív tett megpróbálni megteremteni azokat a dolgokat, amelyek megőrzésre érdemesek.”⁷ A konzervatív forradalom célja az volt, hogy új formákat posztuláljon, ugyanakkor olyan intézményeket teremtsen, amelyek összhangban állnak a hierarchikus rendként érzékelt világegésszel. A Stefan George körül formálódó „George-Kreis”-től származik a „Titkos Németország” (*Geheimes Deutschland*) kifejezés. Ez a kifejezés egy olyan, egalitárius irányú történelmi, gazdasági és politikai változásoktól érintetlen (és érinthetetlen) Németország képére vonatkozott, amely, szinte platóni ideaként testesíti meg a konzervatív forradalmárok számára mindazokat az ideális értékeket, amelyek egy emberi közösség pusztán gazdasági oldalán túlmutató tényezők. Ez a titkos Németország pedig nem volt azonos a vilmosi Németországgal, sem a középkori Szent Római Birodalommal – még akkor sem, ha bizonyos vonásai emlékeztettek ezekre.⁸

Utópista mozgalom lett volna végeredményben a konzervatív forradalom, ahogyan Karácsony András tekinti?⁹ Bizonyos értelemben nevezhetjük akár utópistának is, de csak akkor, ha e kifejezést valóban az eredeti, vagyis platóni értelemben szeretnénk alkalmazni. Az utópia-utópizmus sok értelemben használható és gyakran félrevezető kifejezésének alkalmazása helyett a konzervatív forradalom esetében helyénvalóbbnak érezzük az „idealista” kifejezést: a kifejezést pedig elsődlegesen filozófiai értelme szerint használva, amely a szellemnek az anyag fölötti elsőbbségére utal.

A németországi konzervatív forradalom tárgyalásakor megkerülhetetlen a német nemzetiszocializmus jelenségéhez való viszonyának

⁷ „[K]onservativ ist, Dinge zu schaffen, die zu erhalten sich lohnt.” (Moeller van den Bruck: *Das dritte Reich*. Berlin, 1923, 215.)

⁸ A később sok különböző kontextusban is alkalmazott, szimbólummá váló kifejezést először Karl Wolskehl, a kör egyik zsidó származású tagja használta George világnézetét és költészetét illetően, amelynek arisztokratikus szellemi perspektívái nemcsak a francia felvilágosodást, hanem az akkor „hivatalos” Németország, a császárság ideológiai alapjait is visszautasítva a kulturális és metafizikai kontinuitás egy olyan vonalát teremtik meg, amely a görög-római antikvitás szellemiségétől a Hohenstaufen-lovagkoron át egészen George modern költészetéig húzódik. Hamvas Béla – aki az 1930-as években szimpatizált a konzervatív forradalommal, habár a „konzervatív” jelzőt a maga részéről elvetette – 1936-ban szintén értekezett a George-kör kapcsán. (Újabb kiadásban lásd: Hamvas Béla: *Nietzsche és a George-kör*. In *Sziget*. Orpheusz, 2000, h.n., 147–161.) A konzervatív forradalom – különösen Spengler – által szintén megérintett Szerb Antal is méltatta George-t. (Szerb Antal: *Stefan George*. In *Uó: Hétköznapi és csodák*. I. Magvető, 2002, Budapest, 527–548.) George alakja és a George-kör kapcsán bővebben lásd: Ein ewiger Verehrer: „Stefan George alakja”, in *Magyar Hüperion*, IV. évf. I. szám. (2016) 78–83.; Karl Wolskehl: „Die Blätter für die Kunst und die neuste Literatur”, in *Jahrbuch für die geistige Bewegung*. 1. kötet, 1910, Berlin, 1–18.

⁹ Igaz, Karácsony a konzervatív forradalmat, vagyis annak politikai és államelméletét elsősorban azért tekinti utópiának, mert az nem valósult meg, nem azért mert megvalósíthatatlan volt. „[A konzervatív forradalmat – P. Z.] az utópiák körébe sorolhatjuk – az „utópia” kifejezés hagyományos értelmében.” (Karácsony 2005, 71.)

meghatározása. A konzervatív forradalomnak ugyanis mindenekelőtt azt vetették szemére – főként baloldról –, hogy a nemzetiszocializmus megalapozója volt, mi több, számos szerző nem is tekinti a konzervatív forradalmat és a nemzetiszocializmust két, egymástól különváló mozgalomnak. Thomas Mannal együtt – aki, mint említettük maga is a konzervatív forradalom eszmekörén belül határozta meg saját ideológiai pozícióját, olyannyira, hogy magának a kifejezésnek az egyik korai használata is tőle ered – azt vallják, hogy „minden konzervatív forradalom a nemzetiszocializmusba torkollik.”¹⁰ Mann értelmezését a fogalom használatának tisztán tudományos alapon érvelő ellenzői (például Stefan Breuer) és a konzervatív forradalom ideológiai ellenfelei egyaránt átvették.

Mann kijelentése ugyan ideológiailag motiváltnak, bizonyos értelemben propagandaszólamnak tűnik,¹¹ mégis tagadhatatlan, hogy a konzervatív forradalom és a nemzetiszocializmus között lehettek bizonyos érintkezési pontok és átfedések. Olyan, a konzervatív forradalom mozgalmához sorolható gondolkodók, mint például Ernst Jünger – főként a nemzetiszocializmus „mozgalmi” periódusában – elismerték a nemzetiszocialisták forradalmi antibolsevizmusát, kapitalizmus és liberalizmus-ellenességét, valamint a mozgalomnak, a tömegeket megszólítani képes mozgósító-erejét, a nemzetiszocialisták pedig – igaz, sikertelenül – megpróbálták megnyerni maguknak Jüngert és Spenglert. Néhányan, a konzervatív forradalom tágabb környezetéből: például Carl Schmitt vagy Alfred Baeumler valóban csatlakoztak is a mozgalomhoz. A nemzetiszocializmust azonban nem lehet egyszerűen az „elitista” konzervatív forradalom népi szárnyának tekinteni, ahogyan egy konzervatív forradalom kivívása sem volt valójában soha a nemzetiszocializmus távlati célja.¹² A nemzetiszocializmus számos olyan eszmét és gyakorlatot tartalmazott és alkalmazott, amely a modernitáshoz kötötte, ezeket a tendenciákat pedig a konzervatív forradalmárok elvetették.¹³ Kevesen fogadták el a konzervatív forradalmárok közül magát a „szocializmust”

¹⁰ Mann egy 1933-as naplóbejegyzésben jegyzi meg, hogy a nemzetiszocializmus „ama konzervatív forradalom politikai valósága.” Thomas Mann: *Tagebücher 1933–1934*. (Szerk. Peter de Mendelsohn) Fischer, 1997, Frankfurt am Main, 194.

¹¹ Az újabb szakirodalom úgy véli: a kontinuitás feltételezése kapcsán téves (vagy szándékos) leegyszerűsítésről van szó. Ahogyan Rolf Peter Sieferle fogalmaz: „Hetven esztendő távlatából a frontok oly módon szorulnak össze, hogy az, ami ma egyetlen barna mocsárnak tűnik, a maga idejében heves harcoktól áthatott politikai terület volt.” (Idézi: Csejtei–Juhász 2009, 283.)

¹² Ez az elhatárolódás tisztán megnyilvánult amikor Alfred Rosenberg egy cikket jelentett meg egy cikket a párt hivatalos lapjában, (*Völkischer Beobachter*) amelyben kijelentette: a konzervatív forradalom a reakció mozgalma. (Idézi: Karlheinz Weißmann: *Edgar J. Jung: zur politischen Biographie eines konservativen Revolutionärs*. Förderstiftung Konservative Bildung und Forschung, 2015, Berlin, 57.)

¹³ A nemzetiszocializmust más és más hangsúlyokkal, de konzervatív-jobboldali szempontból elemzik: Julius Evola: *Fasizmus és harmadik birodalom*; Erik von Kuehnelt-Leddihn: *Leftism, From de Sade and Marx to Hitler and Marcuse*; Karlheinz Weißmann: *Der Weg in den Abgrund: Deutschland unter Hitler 1933–1945*.

is, habár ennek a szónak Ernst Niekisch, Spengler és mások is tulajdonítottak pozitív jelentést, mégis más értelemben, mint ahogyan azt a nemzetiszocialisták tették. Végül, a konzervatív forradalomárok legnagyobb többségétől idegen volt a nemzetiszocialisták radikális antiszemitizmusa, habár kétségtelen, hogy a rasszgondolat és a rasszelmélet bizonyos vonatkozásaival együtt a konzervatív forradalom néhány képviselőjénél is megjelent. Azonban egyetlen, a konzervatív forradalom köréhez tartozó szerző esetében sem mondható, hogy a rassz fogalma, a rasszok küzdelmének látomása helyezkedett volna el a világegyetemről a történelemről vagy a népről és nemzetközösségről alkotott felfogásának középpontjában. A Jüngerhez hasonló gondolkodók számára például elfogadhatatlan volt az a vulgáris faji szemlélet, amely a nemzetiszocializmust áthatotta – a nemzetiszocialisták totalitarizmusa mellett, éppen ez a pont vezetett részükről a mozgalommal való szakításhoz.¹⁴

Edgar Julius Jung: egy paradigmaticus konzervatív forradalmár

Jung élete és tevékenysége

Edgar Julius Jung egyszerre volt gyakorlati politikus, szónok és vizionárius politikai gondolkodó: egy radikális és mély konzervativizmust képviselt, amelynek köszönhetően – még akkor is, ha Jung eszmévilága és személyisége nem volt mentes bizonyos gondolkodási egyoldalúságoktól, személyisége pedig a túlzott reményektől és a gyakorlati naivitástól, – a konzervatív forradalom egyik legfontosabb alakjának tekinthető. Életének és munkásságának vizsgálata megvilágítja a konzervatív forradalom sorsát, legfontosabb eszméit és törekvéseit. Jung adta meg „magnum opusában” – az *Alacsonyrendűek uralma* (Die Herrschaft der Minderwertigen) című könyvben – a konzervatív forradalom szellemiségének legátfogóbb képét, „konzervatív harci közösséget” (*Konservative Kampfgemeinschaft*) alapított, és von Papen, az első Hitler-kormány alkancellára számára megírta a nemzetiszocializmust jobboldalról bíráló Marburgi Beszédet.

Jung élete – ellentétben halálának körülményeivel – meglehetősen jól ismert és jól dokumentált. Polgári foglalkozását tekintve ügyvéd volt, bár a jogi praxist egész életében alárendelte eszmei célkitűzéseinek és a politikai hatalom megragadására irányuló aspirációjának. Az 1894-es esztendőben, Ludwigshafenben született, egy művelt polgári családban, a Felső-Rajna-vidéken, az egykori Rajnai Palotagrófság (*Kurpfalz*)

¹⁴ Lásd pl. Ernst Jünger: *Politische Publizistik. 1919 bis 1933*. Klett-Cotta, 2001, Stuttgart

területén, amely akkor a Bajor Királysághoz tartozott. Az első világháború kitörésekor önkéntesen csatlakozott a német hadsereghez és a hadnagyi fokozatig jutott. A háború végét követően, 1919 tavaszán részt vett a Bajor tanácsköztársaság terrorisztikus hatalmának elfojtásában és a Palotagrófság francia megszállása kapcsán szervezett ellenállásban, tevékenyen is részt vállalva egy helyi, a franciákkal összejátszó szeparatista vezető, Heinz-Orbis (Franz Josef Heinz) kivégzésében. Az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején Jung élénk aktivitást fejtett ki a legkülönbözőbb konzervatív szervezetek, egyesületek, klubok, asztaltársaságok és pártok soraiban, gyakran tartott beszédeket,¹⁵ kétszer is indult – igaz sikertelenül – a Reichstag-választásokon a „nemzeti liberális” DVP (Deutsche Volkspartei) képviselőjelöltként. Kapcsolatban állt az arisztokratikus német konzervativizmus legjelentősebb személyiségeivel, például Heinrich von Gleichen báróval, aki a konzervatív ügy legbefolyásosabb képviselőit tömörítő Deutscher Herrenklub alapító-elnöke volt, meghívták a berlini „Montagstisch”-hez,¹⁶ látogatta a Juniklub rendezvényeit,¹⁷ valamint feltűnt a Ring-Bewegung környezetében is.¹⁸ Jung, ugyan az 1930-as évek elején politikai tanácsadója és beszédírója lett Franz von Papennek, az alkancellárnak,¹⁹ az 1933-as hatalomátvételt azonban nem sokkal élte túl, 1934-ben valószínűleg a „Hosszú kések éjszakájához” kapcsolódva végezheték ki a nemzetiszocialisták: habár halálának pontos körülményei máig sem tisztázódtak.²⁰

Edgar Julius Jung, a politikai gondolkodó

Jung érett gondolkodását erőteljesen meghatározták ifjúkori intellektuális alapélményei: ilyen volt mindenekelőtt Nietzsche hatása,²¹ az, hogy

¹⁵ 1920 és 1922 között több mint ötven beszédet tartott ifjúsági csoportok és diákok, de munkások számára is. (Karlheinz Weißmann: *Edgar J. Jung: zur politischen Biographie eines konservativen Revolutionärs*. Förderstiftung Konservative Bildung und Forschung, 2015, Berlin [Weißmann 2015], 16.)

¹⁶ A „hétfői asztal” elnevezésű vitakört többek között Moeller van den Bruck, Hans Blüher, Albrecht Haushofer, Max Scheler is látogatta.

¹⁷ A Juniklub, vagyis júniusi klub elsősorban az „ifjúkonzervatívok” szervezete volt, és az 1920-as évekre az egyik legfontosabb konzervatív eszmei platformmá vált a weimari köztársaságban. A név onnan származik, hogy eredetileg a baloldali Novemberklub ellensúlyozásaként alapították.

¹⁸ A Ring-bewegung vagyis „Gyűrű-mozgalom” a *Der Ring* nevű konzervatív folyóirat körül megalapult konzervatív mozgalmat jelentette.

¹⁹ A monarchista Papen maga is a Deutscher Herrenklub körével szimpatizált a nemzetiszocializmust pedig saját céljai érdekében szeretne volna felhasználni.

²⁰ Számos jel mutat arra, hogy Jung belekeveredett egy Hitler-ellenes összeesküvése, valószínű, hogy ezért, és nem pusztán a Marburgi Beszéd megírásáért kellett 1934-ben az életével fizetnie. Karlheinz Weißmann egy „Jung körül szerveződő csoportról” beszél, amely amellett, hogy a zsidóellenes intézkedések és atrocitások dokumentálásán dolgozott, konspiratív módon is működött, a Gestapótól és az SA-tól a rezsimmelenes erőig ért (Weißmann 2015, 47.)

²¹ Jung ifjúkori „nietzscheizmusának” elemzését lásd: Sebastian Maaß: *Die andere deutsche Revolution: Edgar Julius Jung und die metaphysischen Grundlagen der Konservativen Revolution*. Regin-Verlag, 2009, Kiel [Maaß 2009], 23–29.

a svájci Lausanne-ban Paretót hallgatta,²² Friedrich Gundolfnál irodalomtörténetet, Heinrich Rickertnél pedig filozófiát tanult.²³ Jelentősnek mondható továbbá Oswald Spengler hatása is. Jung gyakran és nagyrészt pozitívan hivatkozik Spengler kultúramorfológiájára, amelyet a filozófus főként *A nyugat alkonyában* fejtett ki. Spengler determinisztikus szemléletével ellentétben Jung úgy vélte, hogy lehetséges a visszatérés egy egészséges társadalomhoz. Mindezt szellemileg egy vallási újjáéledés, politikailag pedig egy gyökeres megújulás által (államreform vagy forradalom révén) tartotta megvalósíthatónak. Jung Spenglerrel nem csak egy bizonyos értelmezését osztotta az organikus kultúra- és államfelfogásnak, hanem az elitizmust és alapvető politikai célkitűzéseket is. Különösen későbbi az 1930-at követő írásai utalnak egy olyan nemzetek-feletti európai rend látomására, amely egy arisztokraták által vezetett birodalom ideáján nyugszik, ahol a vezetőket nem a származás teremti meg, hanem inkább az, amelyet úgy nevezhetünk: „a szellem arisztokratikus nemessége.”

Jung egy rádióbeszédben (1932. október 19-én) azt fejtegette, hogy ennek az új elitnek egy új világképhez kell kapcsolódnia, amely a háború poklából született meg.

„Egy új világkép születési ideje számomra nem a frontok összeomlásának szörnyű időszaka volt, a novemberi forradalom és hazám megszállása. [...] Nem csak az ellenségeink diktátumainak való szembenállás hiánya, nem csak az állam tökéletes kiszolgáltatása egy középszerű pártbürokráciának volt, ami megrémített minket. A döntő élmény számunkra sokkal inkább annak az úgynevezett új szellemnek a teljes mértékben hősiességtől mentes hozzáállása volt, amely beköltözött Németországba; amely elsüllyedt a materiális célkitűzésekben, amely a földi boldogság-idol sekély mocsarában gázolt, amely számunkra minden valódi emberség elárulásának tűnt. És végül is a hiányzó megkülönböztetés a nemes és a közönséges között, amely oda vezetett, hogy minden nagy emberi értéket, mint amilyen a szolgálattétel, áldozat, tisztesség, elsüllyedtek a nagy mocsárban.”²⁴

A korabeli német intellektuális elit nagy részével együtt ő is osztotta azt a meggyőződést, hogy a Versailles-i szerződés igáját le kell rázni és a parlamentarizmus „nyugati” rendszerét egy „német” rendszerrel kell felváltani, egy olyan új Birodalommal, amely még nem született meg, de

²² Weißmann 2015, 13.

²³ Weißmann 2015, 15.

²⁴ Idézi: Roshan Magub: *Edgar Julius Jung, Right-Wing Enemy of the Nazis: A Political Biography (German History in Context)*, Camden House, 2017, London, 23.

amelynek előjelei már láthatóak, és amelyet a kortársak többféleképpen is neveztek.²⁵ Azonban nem a vilmosi Németország, a „Második Birodalom” feltámasztását értették alatta, és egy bizonyos messianisztikus funkciót is tulajdonítottak neki. Mindennek persze, igen kevés köze van ahhoz a korábbi német konzervativizmushoz, amely Bismarck és a Hohenzollern császárok idejében kiemelkedő szerephez jutott a modern német nemzetállam megteremtésekor. Jung szerint ez csak egy „élettelen hagyomány” volt, amely képtelen feltenni és megválaszolni az „élet értelmének” (*Sinn des Lebens*) kérdését.²⁶

A nyíltan vállalt és kimondott „konzervatív-forradalmár princípium” az egyik alapfogalma volt Jung főművének, *Az alacsonyrendűek uralmának*. A könyv kiadásával Jung részesedni szeretett volna a „szellem forradalmából”²⁷ amely az általa áhított politikai forradalmat megelőzte, és egy követelést is megfogalmazott egy „új konzervatív ideológiaért” a kommunista kiáltvány ellentétéjeként. Könyvéről megírása után úgy nyilatkozott, hogy az „egy évszázad számára határozza meg az irányvonalakat.”²⁸ A mű Othmar Spann univerzalizmusának erőteljes hatása alatt állt: eszerint egy újjáépítés csak akkor lehetséges, ha a társadalomban egy új érték-érzés (*Wertgefühl*) jelenik meg,²⁹ amely magát „egy új teljesség keresésében” valósítja meg.³⁰

Jungnak az „új birodalomról” alkotott látomását, mindenekelőtt az „Első Birodalom,” a középkori Szent Római Birodalom sajátos felfogása inspirálta. Jung a liberalizmus szemére vetette, hogy az a dolgok és az emberi természet egy valóságidegen ábrázolása, amely olyan világot teremtett, ahol a posztulált egyenlőség örve alatt valójában a tehetségtelenek/alkalmatlanok (*unfähig*) – vagyis a mű címénben is megjelenő „alacsonyrendűek” kerülnek az élre, az ő uralmuk pedig minden nagyszabású rendet lehetetlenné tesz és összezúz.

Jung víziója az új birodalomról természetesen egy alig leplezett hivatkozást jelentett a George-körre. Arra vonatkozó tervei, hogy egy idea megteremtse „egy új német embert”,³¹ kétségkívül Nietzsche-re utalnak, a „társadalom újjáépítése”³² és az „állam újjáépítése”³³ pedig csak

²⁵ Az egyik ilyen elnevezés volt a „Harmadik Birodalom” (*Drittes Reich*) amelynek eredete a közép-kor bizonyos keresztény-kiliasztikus forrásaiból származott az ú.n. *völkisch*-mozgalmakban is megjelent, Moeller van den Bruck révén vették át a konzervatívok, később a nemzetiszocialisták.

²⁶ Edgar J. Jung: „Tragik der Kriegsgeneration”, in *Süddeutsche Monatshefte* 28 (1930) 511–514; 511.

²⁷ Weißmann 2015, 3.

²⁸ idézi: Weißmann 2015, 22.

²⁹ Jung 1930, 271.

³⁰ Jung 1930, 18.

³¹ Jung 1930, 52.

³² Jung 1930, 124.

³³ Jung 1930, 139.

ezen „új ember” eljövételének folyamánya lehet. A mű, Nietzsche mellett éppúgy hivatkozik Werner Sombart kapitalizmus-elemzésére, mint Othmar Spann-nak egy rendi állam kialakítására vonatkozó tervére, Ferdinand Tönnies megkülönböztetésére a közösség (*Gemeinschaft*) és a társadalom (*Gesellschaft*) között vagy Robert Michels és Pareto elméleteire az elitépítésről. Jung műve mégis eredeti szellemi alkotás marad, egy jelentékeny gondolkodó még nem teljesen kiforrott, de mégis grandiózus alkotása.

Ahogy Sebastian Maaß megjegyzi: Jung az elméleti és gyakorlati materializmusban, amely szerinte a kultúra és a valódi szellemi élet feloldásához vezetett, saját világnézetének legnagyobb ellenségét látta.³⁴ Ami vallási gondolkodását illeti: habár Jung protestáns származású volt, az evangélikus egyházat azonban nem találta megfelelőnek arra, hogy a nyugati ember spirituális igényeinek megfelelő támasza legyen, emellett a reformációban leginkább a vallási individualizmus okát látta, egy esztétikai valláspótlékot, amely végül is az ateizmushoz vezetett. Élete utolsó éveiben a katolicizmusban kezdte látni egy hierarchikus világrend utolsó garanciáit, habár Jung, Leopold Zieglerhez, legfontosabb vallási és filozófiai mentorához hasonlóan nem tért át a katolicizmusra, hanem felekezet nélküli keresztény maradt, nem zárkózva el a dogmatikán kívüli elemektől sem.³⁵

Jung és a nemzetiszocializmus

Jung kritikus hozzáállását a nemzetiszocialista párthoz, mint a weimari pártrendszer felváltó egyetlen párthoz eredetileg a pártok iránt érzett általános ellenszenv motiválhatta: az NSDAP-t először „legalitáskur-zushoz” való csatlakozása miatt kritizálta – azt nehezményezve, hogy a nemzetiszocialista párt elfogadja a parlamentarizmus játékszabályait. Jung az NSDAP-ban ugyanakkor nagy destruktív potenciát feltételezett, miközben úgy vélte, a nemzetiszocializmus csak „az összeadása két liberális irányzatnak, a nacionalizmusnak és a szocializmusnak, ezért, habár egy eszköze a rombolásnak, nem tud építeni.”³⁶ Jung elemzése ebben a vonatkozásban megegyezett a legtöbb radikális konzervatívval Németországban, azokkal, akik úgy értékelték, a nemzetiszocializmusnak van egy bizonyos, megfelelő határok között tartandó feladata: romboló tendenciából kiindulva szét kell törnie azt a korhadt és korrump

³⁴ Maaß 2009, 81.

³⁵ Weißmann szerint erre utalnak hivatkozásai Nyikolaj Bergyajev az orosz politikai és vallásfilozófus fejtegetéseire a „harmadik kinyilatkoztatásról.” (Weißman 2015, 49.)

³⁶ Edgar J. Jung: „Die Nationale bewegung in Deutschland”, in *Velhagen & Klasings Monatshefte* 46 (1931/32) 257–260, 259.

világot, amely egyrészt már a császárság alatt másrészt pedig a győztes hatalmaknak a Németországra ráerőszakolt „weimari demokráciája” révén létrejött. Jung a nemzetiszocialisták hatalomátvételét megelőzően, 1932-ben egy fontos írásában vetett számot azzal a „forradalommal” amely nézete szerint meg fogja törni a liberalizmus és a demokrácia tendenciáit: „[J]elenleg egy német forradalom közepette vagyunk, amely aligha várható el, hogy olyan formákban nyilvánuljon meg, mint a franciáknál a Bastille megrohamozása. Elhúzódó lesz, akárcsak a reformáció, de ennek ellenére még alapvetőbben rányomja majd bélyegét az emberiség arcára. Felszólít az emberi értékek kíméletlen felülvizsgálatára, és feloldja az összes mechanikus formát. Szembeszáll majd a francia forradalmat hajtó szellem erőivel, képleteivel és céljaival. Ez lesz a nagy konzervatív forradalom, amely véget vet a nyugati emberiség hanyatlásának, új rendet, új ethoszt és új egységet alapít majd Nyugaton, német vezetés alatt.”³⁷

Ugyanebben a szövegében fejtette ki, hogy „konzervatív forradalom” alatt nem csupán a német nemzet forradalmát, hanem azt a népi-nemzeti vonatkozásoknál egyetemesebb forradalmat is érteni kell, amely az alapvető törvények és értékek tiszteletben tartásához való visszatérést jelent. „Konzervatív forradalomnak nevezzük a visszaállítást mindazoknak az alapvető törvényeknek és értékeknek, amelyek híján az ember elveszíti kapcsolatát a Természettel és Istennel, valamint képtelen valódi rendet teremteni.”³⁸ Az eljövendő új rendben Jung szerint a mechanikus és irreális egyenlőség helyett az egyének különböző belső értékeinek az elismerése következik; a szocialista meggyőződés helyett az emberek igazságos integrációja a rangokon alapuló társadalomban betöltött helyükre; a mechanikus szelekció helyett pedig szerves folyamatokból kinövő vezetés: bürokratikus kényszer helyett a valódi önkormányzás benső felelőssége.³⁹

A nemzetiszocialista hatalomátvételt követően Jung egyre erősödő bírálattal illette a kiépülő új rezsimet. Utolsó könyve, *A német forradalom értelmezése* (Sinndeutung der deutschen Revolution) 1933 nyarán jelent meg. Ebben a tanulmány sorozatban már meglepő nyíltsággal nevezte Hitlert „a tömeg gyermekének” az NSDAP-t a „az örökségtől megfosztottak pártjának” (*Partei der Enterbten*) vagy „a polgári összeomlás pártjának,” amely képtelen azt a fordulatot végrehajtani, amire szükség

³⁷ Edgar J. Jung: „Deutschland und die konservative Revolution”, in *Deutsche über Deutschland*. Albert Langen, München, 1932 [Jung 1932], 369–382.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

Müller Károly cukrászdája, melyet Alpár Ignác tervezett a Millenniumi kiállításra. (A felvétel 1896-ban készült. Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klösz György felvétele. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.006)

volna.⁴⁰ A nemzetiszocialista állam fokozatos megerősödésével és a totális állam kiépülésével párhuzamosan, Jung világnézetében erősödtek a vallási elemek: ekkortól kezdte el azt is hangsúlyozni, hogy a konzervatív forradalomnak keresztény forradalomnak is kell lennie,⁴¹ és hogy a konzervatív forradalom tulajdonképpen célja „egy új keresztény birodalom” megteremtése.

A Papen által a Marburgi Egyetemen elmondott úgynevezett Marburgi Beszéd, amelyet Jung és Herbert von Bose, von Papen alkanellár titkára írtak, már jórészt a nemzetiszocialista célokkal szemben fogalmazódott meg. A beszéd burkoltan, de szemére vetette a rendszernek, hogy a „nemzeti forradalom” kizárólagos képviselőjére törekszik,

⁴⁰ Idézi: Weißmann 2015, 46.

⁴¹ Edgar Julius Jung: „Die christliche Revolution”, in *Deutsche Rundschau* 59 (1933) 142–145; 142.

bírálatot fogalmazott meg a Hitlert övező személyi kultusz kapcsán, mely „méltatlan a porosz katonai hagyományhoz”, felszólított a párturalommal és a népszuverenitás princípiumával való végleges szakításra, hiszen „a demokráciából anonim zsarnokság nőhet ki.” A Marburgi Beszéd emellett tiltakozott a politikai ellenfelek internálása és a sajtó „gleischaltolása” ellen, továbbá figyelmeztetett egy „permanens forradalom” veszélyeire, az „alsó örök felkelésére a felsőbbel szemben” („[E]wigen Aufstand von unten”),⁴² és annak a „második forradalomnak” (az elmaradt szocialista forradalomnak) a lehetséges eljövételére, amelyet Ernst Röhm és az SA-vezetők magán Hitleren kértek számon.

Edgar Julius Jung értékelése kapcsán

Jung pályáját és gondolkodását éppúgy felületes dolog volna kizárólag halálának körülményeinek viszonylatában értékelni, mint ahogyan a német konzervatív forradalom megítélését sem célravezető Thomas Mann-hoz hasonlóan kizárólag úgy vizsgálni, hogy milyen értelemben „kapcsolódott” a nemzetiszocializmushoz.

Természetesen könnyű volna kialakítani elmarasztaló ítéletet. Jungnak saját predikcióiban és reményeiben nem csupán csalódnia kellett, hanem a helyzetet sem mérte fel reálisan, túlzott elbizakodottsággal, megfontoltság híján állt a politika porondjára, a reális lehetőségekkel, tényekkel és folyamatokkal alig törődött: lényegében utópista volt, halála éppúgy ennek a ténynek tudható be, mint az a tény, hogy nevét és műveit jobbra elfelejtették. Ha így szeretnék látni vagy láttatni Jung pályáját, mindezt azonnal kiterjeszthetnénk a konzervatív forradalom jelenségének egészére is: fantazmagórikus, időszerűtlen, a „történelem irányán” kívül álló mozgalomnak tarthatnánk, amely nem épített semmit, viszont segített szétverni a weimari rendszert és a második világháború katasztrófájába vezette a németséget.⁴³ Ez az értékelés mindenekelőtt azért torz és felületes, mert egyáltalán nem veszi figyelembe a konzervatív forradalom, és azon belül Jung messzemenően pozitív alap-célkitűzéseit, amelyek egy konstruktív erőt és építő-potenciát feltételeznek. Jung és a német konzervatív forradalmárok alapvető céljai ugyanis nem a nemzetiszocializmus jelenségével összefüggésben, hanem az általuk

⁴² Papen Marburgi Beszédének teljes szövegét lásd pl. Maaß 2009, 135–149.

⁴³ Számos történész és politológus mellett ezt az értelmezést képviseli és folytatja egy, számos egyetemi tanárt is soraiban tudó berlini baloldali „think-tank”, a Zentrum Liberale Moderne, amely „Az új jobboldal ósdi gondolatai” címmel adott ki, a nagyközönség ideológiai befolyásolását célzó, torzításoktól, valótlanításoktól és tendenciózus megfogalmazásoktól nem mentes kiadványt 2020-ban. Lásd: Ralf Fücks, Christoph Becker (szerk.): *Das alte Denken der Neuen Rechten. Die langen Linien der antiliberalen Revolte*. Sammelband des „Institut Solidarische Moderne”, Wochenschau Verlag, 2020, Frankfurt

dekadenciaként érzékelt és értékelt folyamatokkal való szembehelyezkedésben ragadhatók meg. Főbb törekvéseik egy olyan társadalmi és politikai rend iránti igényt jelenítenek meg, amelynek középpontjában az ember szellemi szubjektuma áll. Nem a gazdaság, az élet materiális és külső feltételei, vagy az úgynevezett „jóléti társadalom” megteremtése – a felelősség levétele az egyén válláról, a Tocqueville-i „gyám-állam” létrehozásával –, hanem egy olyan állameszme, amely lehetővé teszi, az egyének integrálódását egy „organikus” társadalmi egységbe, ugyanakkor nem veszt el kapcsolatát a transzcendenciával. Jung és a konzervatív forradalmárok a liberalizmust alapvetően olyan politikai eszmeként fogták fel, amely azért értékeli túl az egyént, mert nem tud az „Egészről” – ennek a transzcendentális vakságnak tudható be, hogy a liberalizmus az egyén fogalmának egy olyan értelmezését vezet be, amelyben az individualitás pusztán gazdasági értelmezése és a „homo oeconomicus” került előtérbe. Azt, hogy a liberális-kapitalista tendencia a végső elemzést tekintve mennyire kultúraellenes, milyen mélyen képes áthatni a társadalom életvilágát a tárgyak és a „termék” kultuszával, és végül, milyen kíméletlenül veti alá az emberi szellem magasabb, nem gazdasági funkcióit a fetiszizált anyagi jólét utópikus boldogságfogalmának, a konzervatív forradalmárokon kívül mások is észrevették. A magyar Ottlik László például, az 1930-as évek egyik vezető hazai politikatudósa, egyszerű „fikcióként” kezelte azokat a polgári-liberális szellemű történetírás által nem ritkán szakrális rangra emelt, és burkoltan megkérdőjelezhetetlennek tekintett posztulátumokat, amelyek a „liberális polgári individualizmus világnézeti uralmát”⁴⁴ ténylegesen is megalapozták. Értelmezésében az „abszolút liberalizmus: a politika redukciója arra a minimumra, ami a *homo oeconomicus* szabad tevékenységét és biztonságát megvédi”,⁴⁵ miközben a valóság szerint az, hogy a liberalizmus térhódítása nyomán megjelenő korlátlan szabadverseny „könyörtelenül eltapossa azt, aki nem született arra, hogy kenyerét az üzleti életben keresse meg, és nem adja oda magát hivatásának szívvel és lélekkel.”⁴⁶

Paradoxnak tűnhet ugyanakkor, hogy miközben a konzervatív forradalmárok lázadása a liberalizmus individualizmusa ellen irányult, mégis az individuum nevében lázadtak a tömeg és a tömegesség ellen: ebből fakadt arisztokratizmusuk. Többségük nem csak a liberalizmus,

⁴⁴ Ottlik László: „A politikai rendszerek”, in Kornis Gyula–Gratz Gusztáv–Hegedűs Lóránt–Schimanek Emil (szerk.): *A mai világ képe. II. köt. A politikai élet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1939, Budapest [Ottlik 1939], 361–530, 381.

⁴⁵ Ottlik 1939, 382.

⁴⁶ Uo.

hanem az alternatívaként jelentkező nemzetiszocializmus, illetve a kommunizmus ellen is fellázadt és egyáltalán mindennel szembeszállt, amely az egalitárius szellemből következik, nem viselve el semmiféle uniformizálást, valamint tagadva és megvetve bármiféle totalitarizmust és bürokratizmust. Törekvéseik középpontjában az egyenlőséggel szemben, amelyet tömeg-érzésként és tömeg-ízlésként ítélnék meg, a létezést alapvetően átható egyenlőtlenség igazságának állítását helyezik: az egyenlőtlenséget azonban nem „alapvető igazságtalanságként” fogják fel – ahogyan a baloldali elméletek állítják – hanem úgy, mint különbséget, az arisztokratikus „embertípus” és az egyéniség nélküli „tömegember” különbségét. Jung éppúgy, sajátos értelemben volt individualista ahogyan Jünger is, aki a második világháborút követően úgy vélte: a velejéig dekadens modern tömegtársadalomban, amely az emberi szellem minden magasabb hivatásáról lemondott, már csak a tömegből kiemelkedő és a tömeget, tömegtársadalmat elutasító egyén, az önmagát uraló „Anarcha” (Jünger egyik regényéből, a *Eumeswil*-ből származó kifejezés⁴⁷) élhet szellemileg autentikus életet. A liberális individualizmus elutasításának és az individualitás felértékelésének ez a paradoxona csak úgy oldható fel, ha tekintetbe vesszük: az egyén eszméjét el lehet gondolni magasabb, metafizikai síkon is.

A szellemi mozgalom, amelynek képviselőiben Jung elkötelezte magát minden hibája és tévedése, irreális helyzetértékelése ellenére is megjelenített egy nemes törekvést, amely már legalább Platon óta egy tiszteltetreméltó filozófiai hagyomány vezérgondolata. Azt a törekvést, hogy politika afelé mutasson, amely a lélek és szellem számára előnyös, nem pedig abba az irányba, amely a demagógia, az ideológiai manipuláció, a gazdaság személytelen folyamatai, a termelés és „hatékonyság” minden valódi kultúrát maga alá temető „kultusza” számára kedvez. A 21. század első harmadában, a jóléti típusú „gyám-állam” és a tömegmédia valóságos elhatalmasodásának korában, amikor a hatalom elvont igazolása az állam aktuális és valóságos hatalmát sokkal nagyobbá változtatja az individuum fölött, mint az volt a történelemnek szinte bármely más periódusában, a konzervatív forradalmárok bizonyos témái különösen érdekessé válhatnak.

⁴⁷ Mattias Schöning: „Der Anarch und die Anarchisten Ernst Jüngers »Eumeswil«: Eine metapolitische Typologie der Staatsteineie aus dem Jahr ,77“, in Norman Ächtler (szerk.): *Ikonographie des Terrors? Formen ästhetischer Erinnerung an den Terrorismus in der Bundesrepublik 1978 – 2008*. Universitätsverlag Winter, 2010, Heidelberg, 21–50.

1956 MUNKÁSFORRADALMA ÉS A MEGTORLÁS

1956 az egész ország népének forradalma. Azonban a forradalom harcosainak nagy része munkás volt, s őket sújtotta többségében a megtorlás is.

Sok tévhit, félretájékoztatás él a mai napig 20. századi történelmünk e dicsőséges szakaszáról, s a megtorlásról. Ezek egyike, hogy 1956 a „pesti srácok” forradalma volt. Nem akarom a valóban hősi harcukat és önfeláldozásukat lebecsülni, de ez a megállapítás elsősorban a VIII. kerületre, a Corvin közre jellemző, itt volt meghatározó a részvételük a harcoló csoportokban. Ez a helyszín – noha itt voltak a legsúlyosabb harcok – csak egy része a budapesti helyszíneknek, máshol csak kis részben találunk húsz év alattiakat. A félreértés elterjedésében nagy szerepe volt Pongrátz Gergely Corvin köz felkelő parancsnoknak. Az emigrációban írt *Corvin köz 1956* című könyvében alapvetően igaza volt a Corvin közre vonatkozóan, de a többi budapesti helyszínről nem volt tapasztalata, forrásanyaga.¹ Nem léteztek még ekkor levéltári anyagokra támaszkodó, objektivitásra törekvő könyvek, tanulmányok. Pongrátz Gergely munkájában nem volt szó a vidék forradalmáról, ahol – értelemszerűen – nem lehettek „pesti srácok”, de húsz év alattiak is kevesen. S akkor még nem beszéltünk az 1957 nyaráig ellenálló munkástanácsokról, amelyek jelentős része vidéken működött, és vezetőit, tagjait számtalan esetben szankcionálták.

Ezeket a megállapításokat statisztikai adatok is alátámasztják, így például Horváth Miklós–Tulipán Éva: *In memoriam 1956* című könyve. A harcoknak hozzávetőlegesen 2500 halálos áldozatát tudják azonosítani, noha ennél sokkal többen voltak. Az áldozatok közel fele (46,4 százalék) volt munkás (harmada paraszti származású), majdnem minden tizedik (9,4 százalék) tanuló, akiknek többsége 20–25 éves, tehát egyetemista. A tizenkilenc év alattiak száma ötven fő. A halottak között tartják nyilván a sortűzek áldozatait s a polgári lakosság olyan halottait is, akik a lakásukba történt belövésektől veszítették életüket.²

Fontos egy 1958-ból származó BM-statisztika is, ebből látható, hogy az addig letartóztatott 4458 főből 1392 munkás, 261 tanuló vagy egyetemi hallgató. Ugyanakkor a „volt uralkodó osztályhoz” tartozók létszáma 39, 1945 előtti fegyveres testület tagja 55 fő. Mi olvasható ki

¹ Pongrátz Gergely: *Corvin köz 1956*. A szerző kiadásai 1982, 1992, 2004, Chicagóban, illetve Budapesten.

² Horváth Miklós – Tulipán Éva: *In memoriam 1956*. Zrínyi Kiadó, 2006, 69.

ezekből a hézagos statisztikákból, amelyeknél később közlünk pontosabbakat is?

Ez az írás a csekély számú, nehezen hozzáférhető forrás alapján, de igyekszik felderíteni a munkások részvételét a harcokban, az ellenük irányuló nagyszámú megtorlást, kiemelve a munkástanácsok tevékenységét.

Segíti a tisztánlátást Eörsi László számos könyve, ahol az egyes felkelőcsoportok történetét dolgozza fel, közölve több résztvevő pontos adatait (pl. Csepel, Buda, Széna tér stb.). Ezekből az is kitűnik, hogy ha az adott személy származását vizsgáljuk, akkor például katonák, tanulók sokszor munkáscsaládból származnak. Így ha nemcsak a pillanatnyi foglalkozásokat tekintjük, hanem a származást is, akkor még nagyobb a munkások aránya.

Bár e kiadványokat, tanulmányokat több szempontból érheti kritika, az kiolvasható belőlük, hogy 1956 harcosai, áldozatai, a megtorlás elítéltek között nagy többségben voltak a munkások. Itt ne csak a halálraítéltekre gondoljunk, noha ott is erős többségben vannak a munkások, hanem az összes elítélte, szankcióban részesített (börtönbüntetésre ítélték mintegy 23 761 főt, közbiztonsági őrizetbe vettek 16–18 000 embert).³ S nemcsak ők, hanem családtagjaik is szenvedtek, hiszen személyi nyilvántartásuk nem kis mértékben a rendszerváltozásig tartalmazta a különböző diszkriminatív szankciókat, melyeket a szülők 1956-os cselekedetei miatt kellett viselniük.

Nincs a köztudatban, hogy számos munkástanács vezető – Rác Sándoron kívül – súlyos börtönbüntetésre ítélték, s több munkásvezető meghalt részben ismeretlen körülmények között, és előfordult halálos ítéletet hozó bírósági ítélet is. Például Győr-Sopron megyében dr. Tóth István munkástanács elnököt 12 évi, Berger Sándort 15 évi, dr. Szmicsék Endrét 5 évi szabadságvesztésre ítélték. A munkástanácsok tagjainak többségét – ha nem ítélték el őket – munkahelyükről elbocsátották.⁴ Az országban mintegy 2100 munkástanács alakult 28 000 ismert taggal, ebből 541 működött a fővárosban.⁵

A munkástanácsokat brutális terrorral 1957 nyarára sikerült felszámolni. „Az ellenforradalom ereje abban van, hogy van tömegbázisa. És ezt nekünk az üzemekben kell dűlőre vinni, hogy az ellenforradalom

³ Kahler Frigyes: *A megtorlás osztály szempontjai*, Konrad Adenauer Alapítvány

⁴ Győr-Sopron megyeiek emlékeznek, Zrínyi Kiadó 1991., 55.

⁵ Gulyás Martin: *A „fortélyos félelem” idősza. Munkástanácsok szovjet csapatok, a karhatalom és az MSZMP szolgálatában*, 181–195., és Bálint László: *A Népköztársaság nevében. A vádlott igazsága*, 205–211. In Miklós Péter (szerk.): *Forradalom közelnézetből*. Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont, 2017, Hódmezővásárhely

bázisát, tömegbázisát szétverjük. Erős karhatalom kell, tiszta, világos-fejű emberekkel, akik mellettünk vannak és a munkáshatalom mellett fellépnek” – mondta Biszku Béla az MSZMP Budapesti Pártbizottság 1956. december 8-i ülésén.⁶

Ezek a folyamatok komplex módon nem kerültek feldolgozásra, egyes elemei kis példányszámú részpublikációkban ismerhetők csak meg. A feddhetetlen erkölcsű Rácz Sándor munkásvezető lényegében csak decemberi letartóztatásáig ismeri a budapesti helyzetet, s nem szól a munkások fegyveres harcáról sem.⁷ Hasonló a helyzet Bill Lomax *Magyarország 1956* című könyvével, melynek eredeti angol nyelvű kiadása 1976-ban jelent meg. Krassó György az 1989-es magyar kiadását szerkesztette. Ő viszonylag bővebben szól a munkástanácsokról, de Bill Lomax munkájának is az a gyengesége, hogy „a felkelőkről, a munkástanácsokról, a forradalmi bizottságokról, a vidéki városokról, a falvakról kevés adat állt rendelkezésére”.⁸ Vagyis mindkét kiadvány, hasonlóan Pongrácz Gergely jószándékú, értékes művéhez, a forradalom és a megtorlás egy-egy szűkebb szeletét mutatja be. Ez egyébként jellemző az elmúlt harminc év számtalan, történeti alaposságra törekvő művére is.

Tehát a mai napig nem lehet egységes képünk az 1956-os forradalom és a megtorlás egészéről. Én hasonlóra tettem kísérletet 2016-ban megjelent könyvemben. Be kellett látnom, hogy ez a könyv is hiányos. Nem szóltam benne a munkástanácsokról, a munkások meghatározó szerepéről az egyes forradalmi eseményekben, s az őket sújtó megtorlásról. Ezt igyekeztem részben pótolni, de törekvésem most is hézagos lesz a források hiányossága miatt.

Nemcsak az elesett munkásokról kell szólni, hanem a megtorlás során megöltékről, a súlyos börtönbüntetésre ítéletekről, és a perekben enyhébb, egy-két éves börtönbüntetésre ítéletekről is. Itt, ha súlyosabb cselekményt nem akartak – vagy nem tudtak – bizonyítani, izgatás miatt született ítélet. Bálint László 2017-ben csak Csongrád megyében nagyjából 2000 nevet gyűjtött össze, kiknek többsége – mivel a megyében nem voltak súlyos harcok – enyhébb büntetést kapott munkástanácsi, forradalmi bizottsági részvétel miatt. Viszont munkahelyükről eltávolították őket, hosszú évekig segédmunkásként tudtak csak elhelyezkedni, ők és hozzátartozóik útlevelet nem kaptak, továbbtanulni nem tudtak. Gyakorlatilag 1990-ig „ellenséges elemek” címmel létezett aktájuk az Állambiztonsági Szolgálatok Országos Levéltárában, mely kutatható

⁶ Miklós 2017, 183.

⁷ Rácz Sándor: *Parázsló szándék, I–II*. Magánkiadás, 2005, 2008

⁸ Bill Lomax: *Magyarország 1956*. London, 1956 és Aura Kiadó, 1989, 14.

ma is. Az évtizedekig tartó szankcionálást sok tízezer emberre az tette lehetővé, hogy létezett az úgynevezett „feddhetetlenség” kategória. Ez azt jelentette, ha valakit szándékos államellenes bűncselekmény – pl. izgatás – miatt elítéltek, évtizedekig rajta maradt a stigma: erkölcsi bizonyítványt kaphatott, de a szigorúbb feddhetetlenségi igazolás híján magasabb, „bizalmi” munkakört nem tölthetett be.

Fegyverrel harcoló munkások

A bevezetőben idézett számok érzékeltetik, hogy a munkások szerepe 1956-ban és érintettségük a megtorlás során milyen jelentőségű. Pontos számot ma sem tudunk mondani, azt azonban biztosan kijelenthetjük, hogy a számuk lényegesen magasabb az Eörsi László könyvében kimutatottaknál, ami nem a kutatás felszínességéből fakad: 40–50 évvel az események után lehetetlen a pontos felderítés, különösen úgy, hogy a Kádár-kormány meghamisította vagy eltűntette az eredeti adatokat. Tudható, hogy már október 23-án este Csepelről, Angyalföldről, Újpestről érkeztek teherautóval a Rádióhoz munkások, s közülük többen részt vettek a harcokban. Rendkívül szomorú tény, hogy a Rádiónál történeteket, a nagyszámú halálos áldozatot követelő harcokat a mai napig nem dolgozták fel hitelesen. Az október 24-én Budapestre bevonuló szovjet csapatokat is fegyveres ellenállás fogadta, ennek részletei szintén ismeretlenek.

Természetesen nem lehet azt állítani, hogy csak a munkások harcoltak volna. 1956 az egész nemzet forradalma volt, a munkások mellett földművesek, katonák, tanulók (ipari tanulók), egyetemisták képezték a felkelő harcosok másik mintegy ötven százalékát.

A továbbiakban kiemelek néhány ismert helyszínt, ahol magas volt a munkások száma. Tudni kell, hogy a harcokban elesettek, illetve a megtorlás során elhunytak száma magasabb a mai napig ismertnél, amelynek okairól írtam.⁹

Csepel

A kor egyik legnagyobb munkáscentruma, több nagyüzemmel, a Rákosi-kor egyik dísz és látvány munkástelepülése. Ezért okozott hatalmas meglepetést és megdöbbenést a hatalom számára a Budapesten legtovább tartó munkás harcosok ellenállása, mely november 10-ig tartott.

⁹ Jobbágyi Gábor: *1956 és a megtorlás fekete könyve*. Kairosz, 2016, Budapest

Ezt csak a szovjet hadsereg brutális támadásával, a polgári lakosságnak nagy veszteségeket okozó bombázással lehetett leverni.

Ezután a munkástanácsi ellenállás decembertől kezdődően egy hónapig tartott, sztrájkokkal, gyárfoglalásokkal. Ezt is csak karhatalmis-tákkal, szovjet tankokkal, halálos áldozatokkal, sebesültekkel sikerült leverni. A munkástanácsok ellenállása, csakúgy, mint országszerte, noha csökkenő erővel, de 1957 nyaráig tartott.

1956. október 23-án, Csepelen azonnal reagáltak a pesti eseményekre, többen megindultak például a Rádió felé. A kerületben már éjfél körül komoly tüntetések kezdődtek, a tömegre tüzet nyitottak, s egy tüntető meg is halt. A felbőszült tüntetők a katonai kiegészítő parancsnokságról akartak fegyvert szerezni. Itt tűzharc kezdődött, melyben 9 munkás, két gépiprónő és egy százados meghalt. A munkás halottak között volt a 20 éves Recskó Tibor, aki a csepeli Sente család tagja volt. A helyzet már október 24-én annyira kiéleződött, hogy hajnalban a szovjet csapatok Csepelre is bevonultak. A rendőrök letartóztatták Sente Istvánt, s néhány fiataalt, akiket összeverték. Ez tovább tüzelte a tömeget. Elfoglalták a pártbizottság épületét, ahol fegyvert szereztek, majd a rendőrkapitányságot is, ahol ÁVH-sok is voltak. A rendőrök és ÁVH-sok nem mertek lőni a hatalmas tömegre, amely túlnyomórészt munkásokból állt. Ezután a felkelők halálra keresték a gyűlölt Kalamár József tanácselnököt, akit Recskó Tibor haláláért is felelőssé tettek, és lelőtték, amikor megtalálták. A Kádár-kormány Kalamár Józsefet Csepel fő vértanújává tette, a főutat neveztek el róla. Hogy október 26-ig hány munkást lőttek le, nem is került szóba. Ez a kétnapos, tragédiákkal tűzdelt eseménysor hozzájárult a későbbi súlyos történetekhez.

A harcok Csepelen – legtovább Budapesten – 1956. november 10-ig tartottak, melynek Eörsi László közlése szerint 89 halálos áldozata volt, köztük 56 munkás. A csepeli forradalmárok pereiben 11 jogerős halálos ítélet született. Emellett 14 perben többször szabtak ki súlyos börtönbüntetést.¹⁰ Maga Eörsi is többször rögzíti, hogy az egyes harcok helyszínén több volt az áldozat, mint akiket utóbb azonosítani tudtak. Ezen kívül neki 470 felkelő nevét sikerült felderíteni, viszont legalább 200-ról nincs bővebb adat, lehetséges, hogy ők is meghaltak a harcokban, vagy statáriális eljárásban kivégezték a szovjetek. Túlnyomó többségük munkás volt, tanulót, diákot egyet nem találunk közöttük.¹¹ A hézagos adatokból látszik, hogy Csepelen a harcoknak és megtorlásnak több mint 100 áldozata volt.

¹⁰ Eörsi László: *A csepeli fegyveres ellenállás, 1956*. Virágmandula Kft., 2016, Budapest, 210–221.

¹¹ Eörsi 2016, 185–202.

Eörsi *A csepeli fegyveres ellenállás* című munkája jó kiindulópont. Nagy hiányossága viszont, hogy 1956. november 10-én zárja a csepeli történeteket, holott a munkás ellenállás tovább folytatódott, főleg sztrájkokkal, a centrumban a Csepel Művekkel, ahol tankokkal támadtak az üzem központjára. A tüzelésnek 1957. január 10-én legalább két halottja és több sebesültje volt. Ezután született az a később bemutatandó jogszabály, mely lehetővé tette a sztrájkban való részvétel, és a sztrájk szervezése esetén halálbüntetés kiszabását. Hogy az eszement rendelkezés végrehajtására hány halálos ítélet született Csepelen és más munkahelyi sztrájkok miatt, ez jelenleg nem tudható pontosan.

Eörsi László *A budai srácok 1956* című könyvében számos helyszínt dolgoz fel. Itt „budai srácot” gyakorlatilag nem találunk a 131 áldozat között, viszont 55 fizikai munkást igen.¹²

A harcoló, s a harcokban elhunyt munkások, majd a megtorlás során perekben halálra ítélték neveit részben ismerjük. Léteznek azonban eljárás nélkül megölt munkások, például Rácz Sándor négy munkatársa, akik 1956. november 4-én kocsival indultak el Ausztria felé. A szerző soha többet nem halott róluk – még a 2000-es években sem! – ezért feltételezhetően megölték őket.¹³

Salgótarján

A Kádár-kormány kb. egy hónapig tárgyalta a munkástanácsok vezetőivel, akik nem engedtek követeléseikből. 1956. december 8-án Nógrád megyéből küldöttség érkezett a Parlamentbe, ahol Marosán György államminiszter Steigerwald Ottónak, a megyei Munkástanács elnökhelyettesének ordítva kijelentette: „Piszkos, szakadt ellenforradalmárok, holnaptól kezdve lövünk!” S valóban. Letartóztatták, megkínózták, majd az Ipoly folyóba lőtték Hadady Rudolf és Hargitay Lajos munkásvezetőket. A letartóztatások ellen kb. négyezren tiltakoztak a főkapitányság előtt, ahol szovjet katonák és karhatalmisták várták őket töltött fegyverekkel. Salupin alezredes oroszul tűzparancsot adott, mire a fegyvertelen, túlnyomórészt munkásokból álló tömegre két sorozatot adtak le. A bírósági ítélet szerint a sortűznek 42 halottja és 150 súlyos sebesültje volt.¹⁴

¹² Eörsi László: *A budai srácok 1956*. Országos Széchényi Könyvtár, 2018, 284–295. (Megjegyzendő, hogy itt több olyan halott van, akik a Kossuth téren október 25-én, illetve nem Budán haltak meg.)

¹³ Rácz Sándor: *Parázsló szándék – emlékek és tények 1956-ból*. Magánkiadás, 2005, h.n., 44.

¹⁴ Fővárosi Bíróság 16.B. 762/1994/28

Ezt megelőzően 1956. december 4-én elhatározták a munkástanácsok által szervezett sztrájkok és tömegtüntetések fegyveres leverését, akár tömegbe lövetéssel: „Gyorsan és kegyetlenül le kell számolni velük!” – jelentette ki Uszta Gyula.¹⁵

Ezt követte a sortűzek második hulláma, ahol 12 esetben hasonló módon léptek fel tüntetések, sztrájkok esetén. Tehát a fegyveres harcok megszűnése után a nemzet ellenállása nem szűnt meg, hanem sztrájkokkal, tüntetésekkel tovább folytatódott, melyeket erőszakkal vertek le. Sajnos erről a körülbelül egy hónapos időszakról, a történetekről kevés pontos adatunk van.

Pontosan nem tudhatjuk hány halottja volt a január eleji csepeli tüntetésnek, de az 1956 decemberétől az 1957. januárig tartó sortűzeknek száznál jóval több halottja volt, különösen, ha hozzászámítjuk az 1957-ben is gyakori sebesülthalálozást.¹⁶

Ezzel ért valószínűleg véget a forradalom leverésének legvéresebb időszaka, következett a százezreket évtizedekig érintő „jogi” – és abszolút jogtalan – megtorlás, amiről a mai napig keveset tud a magyarság. A széles közvélemény nagyjából csak az úgynevezett „nagyidős perekről” tud, ahol számos halálos ítélet és súlyos börtönbüntetés született. Emellett azonban százezreket érintett a munkásokat, pedagógusokat, közlekedési dolgozókat sújtó „kisidős perek”, melyek komplex feldolgozása eddig nem történt meg.

Tényleges megtorlás a „kisidős perekben”

A hetvenes években ügyvéd voltam Tatabányán. Egyszer felkeresett egy szimpatikus, fiatal hölgy, aki elmondta, hogy nyugati útlevélkérelmét a BM a következő rövid mondattal utasította el, bővebb indok és fellebbezés lehetősége nélkül: „Útlevélkérelmét elutasítom, mert külföldön tartózkodása sérti a Magyar Népköztársaság érdekeit”. A hölgy nem értette, akkor még én sem. Ragaszkodott hozzá, hogy megtudja, miért sérti külföldi tartózkodása a Magyar Népköztársaság érdekeit, én – ismerve a kor viszonyait – kevés esélyt láttam a sikerre. A hölgy büntetlen előéletű, még szabálysértésért sem ítélték el, munkahelyén megbecsültek, úttörő, KISZ-tag volt – akkor mi a baj vele? Szép és bő levelet írtam az ezredes elvtársnak, melyre tőle a következő tömör válasz érkezett: „Külföldön tartózkodása azért sérti a Magyar Népköztársaság érdekeit,

¹⁵ Jobbágyi 2016, 86.

¹⁶ Jobbágyi 2016, 346.

mert így döntöttem.” Ma már sejtem a választ, valamelyik hozzátartozóját a megtorlás során rövidebb büntetésre ítélték, viszont ez az egész családot sújtotta évtizedeken keresztül.

1956. október végétől az egész országban, a kis településekig és üzemekig létrejöttek a Forradalmi Bizottságok, Munkástanácsok, Nemzetőrségek. Ezek tagjai túlnyomórészt nem voltak a harcok résztvevői, céljuk a rendfenntartás volt, helyi sztrájkokat, tüntetéseket szerveztek. Nem kis részben ez volt a „vidék forradalma”, mely a fegyveres harcok mellett és után Budapesten is nagy számban létezett.

1956 végén, 1957 januárjában elkezdődött a tömeges megtorlás a „nagy-” és a „kisidős perekkel”. A „nagyidős perekkel” nem foglalkozom, ezekről sok publikáció jelent meg, s számos pert feldolgoztunk, noha itt is van még bőven feltárni való. Az úgynevezett „kisidős perekkel” kapcsolatban nem történt komplex kutatás, s ez valószínűleg nem is lehetséges, mert például munkástanácsokból 2100 működött az egész országban, így valószínűleg több tízezer ember vett részt ezen szervezetekben. Kezdetben a párt- és állami vezetés azt szerette volna bizonyítani, hogy a Horthy-korszak fegyveres testületeinek tagjai, tisztségviselői képezték a forradalom fő erőit. Korábban láttuk, hogy ez a törekvésük teljes kudarcot vallott, melyre itt csak egy példát hozunk – ennek ellenére egy „mini” koncepció perben, ezt a hatóságok képtelenek voltak belátni.

Dr. Téglásy Géza nagydorogi lakos ellen az ügyészség a „népi demokratikus államrend és a Magyar Népköztársaság államrendjének megdöntésére irányuló szervezkedés büntetében” való részvétel miatt emelt vádat, s ez súlyos bűncselekmény volt. Dr. Téglásy Géza 1945 előtt a hadsereg századosa volt, semmi büntetendőt nem követett el, ezért az új hadsereg őrnagyként átvette. Ez nem tartott sokáig, egy év múlva leszerelték és kényszernyugdíjazták nyugdíj nélkül, s családjával együtt kitelepítették egy tanyára. 1953-ban feloldották a vádat, s a család Nagydorog faluba költözhetett. A jogász végzettségű dr. Téglásy ügyintéző lehetett az állami gazdaságban. 1956. október 27-én a helyi Nemzetőrség parancsnokának választják dr. Téglásyt, aki – lehet, hogy gyanút fogott – három nap múlva lemondott, és Budapestre utazott. Egyetlen értékelhető cselekedete, hogy a rendőrőrs faláról levétette a Lenin-képet. A községben a forradalom idején teljes nyugalom volt.

Az ellene kitervelt „konceptió” alapját az képezte, hogy dr. Téglásy három napig a nemzetőrség vezetője, ráadásul 1945 előtt katonatiszt volt. A helyi „Fehér Könyv” szerint kommunistákat nem tartóztattak le, de egy öttagú kivégzőosztagot terveztek(!?). Ezt ugyan senki nem tudta bizonyítani, de az ügyészség mégis szervezkedésben való részvétellel

vádolta egy személyben. Kérdés, hogyan lehet egyedül szervezkedni?¹⁷ Az ügyészség 21 tanút jelentett be, majd dr. Téglásy előbb közbiztonsági őrizetbe, majd előzetes letartóztatásba került, ahol súlyosan bántalmazva vallatták. Mivel senki nem vallott ellene, a bíróság 1957. szeptember 25-én hozta meg ítéletét: dr. Téglásy Géza egyévi börtönre ítélte izgatás miatt, beszámítva a három és fél hónapos előzetes fogvatartást (mellék-büntetésként teljes vagyonekobjást).

A bíróság ítélete a körülményekhez képest méltányosnak mondható, mert mellőzte a „szervezkedés” minősítést, és kizárólag izgatást állapított meg a Lenin-kép levétele miatt. Normális körülmények között az is kérdéses, egy kép levétele miatt egy év végrehajtandó szabadságvesztés kiszabható-e?¹⁸ Az ügy ezzel nem ért véget. Dr. Téglásy Géza fia, Imre 1976-ban nem kapott tanársegédi állást, csakúgy, mint 1977-ben útlevelet, mert „kiutazása közérdeket sért”. (Megjegyzendő, egész a rendszerváltozásig valószínűleg százezreket ért hasonló hátrány a hozzátartozók előélete miatt. Ők voltak az „ellenséges elemek”, hosszú évtizedekig.¹⁹) Dr. Téglásy Géza 1988-ban bekövetkezett haláláig segéd munkásként dolgozott. Ítéletét csak 1991-ben nyilvánította semmisnek a Tolna Megyei Bíróság (N.T. 14/1991/2). Ezzel került ki a család az „ellenséges elemek nyilvántartásából”, az irat megtekinthető az Állambiztonsági Szolgálat Levéltárában.

1957. május 1-ig összesen 33 704 főt tartóztattak le. Ezek egy része előzetes letartóztatásba, más részük közbiztonsági őrizetbe került.²⁰ Mivel később is bőven történtek letartóztatások, feltételezhetjük, hogy további tízezreket tartóztattak még le a forradalomban, vagy az ellenállásban való részvételük miatt. A megtorlás statisztikai adatai bizonytalanok. A szakértő történészek között még a kivégzettek számában sincs egyetértés. Különösen igaz ez az úgynevezett „kisidős perekre”, melyek jelentős részét az egyes megyékben folytatták, vagy hozzácsapták a „nagyidős perekhez”. A perekben a kutatók a halálos ítéletekre koncentráltak, így az izgatás miatt elítéltek számát – vitatható becslés alapján – több mint tízezerre becsülhetjük. A megtorlás személyi és jogi kereteit alaposabban vizsgálva megdöbbentő részleteket találunk.

¹⁷ Tolna megyei Ügyészség, Szekszárd 1957 Bü1. 99. sz.

¹⁸ Szekszárdi megyei Bíróság B430/1957/8

¹⁹ Bálint László: „Ellenséges elemek” – Nyilvántartottak, megfigyelték, célszemélyek, meghurcoltak és elítéltek Csongrád megyében 1945–1990, Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ, 2017, Hódmezővásárhely, (A szerző kb. 2000 személy adatait dolgozza fel, akik aktái a mai napig fellelhetők, túlnyomórészt az Állambiztonsági Szolgálatok Levéltárában.)

²⁰ Zinner Tibor: Az igazságszolgáltatás irányítása és az 1956–1963 közötti büntető igazságszolgáltatás. In Horváth Miklós–Zinner Tibor–Ipolyi Ferenc: *Sortűzek 1956 – III. jelentés.* Antológia Kiadó, 1996, Lakitelek, 99. és 110.

A bírói-ügyészi kart már 1957 előtt is alaposan megróztálták, de 1956. november 4. után 26 bíró távozott önként a Legfelsőbb Bíróságról, mert nem voltak hajlandók a statáriális, illetve az ügynevezett „gyorsított eljárásban” – amely lényegében statáriális eljárás volt, s 1961-ig fennállt! – ítékezni. Az Igazságügyi Minisztérium további 130 bírót, 30 közjegyzőt és 46 fogalmazót bocsátott el. Az ügyészségekről 84 ügyészt bocsátottak el. Helyüket általában „jogakadémiás” jogászokkal töltötték fel. Az ügyvédi kart hasonló módon „fejzték le” 1958-ban – már azokat, akiket eddig nem távolítottak el. Vagyis az 1945 előtti jogászságot lényegében teljesen eltávolították a klasszikus jogászi pályákról s a jogegyetemekről. Maradtak azok kis számban, akik hajlandónak mutatkoztak együttműködni a megtorlásban (pl. Tutsek Gusztáv, Kovács Kálmán stb.).²¹

Azonban további biztosítékokra volt szükség a totális megtorlás sikeréhez.

Első lépcső a rögtönbíráskodás (statárium) bevezetése. Ezt az 1956. évi 28. tvr. vezette be 1956. december 11-től, s 1957. november 3-ig volt hatályban. Az eljárást Katonai Bíróságok folytatták le úgy, hogy az ügyész bizonyos esetekben nem volt köteles írásbeli vádiratot benyújtani (például ha a bizonyítékok rendelkezésre álltak). A bíróságok halálbüntetést és 10–15 évig terjedő szabadságvesztést szabhattak ki. Fellebbezésre nem volt lehetőség, ha a bíróság egyhangúan nem tartotta kegyelemre méltónak a vádlottat, a kivégzést 2 órán belül végre kellett hajtani. Nincs pontos szám a magyar statáriális bíróságok által kiszabott halálos ítéletekről, bizonytalan adatok szerint számuk nagyjából 70 lehet. Figyelembe kell venni, hogy a szovjet megszálló hatóságok is statáriumot hirdettek 1956. november 5-én. Ennek során ismeretlen számú halálos ítéletet hoztak. Itt egyetlen halálos ítélet túlélőjéről tudunk: Gazdag Sándort november 15-én a Ludovikán egy 6 tagú szovjet katonai bíróság halálra ítélte, majd kétszer fejbe lőtték és egy hullahegyre dobták. Csodálatos módon túlélte a kivégzést, bevándorolt a közeli klinikára, ahol hősieles küzdelemben életben tartották, majd az NSZK-ba távozott, s hazalátogatása során – 1990 után – részletesen beszámolt a történetekről.

Így nem tudhatjuk, hogy a szovjet–magyar statárium során hány embert végeztek ki. Az MSZMP azonban nem volt elégedett a statáriális gyorsított eljárással. Ennek egyik oka volt, hogy az eljárásokban káosz

²¹ Az igazságszolgáltatás irányítása szerint 1945 után 1250 bírót kényszerítettek a pálya elhagyására, így 1958-ra 320 bírának 3 évnél rövidebb, 585 bírának 5 évnél rövidebb gyakorlata volt, ez a bírák 50 százaléka. Itt a számnál figyelembe veendő a jogakadémiát végzettek, melyről pontos kimutatás nincs, de valószínűleg ők teszik ki az előbb közölt 50 százalékot! lásd Horváth–Zinner–Ipolyi 1996, 84–85.

A Millenniumi kiállításra épített posta, távírda, távbeszélő pavilon. (A felvétel 1896-ban készült. Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klösz György felvétele. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.011)

uralkodott, például az 1956. december 13-i alapjogszabályban nem voltak szankciók, ezt két nap múlva egy módosítással pótolták(!).²² Már ebben a jogszabályban is jelen van a munkástanácsok elleni megtorlás lehetősége, amellyel élt is a hatalom, például a Rácz Sándor és társai elleni perben (közérdekű üzemek szándékos működésének megzavarásával elkövetett bűntett, illetve az erre irányuló szervezkedés is!). A statáriális bíróságoknak arra is volt lehetősége, hogy az eljárást rendes bíróságokhoz tegyék át, ez enyhén javította a vádlottak helyzetét. A rögtönbíráskodásról (statáriumról) szóló rendelet 1957. november 3-án szűnt meg (1957. évi 62. tvr.).

Hasonló brutális megtorlásra adott lehetőséget a budapesti szovjet városparancsnokság 1956. november 6-i statáriális rendelete (3. pont: „szigorú felelősségre vonás” azokkal szemben, akik bármilyen módon aka-

²² Alaprendelet 1956. december 13. (NET 28. tvr.), kiegészítés 1956. december 15. (NET 32. tvr.)

dályozzák a munkásokat és alkalmazottakat a munka felvételében”).²³

A következő lépés az 1957. évi 4. tvr.-rel létrehozott gyorsított eljárásról szóló rendelet (kihirdetve 1957. január 15.). Ez lényegében szintén statáriális jogszabály, amely több bűncselekmény esetén tette lehetővé az eljárást, többek között „közérdekű üzem működésének szándékos megzavarása” esetén. Ez nyilvánvalóan a sztrájkok ellen irányult, s lehetővé tette a 100 főt meghaladó ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi üzemek sztrájkja esetén az eljárást. Emellett azonban a törvényerejű rendelet számtalan példátlan rendelkezést tartalmazott:

- A minden megyében felállított Népbíróági Tanácsok lényegében minden ügyben eljárhattak, ha az ügyész ott emelt vádat.

- Nem érvényesült a súlyosbítási tilalom elve, vagyis ha csak a vádlott javára jelentettek be fellebbezést, a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Fellebbezési Tanácsa akár súlyosbíthatott, s akár halálbüntetést is kiszabhatott.

- Lehetővé vált, hogy a rendelet hatálybalépése előtti cselekményt is el lehessen bírálni az új szabályok szerint, vagyis megszüntette a visszaható hatály tilalmát.

- Erősen korlátozta az ügyvédek eljárását, ügyvédet csak egy előre kiadott listáról lehetett választani, akik az iratokat csak a nyomozás lezárása után tekinthették meg.

Az ítélethozatal során súlyos diszkrimináció érvényesült. Az MSZMP „iránymutatása” szerint a jogegyenlőség súlyos sérelmét láthatjuk, „az osztályidegen, deklasszált, huligán elemekkel szemben kérlelhetetlen vasszigorral kell eljárni, és a törvény teljes szigorával kell eljárni a dolgozó osztályellenséges személyekkel szemben, akik súlyos ellenforradalmi bűncselekményt követtek el, illetve követnek el.” Viszont „az egyszer megtévedt, félrevezetett dolgozókkal szemben [...], akik kisebb súlyú bűncselekményt követtek el [...], nevelő jellegű büntetést kell kiszabni.”²⁴

A bírók és ügyészek jelentős számban lemondtak, őket képzetlen, gyakorlat nélküli „jogakadémikusokkal” pótolták. Őket „szakbíróknak” nevezik, holott általában 8 általános után 1–2 évi „jogakadémiát” végeztek, viszont ők is könnyen leszavazhatók a 4:1 arányban szavazó népbírák által. A népbíróságokról szóló rendeletet az 1961. évi 7. tvr. helyezte hatályon kívül 1961. április 16.-án (!). Így „5 éven keresztül még a legkisebb jelentőségű politikainak minősíthető ügyekben bíróság elé lehetett állítani, [...] ahol a halál árnyéka lebegett a vádlottak felett, ahol a szankciók meghatározását alárendelték a megbízható ülnök-nép-

²³ lásd Horváth-Zinner-Ipolyi 1996, 66. (Azt, hogy a szovjet statáriális „parancs” meddig volt hatályban, nem lehet tudni.)

²⁴ Horváth-Zinner-Ipolyi 1996, 100.

bíráknak”.²⁵ (Vagyis a teljesen elfogult népbírák leszavazhatták a jogakadémista bírát.)

Ha ez nem volt elég a megkívánt ítélethez, létezett a 103/1958 IM-BM-Legfelsőbb Bíróság titkos utasítása, mely szerint a megyei párttitkár vezetésével a megyei rendőrség elnöke, a megyei bíróság és ügyészség tagságával döntöttek a halálraítéltek és a börtönt szenvedettek ítéletéről.²⁶ Szólni kell a szerző szerint a „jogon kívüli megtorlásokról”. Itt Kahler Frigyes szerint 1960-ig 12 embert vertek agyon, lőttek le mindenfajta eljárás nélkül.

Eddig nem volt szó bővebben a közbiztonsági őrizetről, mely a bírósági megtorlást egészítette ki. Ezt a rendőrség mondhatta ki, becslések szerint így 14 000 embert internáltak Kistarcsára és Tökölre. Ennek időtartama eredetileg 6 hónap volt, később korlátlan időre meghosszabbíthatták. Az internálásról szóló jogszabály 1956. december 13-tól 1960. április 1-ig volt hatályban (1956. évi 31. tvr.). Az internálás során történelekről részben dr. Téglásy Géza, illetve Debreczeni László könyvében olvashatunk.²⁷ Debreczeni László könyvéből megtudhatjuk, hogyan kínozták, verték őket az ÁVH-sokból rendőrnek átöltözött vállaltók.

Fontos kiemelni, hogy a perekben – így a „kisidős perekben” – sem létezett gyakorlatilag a törvényi mentesítés. (Ez azt jelentette, hogy az elkövetett bűncselekmény büntetési tételének felső határától számítva az elítélt nem volt köteles számot adni elítéléséről.) Ez szépen hangzik, de a Kádár-kor már említett „feddhetetlenségi” kategóriája azt jelentette, hogy az így minősített személy élete során egyáltalán nem követett el bűncselekményt. Ennek gyakorlati következménye volt, hogy az így minősített személy az állambiztonsági nyilvántartásban „ellenséges elemek” címszó alatt került nyilvántartásba. Ide került az 1956-os forradalom „kisidős” pereiben elítélt sok ezer személy (munkástanácsok, forradalmi bizottságok, nemzetőrségek tagjai), akik mellett hozzátartozóik több évtizedes szankciókban részesültek (munkahelyi előrelépés megakadályozása, gyermekeik kizárása a továbbtanulásból, útlevélkérelem elutasítása stb.).

Így a „nagyidős perek” elítéltei és hozzátartozóik szankcionálása mellett a „kisidős perek” elítéltei és hozzátartozóik is büntetve voltak, gyakorlatilag a rendszerváltozásig. Ez alól mentesülni például úgy lehetett, ha valaki belépett az ügynökhálózatba. Így mondhatjuk, hogy az 1956-os forradalomban való részvételért több mint 100 000 embert – hozzátartozókkal együtt – sújtott az évtizedekig tartó megtorlás.

²⁵ Horváth–Zinner–Ipolyi 1996, 83.

²⁶ Kahler Frigyes: *A kommunizmus hosszú árnyéka*, Kairosz Kiadó, 2013, Budapest, 114. Ez volt a „kézi vezérlése” az ügyeknek. Amely nem idegen Nezvál Ferenc igazságügyi minisztertől sem, pl. a Földes Gábor féle perben, lásd ott, 112.

²⁷ Debreczeni László: *Egy orvos barangolásai börtönországban*. Magánkiadás, 2004, Pécs

SEBESTYÉN ILONA

CSOKITS JÁNOS HAGYATÉKÁBÓL

A Magyar Műhely és egy kimaradt vers

Ki is volt Csokits János (1928–2011)? József Attila-díjas (2006) költő, 1946-tól publikált, 1946–1949 között elvégezte a jogi egyetemet, 1949-ben politikai okokból Ausztriába emigrált. 1950–1963 között Párizsban élt. 1953–1954 között, valamint 1963–1974 között a Szabad Európa Rádió munkatársa volt, ekkor Münchenben lakott. 1974-től 1986-ig Londonban tartózkodott, ahol a BBC magyar osztályának munkatársa volt. 1986–1989 között Andorrában telepedett le. 1989-ben jött haza Magyarországra, Tatán vett bérbe egy tóparti házat, aminek a címét mindenki előtt titokban tartotta.

Szinte száműzetésben élt itthon, sem az adóhivatallal, sem más hivatalos szervvel nem akart kapcsolatba kerülni. Ebben a tatai magányban nagyon sok levelet írt. Férjem, Domokos Mátyás halála után velem levelezett tovább, s a ritkuló, de rendszeres közös ebédeléseken kívül számos versét, versjavítását, életével kapcsolatos történeteket osztott meg velem.

Ilyen volt az alább közölt levélváltás, melyet 2010. október 29-én a következő mondatokkal küldött el nekem: „Kedves Ilona! [...] Levélváltásunkat Mártonnal mellékelem: nincs még egy másolatom, ezért kérem, ha meg akarja tartani a szövegeket, készíttessen egy fénymásolatot az egész paksamétáról. Nyugodtan mutassa meg, akinek akarja, nem titok. Jobban is megfogalmazhattam volna leveleimet, de éppen akkoriban dolgoztam »Kipillantás egy holdkráterből« című versemen (68 tavaszán), nem volt kedvem piszkozatot készíteni a levelekről. [...] Most jut eszembe: Mártonnak azért írtam (pro forma) baráti hangon, hogy válaszaiban ne használhassa fel az éles hangú stílust, hanem kényyszerüljön a lényegről írni. Nem voltunk ölelkező viszonyban.”

Ez az 53 (!) évvel ezelőtti levélváltás egy nem közölt vers ürügyén zajlott le, hűen tükrözve a „kinti” magyarok szellemi életének egy darabkáját.

A másik fél Márton László (1934) író, diplomata, a párizsi *Magyar Műhely* alapítója (1962), majd egy ideig társszerkesztője volt. Jelenleg is Párizsban él. Megkaptam engedélyét a levélváltás közléséhez.

Csokits János kitűnő helyesíró volt, bár néhány esetben nem az éppen érvényes akadémiai helyesírást használta. Tekintettel azonban arra, hogy nagyon kényes és érzékeny volt minden írásával kapcsolatos dologra, iránta való kegyeletből csak az ékezeteket javítottuk, mivel a hosszú ékezetek hiányoztak a fél évszázad előtti (és nyugati) írógépekből.

Először a verset közöljük, azután a levélváltást.

HA ELMONDOM,
MI TÖRTÉNT VELÜNK...

Azt mondják, felejtsem el
anyámat, aki szült, apámat, aki nemzett,
mert él az Ember s a népek kihalnak,
felejtsem el a forradalmat,
a súlyt, mitől guggolva él a nemzet,
felejtsem, mi történt Budapesten,
Pécsett, Miskolcon, Magyaróváron,
hogy négykézláb hoztuk az országhatáron
a bevérzett drága elvet,
mit most a Nyugat elvet
és azt kéri tőlem, legyek már végre józan,
felejtsem el a nyelvet,
beszéljek más nyelven, beszéljek másról:
hindúkról, Holdról, haladásról,
békéről és a készülő
nagy összefogásról,
mert minden jobb lesz már holnap,
mondják a nagyhatalmak,
csak én beszéljek másról,
ne hősookról, árulásról,
Tarcsáról, Recskről, Vácról,
Molotov-koktélos srácról,
mert, úgy mondják, senkinek se használ,
ha elmondom, mi történt velünk
Győrött, Kanizsán, Kiskunhalasnál,
mi fájt minálunk mindenkinek,
Nagy Imrének és Mindszentynek,
ne esküdjek földre, égre,
megtisztult nemzedékre,
milyen új rendet
teremthet
a hűség,
mikor észnek, szívnek, karnak
szabad az egyszerűség,
de mondjak már búcsút végre
minden magyarnak,
bölcsőnek, ravatalnak –
hogy hallgassak:

ezt kéri tőlem szépen,
a történelem nevében,
a nagyhatalmak!

Hiszen minden jobb lesz majd holnap –
csak felejtennem kell, mit reméltem,
hogy élhessek bizánci nyugalommal,
bölcsen és kiherélten.

Talán nem értem
a világ baját?
Azt kérdik, miért nem
mondom el Ali Babát
s a negyven ENSZ-tagot,
hogy a négernek nem jut télikabát,
az eszkimó nem kap mangómagot,
és kérdik, mért vagyok
oly lelketlen fráter:
miért nem sajnálom Amerikát,
ahol csak minden harmadik
kutyára jut egy pszichiáter?

Bizony szomorú világ,
hol millió neandervölgyi néger
hasztalan vágyódik a jóra:
mozira, rádióra,
s ezalatt én, dőre
európai, nem nézek a póre
párizsi színésznőre,
pedig, lám,
a fényreklám
szerint: ezeregyéjszakát
biztosít a bőre...

S ha már a filmvászon
mélységeiben nem halászom:
mért nem vigasztalódom,
mint a többi népek,
hogy az úrhajók milyen szépek
s a Holdon talán már holnap
emberszabású gépek

robotolnak –
mit morgolódom,
hogy mi volt Onódon,
Békéscsabán vagy Szegeden,
hogy miket beszél az egyetem,
mi van a Csepel-szigeten,
talán csak mégse hihetem,
hogy New Yorknak sorsunk idegen
s igazat szól a sok arab,
kínai, hindú, néger:
hogy a Nyugat
csak ugat,
soha nem harap,
és végül Moszkva
lesz az, ki a végső
szerepet kiosztja,
hiszen ott van mindenütt a Párt
újságkioszkja...

Meglátogatnak, mondják, utazzam:
háljak repülön, éljek vonatban,
levelet írnak, pénzt kínálnak,
megmondják azt is, mit csináljak:
talán, ha nem tartom nehéznek,
a nagy történelmi perben
tanúnak beidéznak,
csak, kérik, ne nézzek olyan leverten,
emlékeimből ne idézzek,
és mondjam, hogy mindent kihevertem...

Beszélnek hozzám, biztatnak gyakran,
feledni nem tudok,
de élve maradtam
ha kérdeznek, nincs mit felelni,
torkon ragad az iszony:
hazug jövőbe nézek,
holtak borából iszom.

(1959)

München, 1968. III. 27.-én

Kedves Laci!

Lassan egy éve lesz, hogy itt jártál nálam. Ezt követő levélváltásunk nem mondható sikeresnek. Talán helyesebb lett volna, ha nem akkori leveledre írott válaszomban szellőztetem a belém szorult indulatokat, de ezen most már nem segíthetünk. Azért nem feleltem hamarabb, mert magam sem tartottam célszerűnek az „eszkalációt”. Veszekedni csak konkrét kérdéseken érdemes; elveit ki-ki műveiben és magatartásával demonstrálhatja. Elvi vita lehetséges, de csak bizonyos keretek között, értelmes formában, és azt hiszem, egyetértünk abban, hogy ez a levelezés nem megfelelő keret.

Inkább személyes kérdésekről írnék, bevezetésképpen. Elsősorban arról, hogy mi kifogásom volt és van a *Magyar Műhely* szerkesztői ellen. Elmondom, mit sérelmezek. 1961-ig kell visszanyúlnom, mert akkor kezdődött, amit ma sem nevezhetek másként, mint ami: t.i. disznóságnak.

61 novemberében Nagy Pál¹ levéllel fordult hozzám, hogy adjak írást a *Műhelynek*, és „tanácsaimmal, bírálatommal segítsem a vállalkozást”. Azonnal válaszoltam. Nagy és Parancs² december elején jártak nálam a rue de Lubeck-ben. Parancs méla és bekávészott állapotban bóbiskolt, így hát Nagy szerkesztő úrral társalogtam. Nem ismételtem el a beszélgetés részleteit, de már a lap első számában kiáltó volt az ellentmondás a nálam elszavalt programbeszéd és a nyomtatott valóság között. Ha kíváncsi, később egyszer bővebben is kitérek erre a programszavakra.

Közöltem a delegáció látszólag józan tagjával, hogy új verseimet Bikich Gábornak³ ígértem oda, az *Új Látóhatár* számára. Minthogy azonban az induló lapnak segíteni kívántam, felajánlottam „Ha elmondom, mi történt velünk” című politikai versemet, amely, Weöres Sándor kifejezésével élve, „plakátvers”, de a Forradalom után érzett magyar kiábrándultságot és keserűséget, az okok és körülmények szatirikus rajzával együtt, megfelelő tartózkodással rögzíti, közérthető nyelven, arányos formában. (A lap nálam járt szerkesztői ugyanis azt állították, hogy a *Műhely* a Forradalom ügyét fogja képviselni! Ehhez ajánlottam a plakátverset.) A vers 1960. január 1.-én már megjelent az *Irodalmi Újságban*,

¹ Nagy Pál (1934) író, műfordító, tipográfus. 1956 óta Párizsban él. 1962-ben a párizsi Sorbonne-on szerzett francia tanári oklevelet. 1962-ben barátaival megalapította a *Magyar Műhely* című irodalmi, művészeti és kritikai folyóiratot, melynek ma is egyik szerkesztője. – S. I.

² Parancs János (1937–1999) költő, műfordító, szerkesztő. 1955–56-ban a Műegyetem gépészmérnöki karának hallgatója. Ötvenhatban elhagyta az országot. Párizsban a Sorbonne-on matematikát, francia nyelvet és irodalmat hallgatott, majd technikusként dolgozott. Ekkor kezdett írni. Megalapította és szerkesztette a *Párizsi Magyar Műhely* című folyóiratot. 1964-ben hazajött; 1975–92 között a Magvető Kiadónál szerkesztőként dolgozott. – S. I.

³ Bikich Gábor (1923–2002) színész, rendező, költő, szerkesztő. 1951-től 1982-ig a müncheni Szabad Európa Rádió munkatársa. 1982-től Rómában élt.

ez azonban nem lett volna akadály, hiszen az ilyenfajta politikai költeményt egy induló lap nyugodtan tűzheti zászlajára. Megígértem, hogy a verset hamarosan elküldöm. Nagy két levelében is sürgette a szöveget, majd amikor megkapta, 61. december 19.-én ezt írta nekem: „leközzöljük, mert nagyon szép, és, sajnos, igaz.” (Aláhúzás Nagytól!) Egy kiadatlan verset is kért. Küldtem hármát. (Aláhúzás tőlem.) Ezek meg is jelentek, de a politikai vers csodálatosképpen elsikkadt a hű sáfárok kezén. Erről sem akkor, sem azóta nem értesített senki, sem szóban, sem írásban. A disznóság, mármint a szószegés, csak akkor derült ki, amikor 62 áprilisában megjött az első nyomtatott szám. Szóval rászedett a tisztelt *Műhely*! A csalás annyira nyilvánvaló, hogy nem is érdemes rá több szót vesztegetni. De talán megérted, hogy azontúl rossz szemmel néztem azokra, akik így visszaéltek bizalmammal és jóindulatommal.

Én csöndben visszavonultam, amiért aztán, igen jellemző módon, a *Műhely* szerkesztősége „megsértődött”. Később azt is megtudtam, hogy Te, kedves Laci, még 62 nyarán és őszén, különböző alkalmakkor meglehetősen uszító hangon nyilatkoztál Bikich Gáborról és rólam. (Tudod, mindent visszamondanak.) Ezután persze én sem tettem hangfogót a szájamra, ha szóba került a *Műhely*. Cifrázhatnám még, de minek? Értelmes embernek ennyi is elég.

Miután „érzelmi indítékaimmal” most már tisztában vagy, rátérek tavaly júniusi leveledre. Igazad van: írj csak továbbra is a magad ízlése szerint. Véleményemet azért írtam meg olyan nyersen tavalyi levelemben, nehogy azt hidd, csak a hátad mögött merlek szidni. Te elutasítottad megjegyzéseimet, ehhez nincs mit hozzáfűznöm. Végre is a Te ügyedről van szó.

Nincs értelme annak sem, hogy a *Műhely* régi számait elemezzem. Te, leveledben, olyan jó bizonyítványt állítottál ki magatoknak, hogy én itt csak ünneprontó lehetnék. Azt az egyet meg kell adni: a *Műhely* minden fogyatékoságával együtt ma jobb, mert előbb, mint akár az *Új Látóhatár*, akár az *Irodalmi Újság*, ez a két temetetlen hulla. Ami lapotok irodalmi szintjét illeti, az szerintem változó, de minden magyar irodalmi folyóirat szintje mindenkor változó volt, elég, ha az ember a *Nyugat* bármelyik számát előveszi. Egyébként, egy lapban ahol Weöres, Pilinszky, Nemes Nagy és Mándy Iván publikál, bárki kiadhatja írásait anélkül, hogy irodalmi szégyen érné.

Marad végül a politika. Erről tavaly már megírtam, mit gondolok. Most, a *Műhely* utolsó számában, megjelent egy cikked „A párbeszéd jövője” címmel. Tán mondanom se kell, hogy a cikk szellemével általában, több kitételével pedig egyáltalán nem értek egyet. Tehát szeretnék hozzászólni. Ezen a ponton jegyzem meg: nem azért menekültem Nyu-

gatra, hogy itt a kommunista elnyomók érzékenységre való tekintettel öncenzúrát gyakoroljak. Olyan lapot keresek, ahol tiszteletben tartják a nyugati sajtóban jelenleg még érvényesülő demokratikus jogelvet: a vélemény szabadságot. Ilyen lap, a jelek szerint, nincsen a magyar emigrációban. Ki az amerikaiak, ki a kommunisták, ki mind a kettő érdekeit és érzékenységét védi előzetes cenzúrával. Nekem vannak kiadatlan verseim – kötetemet az idén fejezem be –, vannak novella- és esszé-témáim. Kritikát is szívesen írnék egynémely könyvről. De csak olyan laphoz szegődöm el, amely a szerkesztőség nézeteivel esetleg homlokegyenest ellenkező írásaimat is kiadja. Ha a *Műhely* szerinted ilyen lap: tárgyalhatunk. Ha nem: menjen ki-ki a maga útján. Mert, úgy gondolom, Te is belátod, hogy verseimmel nem támogathatok egy olyan lapot, amely nézeteimet nem tűri meg, pontosabban: írásaimat vélt vagy valódi érdekeinek megfelelően szűri és szelektálja. Nekem nem sürgős a kiadás: világeletemben a „dupla vagy semmi” híve voltam. Kérlek, értesíts, hozzászólhatok-e cikkedhez. Addig is amíg újból nem hallok felőled,

ölel

J (kézírással)

*

– IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT
139, avenue Jean-Jaurès 92-MONTROUGE FRANCE –

Párizs 1968. április 5.

Csokits János úrnak,
München.

Kedves János,

Nagyon köszönöm leveledet és külön, hogy gondoltál ránk. Jól esne ha publikálnál a *Műhely*ben, amelyet korántsem tartok tökéletes folyóiratnak, még a maga lehetőségein, irányán belül sem, csak olyankor vagyok kénytelen védeni ha mások túlzóan támadják. Abban, hogy az irány és a módszer, melyet követünk helyes egészen biztos vagyok: ha pillanatnyi kétségem volna is, már régen nem csinálnám.

Te is érdemünknek tudod be, hogy nálunk Weöres, Pilinszky, Nemes-Nagy és Mátyás – és hadd említsem meg: míg élt Kassák – publikál, publikálhat: ezt elérni talán mégsem volt olyan magától értetődően egyszerű, mint mások vélnék. Ha tehát Te ugyanabban a folyóiratban publikálhatsz, mint ők – akkor ezt azért teheted, mert szerény és alkalmatlan módokon, szerény és alkalmatlan munkatársaimmal együtt ezt a lehetőséget megteremtettük!

A *Párbeszéd jövője* csupán ezt a tényt kívánta rögzíteni, semmi mást. Tévedsz egyébként, amikor azt írod, hogy az én cikkem a szerkesztőség – tehát három ember – közös álláspontját tükrözi, közös fogalmazással. Nem vitacikknek, csupán egy álláspont rögzítésének szántuk. Természetesen a legnagyobb mértékben hívei vagyunk annak, hogy munkatársaink velünk homlokegyenest ellenkező nézeteket valljanak és ezeket alkalomadtán a *Műhelyben* is szóvá tegyék. De engedd meg, hogy hangsúlyozzam: nem vagyunk politikai lap, nem írunk politikai cikkeket, még ha néha a politikával összefüggő jelenségeket kommentálunk is – igen ritkán.

Te nálunk egyetlen egyszer publikáltál – azóta feltűnően hallgatsz. Most tehát nem vagy munkatársunk. Ha az lennél is megpróbálnalak rábeszélteni, hogy más témához szólj hozzá, vagy legalábbis ne politikai vitát kelts hasábjainkon, melyre se helyünk – kéthavonta 64 oldal – se kedvünk nincs. De nem vagy munkatársunk saját elhatározásodból. Nem látom okát annak, miért kellene most – lapunk, érdeklődésünk lényegét félretéve – éppen politikai támadással jelentkezned.

Véleményszabadság, a velünk homlokegyenest ellenkező nézetek tisztelete – igen! De ha az emigráció egyik legjelentősebb lírikusa, aki verset nem ad hat év után csak politikai cikkel hajlandó jelentkezni és éppen nálunk ez nem egyszerűen véleményed tiszteletét, de lapunk karakterének teljes átváltozását jelentené. Erre pedig még olyan áron sem vagyunk hajlandóak, hogy továbbra is megtagadd közreműködésed.

Hadd beszéljek még világosabban: minden folyóirat a világon, minden szerkesztő valamilyen módon szelektál. Mi is. Így alakult ki munkatársi gárdánk, amely valószínűleg nem ért egyet a szerkesztők nemcsak irodalmi, de egyéb nézeteivel sem. Valószínű például, hogy Tűz Tamás tisztelendő úr és Mezei András elvtárs mindketten igen távol állnak a mi – politikai és egyéb – véleményünktől. Mindkettőt szívesen közöljük, mert verseikről igen jó a véleményünk. Egyik sem követelt tőlünk ennél többet, mi sem tőlük...

Ha tehát munkatársunk – minden ellenvéleményt fenntartó munkatársunk – lennél és a véletlen úgy hozná, hogy éppen ez a cikk nem hagy nyugodni, ebből csinálsz presztízs-kérdést valószínűleg megkérnénk hogy mérsékelt hangon, magadhoz-méltó stílusban, de szólj hozzá. De annak, hogy Dévényiné éppen politikai cikkel törj be – olyan olvasók előtt, akik mint költőt esetleg nem is ismernek – nem látjuk értelmét.

Nem zárkózunk el tehát – ellenkezőleg. Arra kérünk adj verset, vagy akármilyen kemény, akárkit támadó irodalmi kritikát és ha együttműködésünk során később úgy érzed, hogy el kell határolnod magadat a szerkesztőktől megteheted. De a kezdetnek, jobban mondva az újakezdetnek, annak kellene lennie, mint minden igazi költőnél: szépirodalomnak.

Ennyit tehát álláspontunkról és *A párbeszéd jövője* c. cikkről.

Engedd meg, hogy két személyes megjegyzésre is reflektáljak.

A *Műhely*nek adott verseid sorsáról annak idején nem Nagy Pali döntött, de mindannyian, akik akkor szerkesztettük. Véletlenül emlékszem, hogy én sem voltam híve a másodközlésnek, tekintet nélkül arra, hogy a vers zászló vagy sem. Ha ma kellene döntenem – a szerkesztés, pedig mindig döntéssel jár – ugyanígy döntenék anélkül, hogy a vers, vagy a költő értékét kétségbe vonnám. Egyszerűen nem közlünk másodszorra se Téged, se senki más.

Én sohasem nyilatkoztam „uszító” hangon rólad és Gáborról. Mindkettőtököt rendkívüli módon tisztellek, mint költőket és embereket, akármilyen furcsán és patetikusan hangzik is mindkettőtök iránt nagy személyes vonzalmat is éreztem, kerestem a kontaktust, de ez igen nehéz különösen Gáborral. Mindez nem zárja ki, hogy én is homlok-egyenest ellenkező irodalmi nézeteket valljak – és vallok is. Gábor szerkesztői magatartását károsnak, hibásnak ítélttem, a Te hermetizmusodat onánikus, öngyilkos jellegűnek. Egész biztos vagyok abban, hogy Gábor az én helyemben sokkal színvonalasabb folyóiratot szerkesztene – de sajnos nincs az én helyemben, nem hajlandó szerkeszteni, csak olyan folyóiratot amelynek nincsenek munkatársai, amely nem jelenik meg.

Lehet, hogy nincs igazam. Bár amint magad is írod az *UL* temetetlen hulla, a *Műhely* pedig él. Hogy így történt és nem fordítva talán mégiscsak engem igazol – nem mint író, de mint egy koncepció hívét.

Kedves János, a nyáron júniusban, vagy júliusban valószínűleg Münchenbe megyek két napra. Akkor ha kívánod valamivel nyugodtabban folytathatjuk a vitát. De addig is gondolkodj az alkun – igen, erről van szó – amit én javaslok. Küldj kéziratot, légy munkatársunk: és ha azután sürgős elhatárolnivalód van arról is tárgyalhatunk. De a világot a jelen helyzetben néhány szép vers inkább megválthatja, mint a politikai vita. Kezdjük ezzel.

Barátsággal ölel

Márton Laci [kézírással]

*

München, 1968. IV. 23.-án

Kedves Laci!

Köszönöm a gyors, de részint pontatlan választ. Én sem húzom az időt: essünk túl mielőbb a vitán, amelyhez, úgy érzem, egyikünknek sincs nagy kedve. Írtam volna már hamarabb is, de az utolsó hetekben poétai önfertőzés foglalt el. Szakavatott szexuál-filológus, aki vagy, bizonyára tudod, hogy a verbális öngerjesztéstől néha hosszú az út az esztétikai kéjtelgessé egybekötött lírai ejakulációig.

Tehát, in medias res: minden marad a régiben. Ti önzetlenül és hátsó gondolatok nélkül folytatjátok a párbeszédnek nevezett politikai közösülést a Kádár rendszer mimózaelkű kultúrcsőszeivel, én pedig maradok az öngyilkos irodalmi onániánál. Természetesen igen jól megértem, hogy kitértek a vita elől, és inkább verseimet közölnétek, amelyekben a politikai szempontok általában háttérbe szorulnak. Bár ez sincs mindig így. A probléma azonban nem itt van, és erre Te is rávilágítottál leveledben.

Tegyük fel, hogy adnék verseket és a lap több számában herélt kritikákkal is szerepelnék. Ez azt a látszatot keltené, hogy egyetértek a *Műhely* politikai magatartásával. Te ugyan azt írod, hogy nem vagytok politikai lap, de ezt nem szabad szó szerint venni. Feltételezem, a hazai kultúrrendészeti hatóságok csak bizonyos politikai feltételek alatt engedélyezik, hogy az otthon élő írók veletek nyílt kapcsolatot tartsanak fenn. Ez a hallgatóságos /?/ megegyezés rányomja bélyegét a lapra és határozott politikai jelleget ad neki. Nem akarom itt firtatni, helyes-e ez vagy sem, csupán megállapítom: a *Műhely* politikai hallgatása ékesenszóló.

Bizonyos vagyok benne, ha „költői minőségemben” részt vennék néhány számban, de később egyszer olyan kritikát akarnék közölni, amelyben köntörfalazás nélkül kimondom a politikai mondanivalót is: a cikk nem jelenhetne meg nálatok. Meggyőződésem, hogy bizonyos irodalmi művek értékelésénél nem mellőzhető az irodalomtörténeti, történeti és társadalmi háttér elemzése. A művek nem születnek légüres térben. Akárhogyan viszonyuljon is egy írás a korhoz, amelyben született, a viszony mind a korra, mind a műre jellemző. A jelenkori magyar műveket sem lehet elválasztani a magyar jelenkortól, akkor sem, ha csupán általánosan vizsgálódol. A témához szervesen hozzátartozó politikai mondanivalót ki kell mondani. Ezt így kívánja a szakmai és az intellektuális tisztesség. Nálatok azonban csak mellébeszélni lehet, hogy ne mondjam: félrebeszélni /lásd: Tamkó Sirató Károly/. Ha néhány par excellence lírai versem kiadása után mégis megpróbálkoznék egy nyílt és pontos elemzéssel, mi várna rám lapotokban? Te magad írod: ez esetben megkérnétek, magamhoz méltó stílusban, mérsékelt hangon szóljak hozzá, amihez éppen hozzászólandó lennék. A mérsékelt hang viszonylagos fogalom. Feltételezem, ti döntenétek el, hogy hol húzódik a határvonal, amelyet átlépni tilos. Azt sem igen tudom, milyen is az a hozzám méltó stílus? Én a nyílt, világos és pontos prózát kedvelem. Ezzel nem fér össze a politikai megváltásra hivatkozó sunyi hallgatás vagy mellébeszélés. Nálatok viszont, amint az leveledből is kitűnik, a véleménynyilvánítási szabadság csak elméletben létezik, akár a magyar népköztársaság alkotmányában.

Gondolom, Te erre sértődötten azt fogod mondani, hogy ha nem bírom meg szerkesztői magatartásotok szellemi integritásában, helyesebb, ha kívül maradok. Sajnos, valóban nem bízhatom benne. Mert nézd, Laci, legutóbbi levelemben adatokkal alátámasztva megírtam neked, hogyan csapott be a *Műhely* szerkesztősége. Te ezt válaszodban szabályosan elkented. Ugyanis szó sem volt arról, hogy ti nem akartatok verset hozni másodközlésben! Nagy Pál nevetekben elfogadta közlésre az említett politikai verset és ugyanabban a levelében ezt írta; „másodközlésre most is, máskor is szívesen vállalkozunk”! /Aláhúzás tőlem/ Az ő leveléből úgy tűnik, hogy ez közös elhatározásotok volt. /Többszám!/ Te most azt írod; „Egyszerűen nem közlünk másodszor se Téged, se senki mást.” És szintén közös döntésre hivatkozol. /Többszám!/ Tekintve, hogy itt ugyanarról az ügyről van szó, talán nem túlzás, ha azt mondom: kettőtök közül az egyik hazudott.

De ez sem minden. Mert a másodközléshez, ráadásnak, további verseket kértetek és kaptatok. Ezek megjelentek, amaz nem. Akkoriban még egy városban laktunk, és bár posta is működött, felkereshetett volna valamelyik szerkesztő úr, hogy tájékoztasson az engem érintő „döntésről”. Ehelyett mélyen hallgattatok és a kinyomtatott lap kézhezvételekor kész tények előtt álltam. Ha ez nem csalás, akkor nem tudom, mit nevezel annak. Jellemző módon, még most, amikor eredeti magyarnyelvű Nagy Pál idézettel bizonyítottam neked, hogyan csapott be a *Műhely*: leveledben erről meg sem mukkantál. Hogyan bízhatnék meg szellemi integritásotokban amikor, hallgatásod tanúsága szerint, még most is hívei vagytok az efféle balkáni módszereknek?! Igazán csodálom, hogy múltkorai levelem részletes közlései után még le merted írni a mondatot; „Te nálunk egyetlen egyszer publikáltál, azóta feltűnően hallgatsz”! A képmutatást sem szabad túlzásba vinni.

Bikich Gábor szerkesztői tevékenységéről nem kívánok veled vitatkozni. Erről egyébként is gyors egymásutánban két ellentmondó kijelentésedet olvasom. Először azt írod; „szerkesztői magatartását károsnak, hibásnak” ítélted, de két mondattal arrébb kijelented, hogy Gábor a te helyedben „sokkal színvonalasabb folyóiratot szerkesztene”. Ez kétségtelen, de hol itt a logika?

Végül: verseimmel senkit sem kívánok „megváltani”. A világmegváltásnak sem a költészetben, sem a politikában nem voltam és nem vagyok híve. Többek között a fegyveres megváltók elől menekültem el Magyarországról.

Ha kívánod, minderről személyesen is beszélhetünk, bár, leveled alapján az az érzésem, hogy időfecsérlés volna. Amint már a múltkor is írtam: menjen ki-ki a maga útján. Én semmi körülmények között nem

fogom megváltoztatni magatartásomat. Ha nálatok új szelek fújdognak: értesíts.

Ölel

[Csokits János]

U.i.

Tam-tamkót nem a mellébeszélésre, hanem a zagyva, modernista félrebeszélésre idéztem. Irodalmi szempontból, költői füllel, persze mellébeszélésnek is lehet nevezni a *Fájdalmánt*-szerű közleményeket, de én fentebb politikáról írtam. Lapotok hallgatásba burkolt kiegyezései politikáját ósdi modernségükkel hivatkozódó versek és novellák közlésével próbáljátok leplezni. Programtalan modernség? Hogyne: a süketeknek. Ami pedig a lényegét illeti: vétkesek közt cinkos, aki néma.

*

– IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

139, avenue Jean-Jaurès 92-MONTRouGE FRANCE –

Párizs 1968. április 28.

Kedves János,

Én is azt javaslom, hagyjuk abba a vitát, illetve ha kívánod, vitatkozunk bármi másról: versekről, nőkről, asztrofizikáról, de ne arról, miért nem kívánsz közölni a *Műhelyben*, ez végülis jogod. Ha még sokáig indokolod, a végén én is olyan udvariatlan leszek hozzád, amilyen Te vagy énhozzám, és akkor megsértődsz.

Most azonban, a vita részéről történő lezárásaként kénytelen vagyok sorra venni mindent, nehogy öt év múlva megint pontatlansággal, vagy kitéréssel vádolj.

Tehát:

1. Szó szerint kell venni azt, hogy nem vagyunk politikai lap, legalábbis mindent megteszünk, hogy ne legyünk az. Párbeszédünket nem a Kádár rendszer mimózelelkű kultúr-csőszeivel folytatjuk, amint magad is felsoroltad – Weöres Sándorral, Pilinszky Jánossal, Mátyás Ivánnal, Nemes-Nagy Ágnessel és amíg élt, Kassák Lajossal stb. Leszögezem, hogy a felsoroltak mind a legnagyobb mértékben helyeslik, amit teszünk – nemcsak azt, hogy őket közöljük, hanem a hangot, amelyet használunk, a lap általános vonalát, elképzeléseit – és azért adnak rendszeresen kéziratot, mert helyeslik, nem fordítva. A párbeszédbe persze nem csak ők szólnak bele, de Cs. Szabótól Szabolcsi Miklósig sok mindenki más is. Mi azonban csak azt nézzük, hogy a nekünk adott kéziratban mit mondanak, s nem azt, egyébként mi a véleményünk a vi-

lágmindenség forgásáról. Nem mintha erkölcstelenek lennénk politikában vagy másban, de talán nem vagyunk elég skizofrének ahhoz, hogy erkölcsbírónak toljuk fel magunkat.

Nincs közöttünk és az általad kultúrendészetinek nevezett hatóságok között sem hallgatólagos, sem más megegyezés. Évek során és éppen az általunk folytatott, igen sokszor átgondolt, igen tudatos politika következtében – szerkesztési politikára gondolok – kialakult olyan helyzet, amelyben a felsorolt írók és mások is közölhetnek nálunk, anélkül, hogy ezért bajuk esne, a *Műhely* pedig elég rendszeresen bejut, olvassák, egyes könyvtárakban kiteszik, tudnak róla, közvéleményteremtő szerepe van. Ezt a kettőt együtt – a hazai írók szerepeltetését és a bejutást, a közvéleményformálást kardinális kérdésnek tekintjük. Oly mértékben, hogy másképpen, máshogy nem tartjuk érdemesnek a *Műhelyt* szerkeszteni. Amint ez a helyzet valamilyen oknál fogva megszűnik – mert jól tudjuk, többször meg is írtuk, hogy ez előfordulhat –, a *Műhely* is meg fog szűnni. Onánianak én azt tartom, ha valaki másfajta, emigráns szerepébe zárkózott lapot szerkeszt – nem azt, ha verset ír!

Azonkívül tehát, hogy továbbra is úgy viselkedünk, mint eddig, semmit sem teszünk a helyzet megőrzése érdekében: nem írunk mást, mint véleményünket, nem kívánunk munkatársainktól mást, mint saját véleményüket és tisztességes, higgadt, intellektuelhez méltó hangot, nem őrzöngést, amelyre az emigráns sajtóban éppen elég hely akad a mi hasábjainkon kívül.

Bizonyára félre akartad érteni, amit írtam, azért beszélsz kritikáról, amelyből kihúznánk a politikai mondanivalót, én sohasem őrzök másolatot leveleimből, mert nem tartom magam ehhez elég fontosnak, ezért nem tudok előző levelemből szó szerint idézni. Ezért kénytelen vagyok improvizálni a lényeget illetően. Teljes mértékben jogod lenne ahhoz, hogy irodalmi kritikában a történeti és társadalmi háttérrel elemezd – jó marxista módjára, aki bizonyára vagy... Ilyen esetben nálunk nem szükséges mellébeszélni. Most más nem jut eszembe, de nézd meg Czigány Lóránt kritikáját Moldova *Sötét angyaláról*, vagy mostani számunkban Lehoczkyét Nemeskürty *Ez történt Mohács után* című könyvéről. Ha tehát te valamilyen könyvről – vagy könyvekről – szólva elkerülhetetlennek éreznéd, hogy politikai jellegű megjegyzéseket is tégy, minden további nélkül megtehetnéd.

Amibe nem mehetünk bele, az, hogy hasábjainkat politika heccekre, indulataid kitombolására használd – irodalmi cél és szándék nélkül. Persze ez is jogaid bizonyos fokú megcsonkítása, de a saját jogainkra is gondolnunk kell. A mi jogunk pedig az, hogy ne engedjük tönkretenni hatéves keserves munkánk kétségtelen eredményeit. Utálom az alterna-

tívákat, az ekskluszív szerelmet az irodalomban. Nem szeretném tehát ha úgy tennéd fel a kérdést, hogy vagy Csokits politikai eszmefuttatásai, vagy Weöres, Pilinszky, Mándy, Nemes-Nagy. De ha mindenáron arra kényszerítesz, hogy a kettő között válasszak, nyugodt szívvel, gondolkodás nélkül azt fogom választani, hogy a fentiek szabadlábban maradjanak, továbbra is kapcsolatot tarthassanak velünk és hogy néhány ezer ember olvashassa folyóiratunkat. Ezt választanám, ha legkedvesebb és leggyakoribb munkatársunk állítana ilyen választás elé. Még inkább ezt választom a Te esetedben, amikor írásra se vagy hajlandó, mint ilyen alternatíva felállítására.

Összefoglalom: bármikor szívesen látjuk első közlésre verseidet, kritikákat, esszéidet stb. Mint a világ minden szerkesztője a világ minden munkatársával szemben, mi is fenntartjuk magunknál a jogot, hogy láthatatlanban ne vállalkozzunk bármi közlésére. De mondom elvben bármilyen jó vers, bármilyen jó kritika jöhet. Továbbmegyek, megismétlem, amit legutóbb írtam: ha rendszeresen publikálsz nálunk és egyszer ismét úgy érzed, hogy valamilyen szerkesztőségi állásfoglalástól el kell határolnod magadat, tiszteletben fogjuk tartani véleményedet is.

Egyetlen dolgot nem fogsz elérni nálunk: hogy miattad kérdésessé váljék minden, amit eddig tettünk, különösen mivel most ajtóستól kívánsz a házba törni. Mi nem állítjuk, hogy általános kérdésekkel foglalkozó, politikai problémát érintő cikket nem hoznánk tőled, de annak, hogy ezzel kezd újra közreműködésed, nem látjuk értelmét, sem hasznát. Változatlanul áll, amit eddig ígértem: közlünk tőled verset, kritikát, novellát és adott esetben velünk, vagy mással vitázó cikket is. Ha ez megfelel küldd a kéziratokat, Ha nem sértődés nélkül továbbra is külön utakon haladunk. A sértődéshez talán a sértegetést is hozzátehetném, ami minket illet.

2. Éppen ezért csak röviden reagálok a hatéves históriára. Nagy Pali sem őrizte meg levelezéseket, ezért elfogadom a Te verziódat. Nos, tegyük fel, hogy ő volt a jó, a derék, aki másodközlésre is elfogadta a Te versedet, amit zászlónak szántál. A *Műhely* akkor öten szerkesztettük. Nem hazudott, csak tévedett, amikor úgy vélte a többiek is egyetértenek vele. Én voltam a gonosz és aljas, aki ragaszkodtam ahhoz, hogy másodszorra ne közöljünk és a zászlóként közlendő versről mondjunk le. Tettem ezt azért, mert már akkor is az volt a véleményem, hogy a *Műhely* jobb, színvonalasabb és különb lesz, mint azok a folyóiratok, melyek verseidet addig közölték. Az a véleményem, hogy ez – többek közt Nagy Palival és Papp Tiborral kialakult, zavartalan együttműködésünk következtében – sikerült is. A *Magyar Műhely* évfolyamai állják a versenyt elég sok folyóirattal, még azzal is amit – horribile dictu! –

Bikich Gábor szerkesztett. Nagy Pali tehát akkor egyszer tévedett azóta már sokszor jóvátette, mert soha senkitől nem kért és nem közölt másodközlésben verset. A többi szerkesztő-haramia pedig Weöres Sándortól Csokits Jánosig mindenkivel szemben fenntartja magának a jogot, hogy a közlésre felajánlott kéziratok közül azt és annyit hozzon, amit és amennyit jónak lát.

3. Én Tamkó Siratót nem tartom ósdinak, ebben elég sokan osztják a véleményemet, persze ettől még lehet neked igazad, ami őt illeti. Sőt ami mászt illet, abban is. Csak az hökkent meg, hogy olyan rettenetesen, hivalkodóan biztos vagy a véleményedben. Nyugati – és különösen angliai – éveim alatt megtanultam, hogy féljek azoktól, akik ilyen biztosak magukban. Ők szokták ugyanis a világot megváltani és menekülésre készítetik azokat, akik a megváltásból nem kérnek. Programtalan modernség? Vétkesek közt cinkos, aki néma? Mindkét megjegyzésed hosszan tudnám cáfolni, de nem érdemes, mert verseiddel ellentétben vádaskodásaidat nem veszem komolyan. Csak azért hangsúlyozom még egyszer, hogy jól megértsd: egyedül állsz a véleményeddel. Aki a magyar irodalomban számít és akivel módom volt kapcsolatot tartani Déry Tibortól Kassáig, Füst Milántól Weöresig az ellenkezőjét mondta. A modernségről persze különbözőképpen vélekednek, de cinkosnak, némának, vétkesnek senki se tartott. A felsoroltak kivétel nélkül nemcsak helyesnek, de az egyedül járható, egyedül értelmes útnak tartották, amit Te oly hangon elítélsz.

Én nem vagyok elég őrült ahhoz, hogy ne kételkednék magamban. Nem csak ez a járható út, sok minden mást is lehet csinálni, azt is amit Te csinálsz. Meglátjuk, ha köteted megjelenik, igazolható-e elméleted, megfelelnek-e verseid erkölcsi magasságodnak. Amit eddig ismerek belőlük azt mutatják, hogy igen, a Te utad is járható a magad számára. De engeddd meg nekem, hogy elítélő véleményedet azokéval tegyem latba, akiket legalább annyira tartok – életművük és nem teóriájuk alapján – mint téged. Ezek pedig, mondom, nem Jónást, de Osvát Ernőt emlegetik, ha a *Műhely*ről kerül szó.

A régi barátsággal ölel

Márton Laci [Kézírással]

*

München, 1968.V. 22.-én

Kedves Laci!

Nagyon köszönöm „vitázáró” leveledet: ez már csaknem világos beszéd. Nekem, hogy a dolgot kissé leegyszerűsítsem, egyetlen problémám volt: vállal-e engem a *Műhely*. Leveleiből kitűnik, hogy csak

részint. Engem viszont a felkínált részleges sajtószabadság nem érdek. Itt még felelek egy-két megjegyzésedre, de azt hiszem, igazad van: helyesebb, ha a jövőben inkább asztrofizikáról levelezünk. Nem látom értelmét, hogy politikai magánpolémiát folytassak cenzoraimmal.

Az emigrációban megjelenő irodalmi folyóiratok politikai ellenőrzését jelenleg hét cenzor végzi. Ezek: Enczi Endre, Mérai Tibor, Borbándi Gyula, Molnár József, Márton László, Nagy Pál, Papp Tibor. Amit az egyik cenzor meghagy, a másik lenyesi: vélt igazát az író szeletenként adja fel. Ez a cenzorok szalámipolitikája. Az emigrációban közlés szempontjából számba jövő három irodalmi folyóiratnál az említett cenzorok ügyelnek arra, hogy a szovjet-amerikai barátkozás szellemével ellenkező írás ne láthasson napvilágot. Nevezzük hídverésnek vagy párbeszédnek: a fentemlített három lap az Egyesült Államok keleteurópai politikájának három változatát képviseli. Ha figyelembe vesszük, hogy mindhárom újság kap pénzt az amerikaiaktól, el kell ismernünk: a CIA ügyesen dolgozik. Semmi kedvem sincsen „örjöngeni” – tudtommal eddig sehol nem jelent meg tőlem örjöngő írás –, viszont meg kell állapítanom, hogy a száműzetésben élő magyar író bizonyos tényekről „higgadtan” megfogalmazott nézeteit sem teheti közzé – magyarul. Csehül vagy szlovákul persze megírhatja, mit gondol: Pozsonyban és Kassán hamarabb kiadják, mint nálatok Párizsban.

Egyáltalán nem haragszom rád a visszautasítás miatt. Az elvi kérdéseket helyesebb időben tisztázni, még mielőtt a szerkesztő-cenzorok kihúzgálják a szövegből a hídverő párbeszédet zavaró részeket. Leveledben azt írod, nálatok nem kell mellébeszélni. Példaképpen Lehoczky Gergely kritikáját említed. Én viszont Lehoczkytól úgy tudom, igenis húztatok ebből a kritikából! Éspedig a mondanivaló rovására...

Rém jól mulattam azon a kijelentéseden: nyugati, főleg angliai éveid alatt megtanultad, hogy félj azoktól, akik olyan biztosak magukban, mint én. Kossuth bezzeg hiába járt Angliában: ő nem tanulta meg a leckét, pedig már az ő idejében is voltak ott az elnyomóval szemben tárgyi-lagosan tartózkodó szellemek. S ha a belső emigráció példáját nézzük, úgy látszik, József Attila sem értette meg a „minden viszonylagos” mély erkölcsi bölcsességét. S megint kitekintve Nyugatra: Bartók halálos holtáig makacskodott. Én, ha szabad, inkább ezeknek a skizofrénoknak a példáját igyekszem követni, már csak azért is, mert, ahol a politikai divatok majmolása, a gumigerinc józanság és higgadtság jele, ott az örület bizonyára tisztességet jelent. Ami pedig Angliát illeti, Orwell esszéiből úgy tűnik, hogy ő élete végéig sem volt képes megtanulni azt amit Márton néhány év alatt elsajátított. Különösen ajánlom a „The Prevention of Literature” című tanulmányt. Néhány bekezdését szó szerint idéz-

hetném válaszul leveled „objektivista” passzusaira. Igaz, a mindenkori hatalom, a „realitás” angliai képviselői, illetőleg bálványozói Orwell-t magányos őrjöngőnek tekintik. Én azonban inkább ettől a szerzőtől tanulok, aki a társadalmi igazságot, egyéni függetlenséget, szellemi szabadságot és intellektuális tisztességet hirdeti és jelképezi, mint azoktól az Oxford-ban és Cambridge-ben tenyésztett konformistáktól, akik „tárgyilagosan” fejet hajtanak Lenin, Sztálin és Mao elmélete és gyakorlata előtt.

Levelemet ezzel be is fejezhetném, de volna még egy személyes elintézni valóm a Tisztelt Szerkesztőséggel. Leveledből úgy érzem, nem helyesled, hogy egy „hatéves históriára” emlékeztetlek, gondolom, főleg azért, mert szerepetek a históriában nem éppen épületes. Le kell szögez-nem: megint elkentet a dolgot, Lacikám!

Engem nem az bántott és bánt, hogy „Ha elmondom, mi történt velünk” című versem nem közölték, hanem az, hogy először azt mondtátok leközlitek, azután, anélkül, hogy erről tájékoztattatok volna, megállapodásunk megszegésével /egyoldalú felrúgásával/ csak a másik két verset hoztátok le, amelyet eredetileg kiegészítésnek kértetek! Megállapodásunk, a szokásjog és a tisztesség egyaránt azt kívánta volna, hogy a szerkesztőség álláspontjának megváltozásáról akár szóban, akár írásban, még a versek nyomdába adásába előtt tájékoztassatok. Ti azonban nagyon jól tudtátok, hogy a szerkesztőség új álláspontját nem fogom elfogadni és a kiegészítésnek kért két vers publikálását csak akkor engedélyezem, ha a politikai verset is leközlitek. Éppen ezért hallgattatok az új „döntésről”. A szélhámosság sikerült. Csak egy baj van. Mostani leveledben együttműködésünk módjára teszel ajánlatot és azt írod: „változatlanul áll, amit eddig ígértem”. Ha most én erre fel verset adnék és ti nem tartanátok be ezt az ígéretet sem, Nagy Pál vagy Papp Tibor hat év múlva bizonyára azt írná nekem, hogy Márton a saját szakállára levelezett: ígéretei nem kötelezték a *Műhelyt*. Ami egyszer megtörtént nálatok, másodszor is megtörténhet. Ezt annál inkább hiszem, mivel még most sem vagytok hajlandók elismerni, hogy éretlen diákcsínyt követtetek el hat év előtt. Pedig rendes emberek között úgy szokás, hogy a sértő fél megköveti a sértettet, ha megint barátkozni akar vele. Akárhogy forgatod a dolgot, az igazság az marad: én segítettem nektek lapotok indulásánál, amit ti azzal háláltatok meg, hogy az első adandó alkalommal becsaptatok.

Ismétlem, én ezt a levelezést harag nélkül zárom. Ha megváltozik az amerikai külpolitika, és végre szabad mindenről nyíltan, szabadon írni lapotokban: kérlek, értesíts. Persze, talán egyszerűbb volna, ha viszsza költöznék Pestre és onnan küldeném ki nektek írásaimat. Otthon

legalább tudnám, miért nem írhatom ki az újságban, amit a homo socialis és a homo oeconomicus világról gondolkodom.

Ölel [Kézírással]

U.i.

Tam-tamkó gyönyörű költeményét annakidején lefordítottam magyarra, franciára, és angolra. A magyar változatot megküldöm neked is, persze nem a *Műhely* számára, hanem magánhasználatra. Áldozati ajándéknak szánom a modernizmus vízzel öblíthető porcelán oltárára.

Tamkó Sirató Károly:
FÁJDALOM MENTÉN

– nak Illyés Gyulá –

Jövök,
jövök,
hollószínű lovon,
éjsötét nyeregben,
bányamély sárban.–

Jaj, nem látsz minket!
Jaj, megvakultam!
Nem látunk senkit, semmit!

Áhító akarás,
dühítő dadogás,
ziháló zokogás –

Megyek,
megyek,
fájdalom mentén,
csillagtalan lovon,
koromszín nyeregben,
szénfekete sárban.

(1967)

Tamkó Sirató Károly
FÁJDALMÁNT

Illyés Gyulának

Én jön
én jön
on fekete ló
ben fekete nyereg
ban fekete sár

Jaj te nem lát én te ő
jaj én nem lát senki semmi
Senki nem lát semmi semmi

Á – Há: – akarás
Dé – Há: – dadogás
Zé – Gé: – zokogás

Megy én
megy én
fájdalom-
mentén
on lü fekete
ben nyereg sötét
ban sár fekete.

(1965)

(*Magyar Műhely*, 1967. január 15.)

[A „Fájdalmánt” címtől Csokits János kézírásával lejegyezve]

HAVASI JÁNOS

KIRÁNDULÁSAIM A DIPLOMÁCIÁBA: PÁRIZS

Fejezetek egy önéletrásból

Két alkalommal kirándulhattam a diplomácia világában, mindkétszer Párizs és a Magyar Intézet volt a helyszín. Először 1992-ben: még tartott a bársonyos forradalmak által keltett nyugati izgalom térségünk iránt, még sikerült találkoznom a kor számos szereplőjével és tanújával. Magyarokkal és franciákkal egyaránt. Huszonegy évvel később egy egészen más Párizs fogadott. A történelmi épületek, a hidak és parkok persze nem változtak, de az emberek nagyon is sokat. És megváltozott a légkör: alig pár héttel a Bataclan szörnyű éjszakája előtt foglaltam el hivatalomat. A terrorveszély belenőtt mindennapjainkba. Más lett a magyar–francia viszony is: a politikai kapcsolatok hűvös szelében a kultúra apró kis tüzeinél kellett és lehetett melegedni.

Eddigi életem egytizedét töltöttem Franciaországban. A szó klasszikus értelmében vett naplót csak az utolsó két évben írtam, így a korábban történeteket naptárbejegyzéseim, tudósításaim és emlékezetem alapján kellett rekonstruálnom.

1992. december

1992. december 19. Ezen a napon alakult meg a PMI máig működő Baráti Társasága, Vigh Árpád igazgató nagy diplomáciai sikere volt ez is. Olyan tanácsadó kört sikerült szerveznie az intézet köré, amelynek tagjai akkoriban a francia kulturális elithez, illetve a magyar emigráció krémjéhez tartoztak. Elnökké egyhangúan Raymond Barre egykori miniszterelnököt, volt pénzügyminisztert, Lyon polgármesterét választották meg. S hogy miért éppen őt? Mert felesége egy magyar asszony, Hegedűs Éva volt, aki ha nem is látogatta túl gyakran az intézeti programokat, nyilvánvalóan „érzékenyítette” férjét a magyar kultúra és civilizáció iránt. Barre ráadásul annak a jobbközép párttömörülésnek, az RPR-nek volt egyik meghatározó alakja, aki a kilencvenes években társbérletben gyakorolta a végrehajtói hatalmat a szocialista Mitterrand-nal. Maga is szimpatizált az MDF rendszerváltoztató törekvéseivel, személy szerint Antall Józseffel.

A Baráti Társaság magyar tagjai többnyire egy-egy franciaországi magyar egyesületet képviseltek, amelyek akkortájt még sokkal élénkebb

tevékenységet végeztek, mint a kétezres években. A grémium főtitkára hivatalból Vigh Árpád lett, titkára Léh Tibor ügyvéd, aki kisgyermek kora élt Franciaországban, kincstárnoka pedig Bodor Dezső, szintén régi emigráns magyar, foglalkozását tekintve közgazdász. Az egyesület három alelnököt választott: Jean Rohrt, Árpád egyik frankofón kedvencét, a francia nyelven alkotó írók egyesületének elnökét, Stéphane Rosière politológust, akit már az Erdély-vitáról ismerünk, valamint Marie-Pierre de Gerando-Telekit.

Utóbbi személye megérdemel néhány szót, sőt, talán egy kisregényt is. Hórihorgas, erősen kopaszodó, választékosan beszélő, ötvenes éveiben járó, rendkívül szórakoztató férfiúként ismertem meg, s első kiküldetésem alatt számos alkalommal töltöttem vele hosszabb-rövidebb időt különféle rendezvényeken. Összetett családi nevét Auguste de Gerando francia földbirtokos-író és Teleki Emma erdélyi grófnő 1840-ben kötött házasságának köszönheti, s ezt a jól csengő arisztokratikus nevet kelőképpen kamatoztatta is. Ekkoriban epizódszínészként kereste a nyírást, de előszeretettel látogatta a követségi fogadásokat is, ahol nem mulasztotta el megemlíteni magyar-francia nemesi származását. Azon karakteres figurák sorát szaporította, akik öröktől fogva léteztek, mióta diplomáciai fogadásokat rendeznek: ők azok, akik egyszer valamilyen módon bekerülnek egy-egy külképviselet látókörébe, s aztán rajta is maradnak a titkársági címlistán. A vietnámi, cseh, burundi stb. nagykövetség pedig hazajelentheti, hogy „a neves francia színész, Marie-Pierre de Gerando-Teleki is elfogadta a meghívást”, hősünk pedig megtakaríthatja egy vacsora árát. Hogy ez nem volt teljesen mellékes szempont az életében, arról lelkes beszámolóit tanúskodtak: „Monsieur Havasi, önnek fogalma sincs, milyen jót főztek tegnap este az új-zélandiaknál!”

De Gerando-Teleki soha nem láttam másban, mint kopottas, de jó minőségű halványzöld ballonkabátban, s egy ezzel harmonizáló, drapp színű dízel Mercedes W123-as volánjánál. Legalább tizenöt éves autó lehetett, de bőrülések és fakormányos, s a francia autók többségével ellentétben télen-nyáron patyolattiszta.

Később megismertem Marie-Pierre nővérét, Judith asszonyt is, aki enyhén szólva nem volt elragadtatva öccse közéleti szereplésétől. Valószínűleg ő és a család más tagjai voltak azok, akik az utolsó pillanatban megakadályozták, hogy a párizsi követség fölterjesztésére Antall József 1993-ban magas kormánykitüntetést adjon neki. Később a család minden kapcsolatot megszakított Marie-Pierre-rel. De a Magyar Intézet Baráti Társaságának megalakulásakor még semmi jel nem mutatott arra, hogy Marie-Pierre de Gerando-Teleki érdemtelen lenne családja és

a párizsi magyar kolónia megbecsülésére. Utólag talán beszédes lehet, hogy a szavazásnál ő kapta a legkevesebb voksot, de így is harmincötöt könyvelhetett el a negyvenkettőből.

Raymond Barre mindjárt a szűzbeszédében kijelentette, hogy elnöki szerepét nem szeretné pusztán a protokolláris teendők ellátására korlátozni. A későbbiekben bebizonyosodott, hogy a volt miniszterelnök ezt komolyan gondolta. Rendszeres és érdemi munkát végzett a társaság élén, soha el nem mulasztotta személyesen levezetni az elnökségi üléseket és a közgyűléseket. Olyan részletekre is kiterjedt a figyelme, amelyek gondozása Lyon regnáló polgármesterétől, a kormánypárt egyik frontemberétől messze nem volt elvárható. Az intézet nagyon sokat nyert a társaság megalakulásával: Vigh Árpád alig győzte jegyzetelni a tagság részéről érkező jobbnál jobb javaslatokat. Valamennyiünknek az volt az érzése, hogy a párizsi magyar emigráció ezzel az ünnepélyes aktussal zárta le a negyvenéves – a Rákosi-diktatúrával, az '56-os megtorlással és a kádári kirekesztéssel terhes – múltat, s fogadta el sajátjának a Magyar Intézetet.

1993. január

Hogy más dimenziókban fogok mozogni a következő hónapokban s talán években, ez 1993. január 11-én világosodott meg bennem, amikor a nagykövet rám szignált egy meghívót Jurij Luzskov új könyvének párizsi bemutatójára.

Jurij Luzskov nevét hallva akkor csak a szovjet-orosz politikai élet mélyebb ismerői kapták fel a fejüket: mit keres Párizsban Moszkva polgármestere, Jelcin bizalmasa? Nevét kevesen tudták összekapcsolni az 1991. augusztus 20-án kezdődött háromnapos puccskísérlet, a Gorbacsov elleni államcsíny eseményeivel. A családjával a Krímben nyaraló államelnök dácsáját fegyveresek vették körül, a telefonvonalait elvágták, Moszkvában pedig egy héttagú junta, az Állami Bizottság vette át a hatalmat, Gorbacsov helyettese, Genagyij Janajev irányításával. A moszkvai rádió azt közölte, hogy az elnök rossz egészségi állapotára tekintettel átadta a hatalmat az elnökhelyettesnek, aki nyomban rendkívüli állapotot és kijárási tilalmat rendelt el.

Döbbsenten tapadtunk a televízió képernyőjére, s mindenki azt találgatta, mi következhet a *glasznosztj* után? Janajev és bandája vajon a Varsói Szerződés országaitól is visszakéri majd a babaruhát? Nekünk különösen tragikus lett volna egy száznyolcvan fokos moszkvai fordulat, hiszen alig pár héttel ezelőtt hagyta el az utolsó szovjet katona

Magyarország területét, s nem valószínű, hogy a kivont csapatok túl messzire jutottak.

A puccs idején Jurij Luzskov Moszkva alpolgármestere volt, s miután a város első embere, Gavril Popov éppen külföldön tartózkodott, reá hárult a feladat, hogy kormányozza a tízmilliós várost ebben a rendkívüli helyzetben. Mint tudjuk, az államcsíny három nap múlva összeomlott, Gorbacsov némileg megszegyenülve visszatérhetett Moszkvába, de korábbi hatalma és nemzetközi tekintélye soha többé nem állt már helyre. Az eseményekből egy új népi hős, Borisz Jelcin húzta a legtöbb hasznót: hamarosan ő követte a *glasznosztj* atyját az elnöki székben.

Luzskov könyvet írt erről a három drámai napról, amelynek már a címe is telitalálat: *72 óra agónia*. Több nyelvre is lefordították, a francia változatot a svájci CopArt kiadó jelentette meg és meglehetősen borsos összegért, 120 frankért árulták a könyvesboltokban. (Akkoriban ez két teli tank benzin ára volt.) A párizsi könyvbemutató értékét két tényező növelte: egyrészt a mű viszonylagos frissessége, hiszen alig másfél év választott el minket a puccskísérlettől; másrészt 1992-ben – nem kis mértékben a drámai események alatt tanúsított bátor helytállásáért – Jurij Luzskov lett Moszkva első embere.

A könyvbemutatóra a Francia Autóklub elegáns Concorde téri palotájában került sor. A helyszínválasztás csak azok számára tűnhet meglepőnek, akik a Club d'Automobile de France székháza kapcsán a Magyar Autóklub egyik hazai műhelybázisára asszociálnak. Miután Párizsban nem rombolta le az illusztris egyesület presztízsét negyven évi bolsevik diktatúra, a Francia Automobil Klub székháza ugyanolyan pompázatos képét őrizte meg, mint amilyet megőrzött volna a budapesti Royal Szállóban gróf Szapáry Pál, Csonka János, Bánky Donát és Törley János által 1900-ban alapított magyar hasonmása. A klub számtalan alkalommal adta bérbe elegáns termeit kulturális célokra.

A megjelent újságírók és érdeklődők sokadalmában jelentéktelen külsejével, szerény viselkedésével szinte elveszett a moszkvai polgármester. Egy kövérkés, kopasz csinovnyik benyomását keltette sötétkék öltönyében, kék nyakkendőjében. Mondandója viszont hallatlanul érdekes volt, s könyvét vitték, mint a cukrot. A szervezők sajnos elkövették azt a hibát, hogy csak a rendezvény első órájában biztosítottak tolmácsot, de a kérdezz-felelek és a kiscsoportos beszélgetések idején Luzskov egyedül maradt mindössze két szóból álló francia szókincsével. S ekkor jött el az én nagy pillanatom: mozgósítva tizenkét éves orosz gyötrődésem maradványait, előléptem Jurij Luzskov orosz–francia tolmácsává! Nem állítom, hogy mindent, s főleg, hogy szabatosan le tudtam fordítani, de a polgármestert körülvevő újságíróknak, dedikálásra váró párizsiaknak

össze tudtam foglalni mondandója lényegét. Luzskov annyira hálás volt a spontán segítségért, hogy a tömeg szétszéledtével egy könyvet nyomott a kezembe, a következő dedikálással: „*Mély tisztelettel Havaszi (sic!) Jánosnak, jó emlékként a szerzőtől. Luzskov, 1993. 01. 11.*”

Jurij Luzskov 1992-től 2010-ig volt Moszkva nagyhatalmú polgármestere. Könyvében, amelyhez maga Borisz Jelcin írt személyes hangú utószót, részletesen leírja a puccs után történeteket is. Mai szemmel olvasva akár hátborzongatónak tűnhet, hogy az egyenlőséget korábban vallásként tisztelő politikai elit hogyan kívánta egy csapásra a legmélyebb kapitalizmus sodrába állítani Oroszországot. Mintha csak a magyar rendszerváltás forgatókönyvét olvastam volna: az állami vagyongyors privatizálása (elkótyavetyélése) „az állam a legrosszabb tulajdonos” hamis jelszavának zászlaja alatt. Gyárak bezárása, egész iparágak felszámolása, tömeges munkanélküliség, boldogan csócsált McDonalds-zsemlék... Ez a fejezet majdnem olyan szívszorító olvasmány, mint a „hetvenkét órás agónia” drámai leírása.

Végül is Luzskov tudhatott valamit: három ciklusban hetven százaléknál nagyobb többséggel választották meg polgármesternek. 2019-ben Münchenben halt meg szívbetegségben.

1994. szeptember

Göncz Árpád három miniszter, két államtitkár és a privatizációs kormánybiztos kíséretében szeptember 28-án érkezett meg Párizsba. Programja szerint aznap este az Írók Házában vett részt értelmiségi vitafórumon, de erről az eseményről semmit sem találtam jegyzeteimben. Másnap reggel Edouard Balladur miniszterelnök látta vendégül reggelire a Matignon-palotában. „Biztosítottam Göncz elnök urat arról, hogy Franciaország teljesen nyitott az Európai Unió kibővítése előtt, természetesen anélkül, hogy ennek időpontját pontosan meg tudnánk határozni – mondta az újságíróknak a találkozó után Balladur, s hozzátette: Megerősítettem azt is, hogy nekünk, franciáknak is sok még a tennivalónk a kelet-európai gazdasági kapcsolatok fejlesztésében, továbbá, hogy a stabilitási egyezménynek fontos szerepet szánunk a volt kommunista országok uniós csatlakozásának előkészítésében.”

De Balladur még ennél is bőbeszédűbb volt. Sajtónyilatkozatában kitért arra, hogy Göncz Árpád előtt kinyilvánította hazája érdekelttségét a francia nyelv és kultúra magyarországi ápolásában, valamint a kétoldalú gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzésében. Balladur után Göncz is összefoglalta értékelését a francia miniszterelnökkel folytatott tárgya-

lásokról. Reménytelen szerelemnek nevezte a két ország történeti viszonyát, s kifejezte óhaját, hogy ez a szerelem most már végre beteljesedjék. Sürgette a francia–magyar külkereskedelmi mérleg kiegyensúlyozását. Emlékeztetett rá, hogy Balladur részéről konkrét ígéret hangzott el: Franciaország tízmillió frankos alapítványt létesít a közigazgatási kapcsolatok fejlesztésére.

Több mint egy órát töltött ezután Göncz Árpád Valéry Giscard d'Estaing társaságában. A magyarbarátságáról ismert politikus, úgy is, mint a Nemzetgyűlés Külügyi Bizottságának elnöke, nyilván nem azt nézte, hogy a magyar államelnök éppen ahhoz a pártalakulathoz tartozik, amelyik ellen ő az MDF kampányát segítette. Az Európai Unió volt a téma megbeszélésükön. Giscard szerint a brüsszeli intézményrendszer 1996-ban mindenképpen meg kell újítani, s a csatlakozni kívánó országok természetes joga, hogy a régi és az új feltételekkel minél előbb megismerkedhessenek. A magyarok által javasolt 1997-es esztendőt realinak nevezte a konkrét csatlakozási tárgyalások megindításához. Azt azért megemlítette, hogy számos kényes kérdés vár még megoldásra. Ilyen például a magyar mezőgazdaság nyugat-európai „beilleszkedése” – értsd: hogy ne jelentsenek konkurenciát a francia gazdáknak –, de ilyen a közép-kelet-európai térség országainak egymás közti, helyenként érdes viszonya is. Nagy nyomatékkal hangsúlyozta: Franciaország egy kiegyenlített Európai Unió létrehozásában érdekelt.

Lényegében e tárgykörben folytak le Göncz Árpád tárgyalásai Alain Lamassoure Európa-ügyi miniszterrel is, majd az elnöki konvoj az Élysée palotába robogott át. François Mitterrand elnök gyalog érkezett a pompás épület egyik oldalszárnyából a magyar államfő fogadására, így közvetlen közélről láthattuk, mennyire fáradtan, szinte vontatottan lépked el a felsorakozott újságírók tribünje mögött. A lapok akkor már hosszú ideje cikkeztek súlyos betegségéről, ami másfél évvel később halálához vezetett.

A két elnök közös ebéden vett részt, amelynek végén Göncz Árpád így összegezte megbeszélésük eredményét: „Teljes nyíltság és kölcsönös jóakarát... Ez jellemezte találkozásunkat. Franciaország stratégiai partner számunkra. Könnyű belátni, miért. A francia és német jóakarát nélkül aligha remélhetjük, hogy valaha is az EU teljes jogú tagjai legyünk. Lehet, hogy az Uniónak gondja van néhány csatlakozni kívánó országgal, de szent meggyőződése, hogy ezeknek az országoknak a közeledése több haszonnal, mint költséggel jár majd például Franciaország számára.”

Ezután következett Göncz Árpád látogatásának legellentmondásosabb része. Számomra legalábbis ez volt az az esemény, amely az iránta

tíz éve érzett baráti érzelmeimet is megrendítette. Az Élysée-palotából a Jéna-palotába mentünk át, a Gyáripárosok Szövetségének székházába, ahol már több száz francia vállalatvezető és üzletember várta a magyar államelnököket. A szövetség elnöke köszöntőjében nagy-nagy dicséretet zengett a magyar társadalmi és gazdasági átalakulás sikereiről, az élenjáró fiskális és monetáris politikáról, a befektetőbarát környezetről, a magyar menedzserek tanulékonyágáról és kreativitásáról. Aztán következett Árpai bácsi. Megköszörülve a torkát, szokásos finom mosolyával a szája szögletében megköszönte az elnök szíves szavait, majd elkomorult, mélyet sóhajtott, s elkezdte *szapulni* saját hazája gazdasági életét. Hogy sajnos nem olyan szép a menyasszony, mint amilyennek francia vendéglátónk lefestette. A növekedés csak látszatnövekedés, és még csak nem is export-orientált, hanem – még kimondani is szörnyű – a belső fogyasztás hajtja; az Antall-kormány késlekedett a strukturális reformokkal, a Nemzeti Bank elszúrta a kamatpolitikát és így tovább, és így tovább. Felsorolta mindazt a mantrát, amelyet Békesi László és a hasonló huhogók éveken keresztül a fülébe rágtak.

A hallgatóságon mind nagyobb döbbenet lett úrrá. Sokan fészkelődni kezdtek. „Biztos, hogy ez a maguk köztársasági elnöke?” – fordult hozzám hüledezve a mellettem ülő francia férfi. Pozitív válaszomra ingatni kezdte a fejét: „Ez nálunk elképzelhetetlen! Hogy ha az elnök külföldre megy, elképzelhetetlen, hogy ne a legjobbakat mondja Franciaországról. Monsieur Goncz nem azért jött ide, hogy kedvet csináljon a magyarországi befektetésekhez? Hát, így nem nagyon fog sikerülni neki.”

Mi tagadás, felháborodva jöttem ki a Jéna-palotából, de nem sokáig emészthettem a hallottakat, mert a Magyar Intézetben máris kezdődött Göncz Árpád sajtótájékoztatója. A ceremóniamester az a Faragó András volt, akit még a nyolcvanas évek végéről ismertem, amikor a *Dunántúli Naplót* tudósítottam a Tájékoztatási Hivatal kormánysszóvivői értekezleteiről. Az *Új Magyarország* nevében természetesen rákérdeztem a gyáripárosoknál elhangzottakra, megtoldva még egy kérdéssel: mai tárgyalásai során az elnök úr találkozott-e olyan aggodalmakkal, amilyenek a választások után többször megjelentek a francia sajtóban a régi kommunisták, a „vállalkozásellenes erők” visszatéréséről. Kérdésemre enerváltan és kitérően válaszolt: „Természetesen beszámoltam partnereimnek a kormányváltás körülményeiről, de hangsúlyoztam azt is, hogy az új kabinet külpolitikai céljai változatlanok, mivel ezek hatpárti konszenzuson alapulnak.” Aztán felém pillantva éppen hozzátette: „Meg kell mondanom, senki sem kételkedett a szavaimban...”

Amint véget ért a sajtótájékoztató, a küldöttség indult tovább a Père-Lachaise-be és az Antall-emléktáblához koszorúzni. Göncznek és

*A Magyar Általános Kőszénbányák Rt. pavilonja a Milleniumi kiállításon. (A felvétel 1896-ban készült.
Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klösz György felvétele.
Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.012)*

kíséretének az újságírók sorfala között kellett kivonulnia. Amikor az elnök mellém ért, egy hideg „szervusszal” kezét nyújtott, s már sietett is tovább. (Azelőtt tíz évvel sok-sok órán keresztül róttuk a köröket a sikondai Alkotóház útjain, a kisgazdapártról, 1956-ról és börtönéveiről beszélgetve. Koránkelőként nem egyszer a szobánkba hozta a friss kávéját. Elnökké választásakor az első nagy interjút nekem adta *A HELY-ZET* című hetilap számára.) A közvetlenül mögötte csörtető Faragó vasvillaszemekkel nézett rám, s kígyóként sziszegte: „Öreg, ezt nem vártuk volna tőled!”

Másnap az elnöki delegáció Poitiers-be utazott, ahol városnézés után Göncz a Szenátus elnökével, René Monoryval folytatott eszmecsserét. A párizsi újságírók ide már nem kísérték el. Az elnöki különgép Poitiers-ből repítette haza utasait.

2015. november 13.

A kilencvenes évek párizsi történéseit naptári bejegyzéseim és tudósításaim alapján rekonstruáltam. 2015-ben kezdődött második misszióm során – gondolván emlékezetem várható kihagyásaira – szorgalmasabban jegyeztem föl naplómba az eseményeket.

Egy nap, amely alaposan felforgatta Franciaország, de egész Európa életét is. Pedig teljesen átlagos pénteknek ígérkezett... Este a Jazzy Colors keretében a Cseh Intézetbe vagyunk hivatalosak feleségemmel. Egy négytagú magyar formáció lép fel náluk, a rue Bonaparte 18-as számú kis palota pincéjében. Az intézet falán emléktábla: „Ebben a házban alakult meg 1916-ban a csehszlovák (sic!) emigráns kormány.” Ami egyébként a vicc kategóriája, mert hol voltak még 1916-ban a „csehszlovákok”, hol volt még olyan prágai kormány, amely emigrálhatott volna... (Később erre a bornírtságra cseh barátaink is rájöhetnek, mert az emléktáblát kicserélték, és az emigráns nemzeti mozgolódásra utaló szöveggel helyettesítették.)

A Jazzy Colors a FICEP, vagyis a Párizsban működő kulturális intézetek együttműködésének rendezvénysorozata, amely minden év novemberében bonyolítanak le a párizsi városháza támogatásával. A legfőbb szabály: egyetlen zenekar sem a saját országának intézetében lép fel, hanem valamely más, az együttműködésben részt vevő ország párizsi intézetében. Így kerültek a mi fiaink a csehekhez. Nem rossz választás, mert ott a dzsessznek igen komoly hagyományai vannak, s mellesleg nagyon finom cseh sört is mérnek a pincehelyiségben. Feleségem nagy örömmel fedezi fel a kvartett gitárosában egy volt tanítványát, Fenyvesi Mártont. Itt van Ráduly György filmproducer is, akivel délután volt eszmecsere az intézetben egyes magyar filmek franciaországi forgalmazásáról. Jancsó Miklós alkotásainak kizárólagos franciaországi joga például az ő cégénél van. Nemrég még az intézetben béreltek irodát.

Bemutatnak szlovák kollégámnak, a testes, örökké vidám Dan Jurkovičnak és csinos feleségének. Természetesen udvarias kűröket futok a házigazdával, Michael Pospišillal is. Tizenöt éve él Párizsban, de amúgy igazi kelet-közép-európai lezser entellektüel, vastag keretes szemüvegével, borostás arcával mintha éppen egy Vencel téri ellenzéki tüntetésről lépett volna le.

Tíz óra után búcsúzunk el tőlük, s mihelyt felhangosítom a telefonomat, máris Németh Zsolt hírfőnök hangját hallom az MTVA-ból:

– János, mi van Párizsban?

– Miért? Mi van Párizsban? – kérdezek vissza.

– Hát nem tudod? Terrortámadás egy zenés helyen, száznál több halott és túsok...

Most rajtunk a döbbenet sora. Így már egészen más értelmet kap az a jelenet, amelynek pár perce voltunk szemtanúi a 6. kerületi városháza előtt, ahol egy rendőrőrs is helyet kapott: két civil ruhás nyomozó futott ki a kapun, s bevágódva kék lámpás autójukba, szirénázva elvágatnak a Szenátus felé. Ráduly Gyuri elsápad, amikor megtudja, hogy a Casa Nostra kávézó is érintett a mészárlásban: „Öregem, nekem ma este éppen ott lett volna találkozóm valakivel. Ott lakom a rue de la Fontaine mellett! Ha nem hívsz el erre a dzsesszkoncertre, talán én is a halottak között lennék!”

Pár perc türelmet kérek Zsolttól, megszorázom lépteimet, s hamarosan előben látom a francia hírtvéek közvetítését a 11. kerületből, egészen közel ahhoz a környékhez, ahol a kilencvenes évek elején laktunk. (NB. Aznap délután Panni és Dani a Louvre-ban volt...)

Feltámadnak bennem a régi riporterösztönök. Megcsöngetem Zsoltot, beszámolok neki a francia tévé által elmondott információkról, s közlöm, hogy most mindjárt indulok a helyszínre vagy annak a közelébe. Már futólépésben teszem meg a garázshoz vezető pár száz méteres utat. Most jön jól a franciaországi zéró tolerancia – és a diplomata útleveél –, mert bár bennem van két pohár cseh sör, meg sem fordul a fejemben, hogy ne az intézeti Lagunába pattanjak be. (Meg aztán, a szerencsétlen párizsi rendőröknek ezen az éjszakán más gondjuk is van, mint az autósokat szondáztatni...)

Végigsuhanok a boulevard Saint-Germain-en, s döbbenet látom, hogy a teraszok zsúfolásig tömve emberekkel: mintha két kilométerrel távolabb nem ugyanilyen teraszon kaszált volna le a vendégeket egy terrorista. Vagy nem jutott el még ide a mészárlás híre? Nem nézik a telefonjaikat? Vagy a szokásos francia fatalizmus teszi őket közömbössé: „Ó, ez velem nem történhet meg...”

De nincs időm filozofálni. Rendőrautók és rendőrmotorosok sivítanak el mellettem, valamennyien a Bastille-t célozzák, akár csak én. A körforgalomból már csak egy irányban lehet kihajtani. A Nation és a 11. kerületi polgármesteri hivatal felé vezető utakat lezárta a rendőrség. A Richard Lenoir-on gurulok a place de la République felé, de néhány száz méterrel távolabb már ezen a sugárúton sincs tovább: rendőrkordon zárja utamat. Miután annak idején alaposan megismertem a környéket, teszek még egy kísérletet, hogy a Bataclan közelébe jussak: balra, a Marais felé kanyarodok le egy kis utcára, majd kétszer jobbra tartva újra a Richard Lenoir-on vagyok, de már a kordon háta mögött. Kis idő múlva, letérek jobbra, a boulevard Voltaire felé. Azaz, csak letérnék...

Tíz méter után géppisztolyos rendőrök sorfalába ütközöm, s bizony ezeknek a kis kaliberű fegyvereknek a csöve egyenesen az autóra irányul. Letekerem az ablakom, de ez csak olaj a tűzre: „Azonnal tolasson vissza!” – rivall rám egy rendőrnő, egyenesen a fejemre célozva. Lehet, hogy ha nem látná a diplomatarendszámot, talán meg is húzná a ravaszt. Nem növeli a bizalmát, hogy idegességemben csak másodszorra találom meg a rükvercet a Lagunán, de aztán ahogy növekszik a távolság közöttünk, úgy nyugszanak meg a kedélyek. Félreállítom a kocsit és bejelentkezem a híradónak, helyzetképet adok, s közlik, az éjjel még hívni fognak. Mire visszaérek az intézetbe, a vendégszobáink csaknem megteltek. Kollégáim – nagyon helyesen – befogadták azokat az ismerősöket, akik a terrorral érintett területben laknak, így Ráduly Gyurit is.

Párizs csak most kezd rádöbbenni, milyen nagy a baj.

(Az írást a szerző hamarosan megjelenő könyvéből közöljük.)

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

PANNON TÖREDÉKEK

Majland, vagyis Milánó furcsa város, nem csupán Nagybonyhoz képest sokkal több tornya miatt, hanem azért is, mert az utcáról nézve palotái sokszor szürkének, jelentéktelennek látszanak – de ha bejutsz! Már a kapualjban, majd az udvaron, és azután a lépcsőháztól mindenfelé... Pompa, mély és komoly, de nem hivalkodó.

Ma – saját feljegyzéseim szerint – négyszáztizenegyedik napja bámulhatom a kertescskéből az út túloldalán álló panelizéket, ahonnan már a horgászbolt, a trafik, a sarki fűszeres és a mellé berendezett ingyen-antikvárium is elköltözött. (Szerencsére jótékony fáink lombja ilyenkor, tavasztájt takarja a lakótelep-szörny ezen szélső csápjait.)

Múlt héten utazni szerettem volna – lélekben –, ezért felütöttem egy gyönyörű színes fényképalbumot, amelyet az egyik milánói kedvencemnek számító, Brera palotában berendezett képtárban vettem 1995-ben, s amely e nagyszerű gyűjtemény darabjai közül százkilenc remekmű reprodukcióját kínálja, megfelelően tudós magyarázatokkal, melyeket maga a múzeum főigazgató-helyettes asszonya írt.¹

Akkor ért a hideg zuhany! Ugyanis a lapozásban éppen az 507. leltári számot viselő festményhez értem, amely Timoteo Viti *Angyali üdvözlete*. Ez a Perugino-tanítvány – még Raffaello előtt – szintén az alakok lélektani jellemzésének finomításán dolgozott. Mária, az arkangyal és a galamb-Szentlélek által küldött csöppnyi isteni magzat tekintete ezen a képen is hihetetlenül bájos mosolyban egyesül. Ez rendben is volna, de a tudós szerzőnő a Szeplőtelen Fogantatás ábrázolásának minősítette a képet!!!

Persze már 1995-ben is sokat tudtam, vagy sejtettem arról, hogy az olasz baloldal és jobboldal hatalommegosztásának egyik alappillére az volt, hogy hagyják érvényesülni a leninista, a sztálinista, maoista, guevarista alapműveletlenséggel rendelkező baloldalt az oktatásban és a tudományban. Nagyon kedveltem a kiváló milánói karikaturistát is, Giorgio Forattinit; egyik kedvenc gúnyrajzát akkor készítette, amikor az Olasz Kommunista Párt vezetője 1993-ban bevallotta, hogy rendszeresen húztak pénzügyi támogatást a szovjet titkosszolgálatoktól, de emellett persze nem vetették meg a titkos svájci számlákat sem. Ezen a képen a marsalli egyenruhában pompázó Sztálin elvtárs egy bunkósbottal

¹ Maria Teresa Binaghi Olivari: *La Pinacoteca di Brera*. 1995, B Bonechi, Milano, 62.

kergeti az olasz kommunista vezetőket és azt ordítja feléjük: Hülyék! Minek kellett nektek svájci számla, miért nem elégedtetek meg az én rubeleimmel?!²

Azt viszont legszebb álmaimban sem gondoltam, hogy olyan valaki lehet a Brera helyettes-szuperintendánsa, aki összekeveri az *Angyali Üdvözlét* Máriának az eredendő bűntől mentes születésére vonatkozó, századokig vitatott egyházi tanítással, és amelynek csak XI. Kelemen pápa engedélyezte általános ünnepként való megülését 1708-ban, sőt, a Conceptio Immaculatát isteni kinyilatkoztatáson alapuló dogmaként csak IX. Piusz hirdette ki, 1854-ben. Tehát Viti nehezen festhette volna meg, 1521-ben, ráadásul Jézuskával, Gábiellel stb., mikor Mária éppen csak megfogam! Ilyen művészettörténész-hallgatót talán még Aradi Nóra sem engedett volna át, pedig ő mindig hordott magánál töltött revolvért, amelyet néhány nagydoktori védésen elő is vett a retiküljéből.

Na mármost, mint olaszországi katonaéveinket letöltött egyedek hazajövünk csak két (fa)tornyos Nagyabonyunkba, és világosan akarunk látni, a tűzzel-vassal terjesztett kommunista elhülyülés történetének egy olyan ágát kell néhány példával illusztrálnunk, amely – hogy az előbbi példánál maradjunk – minden településen, trianoni határokon belül és azokon túl még annak a két fatoryos templomnak az elpusztítását is az Általános Boldogsághoz vezető út kikerülhetetlen állomásának tartotta. (Vperjod na lenyinszkoj putyi! – ahogy a művelt [és jól lerubelezett] francia [pl. Aragon] mondja.)

Összeállítottam tehát az Eljövendő Totális Hülyeség felé vezető magyar út néhány dokumentumát, egy kis antológiát.

I.

Cseke Péter kolozsvári egyetemistaként Ady-szótárt szeretett volna összeállítani, de ezt nem lehetett megcsinálnia. Idézzük: „Egyetemi éveim során aztán többé nem került szóba Ady költői szótára. Azóta is várom, hogy a Zrínyié, a Balassié, a Petőfié, az Aranyé, a Juhász Gyuláé, a Radnótié mellett mikor vehetem kézbe az Adyét is. A számítógépek világában talán nem nyúlik túlságosan hosszúra ez a várakozás. Hiszen az Osiris Kiadó jóvoltából 1997-ben megjelent a versek összkiadása, a prózai szövegek (cikkek, tanulmányok, feljegyzések) pedig az Akadémiai Kiadó kritikai kiadása alapján állnak a szótárszerkesztők rendel-

² Mascalzionate, Il meglio di Forattini a colori, Mostra alla Galleria Salamon, Milano, Marzo 1994.

kezésére. Egy szűrőpróba szerint a *magyar* szó szerepel a legtöbbször Ady költői szóhasználatában, ezt követi az *Isten*, majd a *halál*. Ez lenne az egyik magyarázata az Ady nélkül töltött lélekszikkasztó időknek? Amelyek számúzták a *magyar*, az *Isten* és a *halál* fogalmát még a költői szótárakból is?”³

II.

A cenzor így látta: A magyar mindenképpen veszélyes, akkor is, ha nem Ady nevei, hanem csak a tündérmese. Elvtársak, intézkedni! Íme egy példa:

„2. *Kedvesfi*. [...] (tündérmese)

Cselekménye: Krisztus és Szent Péter elhagyott gyermekre talál. Magukkal viszik és felnevelik. Mikor már önállóan is megélhet, megajándékozzák az állattá változás tudományával, és útjára bocsátják. Kedvesfi királyi városban elszegődik pulykapasztornak. Megszereti a király leánya, s annak unszolására asztali inassá léptetik elő.” Két ellenfele megbűnhődik, „Kedvesfi pedig elnyeri a királyleány kezét és a fele királyságot.” [...] „Bár a mese a jelzett típusnak kerek változata, közlését elhagytuk a benne túlzott mértékben jelentkező vallásos-misztikus elemek miatt.”

Ez a maga szókimondásában páratlanul igaz és tökéletesen megfelel a kommunista sajtószabadság törvényeinek. Talán még egy iciri-picirit fokozni is lehet, ha műfajelméleti meggondolásokat keverünk bele. Íme a példa:

„37. *Halász Márton és Harcs Anna*. [...] (tündérmese)

Cselekménye: Magányos, ájtatosan élő öregember vándorlása során elhagyott kunyhóra talál, melyben ember nem lakik, mégis terített asztal várja. Halászni szeretne, magától előteremtődik a halászfelszerelés. Kifog egy harcsát, a hal gyomrában apró leánykát talál, ki másnapra szép leánnyá változik. Gyermekeinek fogadja, megkeresztelik egymást égből aláhulló helyről Halász Mártonnak, illetve Harcs Annának.” Pfu! Nem is akarom tisztelt felvilágosodott olvasóim gyöngye gyomrát elrontani ezzel a klerikális halászlével, ezért csak röviden közlöm, hogy a végén Márton és Anna meghívja ebédre Istent, aki a bűnös király vá-

³ Cseke Péter: *Trianoni hófogságban 1918–1945–1990. Eszmetörténeti tanulmányok*. 2020, Budapest, Nap Kiadó, 57. A szövegben említett „szűrőpróba” a lapalji jegyzet szerint: Mártonfi Attila: Számítógép és írói szótár – különös tekintettel a készülő József Attila-szótárra, in *Magyar Nyelv* (2014), 30–46.

rosát elsüllyeszti, a furcsa párt pedig fölviszi a mennybe. Csak egyetérthetünk a kiadó felelős elvtársának ítéletével: „A történet elbeszélésén eluralkodik a népi mesemondás hangjától idegen vallásos-misztikus szemlélet. Közlését emiatt mellőztük.”⁴

III.

A cenzor tovább töprengett. Így aztán csak kipusztulnak előbb-utóbb ezek az átkozottak. Ettől félt például egy tipikusan antikommunista költő, Kányádi Sándor. Egy részlet:

vannak vidékek ahol a
várótermekben éjszaka
a félhomály s a bűz
füstjéből mintha tűz
parázslana föl félnomád
éjfél utáni nyelv üti föl táborát
szitkok jajgatás röpköd és
arany- és kivertfogú röhögés
felkúszik a falon a mennyezetre hág
elnyomja a kinti tolató-zakotát
elhessenti a riadt mozdonyfütyögést
nő és feszül már-már a tetőn ütve rést
köpenyed mögül félve ki-kilepsz
látomás kísért hogy vajon mi lesz
mondjuk két-három század év után
a szent mihály templom gótikus ablakán
lábuk lógázva a szentély serlegét
köszöntik egymásra akár csak az elébb
leharapván a flaskakupakot
[...]⁵

⁴ *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék.* Kolumbán István gyűjteményéből válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlést teszi Olosz Katalin. Kriterion Könyvkiadó, 1972, Bukarest, 198; 202–203.

⁵ Kányádi Sándor: *Éjfél utáni nyelv*, in *Egyetlen verseink*. Válogatta, szerkesztette és az előszót írta Somos Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991, Budapest, 89.

Az Urkány-Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt. Pavilonja a Millenniumi kiállításon.
(A felvétel 1896-ban készült. Fortepan / Budapest Főváros
Levéltára, Klösz György felvétele. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.013)

IV.

Az idén száz éve született és húsz éve halott Mészöly Miklós írta: „Mozdulatunk a nélkülözhetetlen töltelék-páriák maradék erőfeszítése: legalább a félkar félszeg »bástyájával« jelezni – s legalább a csajkakanalazás idejére –, hogy bár tisztában vagyunk a kollektív árfolyamunkkal, van még emlékünk róla, hogy mi jár ki és mikor, még egy állatnak is a személyes háborítatlanságból. A kenyér komótos és művészi farigcsálása lemezvékony szeletekre szintén idetartozna; de hadd ne említsük. Ez az előíráss-szertartásos művelet túlságosan is gyakorlatias, és nélkülöz minden hóbortot. Az az egyszerű tapasztalat magyarázza, hogy így tovább tart a kenyér, s a lassúbb és többszöri rágó-pempősítő szájmozgás több nyálat termel – a több lenyelt nyál pedig nagyobb jóllakottságérzés. De ez különben is inkább fogolytáborbeli tapasztalat, ami nem mindig és nem mindenütt korlátozódik a háború idejére, a béke kivételes

színfoltja is lehet. S az végül is elkövetkezik, mondják – a béke –, ami majd nevetségessé teszi az idejétmúlt divatképeket, átfesti őket, s csak az ismer rájuk a smink alatt, aki a régieket is ismerte.”⁶

Vörösmarty volt a nemcsak (dráma- és mese-) írónak, esszéistának, hanem költőnek is elsőrangú Mészöly legkedvesebb poétája. Idézzünk tehát két Mészöly-epigrammát. Az első azt élesíti ki, amit az előbbi prózában is tanít: a „béke” divatszó, mondjuk talán a „háború” argóban.

Csongor: „Az a jóslat, hogy ebben az évben nem lesz háború.” – Balga: „És mi lesz helyette?”

A második pedig ez, amelyben Isten, Ember, Föld szerepel, vörösmartysan:

Négy sor Vörösmartyra

nyűvek országútján terített
szemfedő az ég;
emeli vihar, ejti szélcsend,
foncsor nézi tükörben magát.⁷

⁶ Mészöly Miklós: *Háborús divatképek*, in *Ez most a divat. Tanulmányok, esszék, cikkek, versek, novellák*. Szerk. Horgas Béla-Levendel Júlia. Gondolat, 1981, Budapest, 228–229.

⁷ Mészöly Miklós: *Elégia*. Szerk. Nagy Boglárka–Thomka Beáta. Jelenkor-Kalligram, 1997, Pécs-Pozsony, 132; 87.

1% METAFIZIKA

MÉSZÖLY MIKLÓS

A TÁGASSÁG ISKOLÁJA

(részlet)

A puszta nappaláról ezt jegyeztem fel: „...meg kell szokni az állandó szelet, az árnyéktalanságot; ha akarsz, kilométereket nyargalhatsz lóháton, mégsem érzed úgy, hogy megérkeztél valahová; a pusztai égbolt bezár, mint egy fényketrec; mintha billió wattos lámpa tűzne a szemedbe, folyton a nyomodban van, mindenütt megtalál; ennyi erővel celában is ülhetnél, ott egy százas körte ugyanezt megteszi; ha legalább látnál valakit a közelben, aki hozzád csatlakozik, megszólít, akkor eltökélhetnéd, hogy néma maradsz – de sehol senki, sehol egy ember. Vallani fogsz.”

Vallani – de miről? Vallani: önmegfogalmazás. Az önmegfogalmazás: körülhatároltságunk megerősítése, ami nem választható el a fokozottabb öneszméléstől, önátvilágítástól, magunkbirtoklástól. Azt is jelenti ez, hogy a magány eleve jellemzője a magát mind jobban tisztázó énnak, személyiségnek? A magány az öntudat fokmérője is?

Próbáljunk meg másképp is kérdezni. A pszichológiai tér és idő számunkra semmivel se kevésbé reális és fontos, mint a fizikai. S ha ez így van, a fokozódó öneszmélést nem foghatjuk fel bizonyos értelemben „nagyágrendi” növekedésként, ami – élményszinten – a tér-időben való megváltozott elhelyezkedést is jelent? S ugyanakkor: ezzel a nagyágrendi növekedéssel nem növekszik meg a végtelenség élményének az erőssége is?

Vegyünk kiindulásul egy képletes hasonlatot (és antropomorfizáljuk): amit egy porszem élményszerűen maga körül feltételezhet, feltehetően és viszonylag „kevésbé” végtelen, mint amit a Mount Everest közérzete feltételezhet ugyanabban a térben. Ha ezt a gondolatot sikerül élményszerűen átélnünk, nehéz lesz kitérnünk a csábítás elől, hogy ne a Mount Everest helyzetét ítéljük drámaibbnak. Kétségtelen ugyan, hogy a Mount Everest esetében az önmaga kiterjedtségével semlegesített, magába fogyasztott, „legyőzött” tér összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint amit a porszem képes kisajátítani a rendelkezésre álló tágasságból – de vajon nem éppen ezért kényszerül a nagyobb nagyágrendűség a végtelennek még nagyobb „arányokban” való, még nyomatékosabb

átélésére? A tér kitöltésének élménye nem annál nyomasztóbb, minél nagyobb az önkiterjedtség? S minél porszemszerűbb valami, nem annál valószínűbb az énközpontú szűkítés minden átélésben? Az ilyen „szűk” végtelenben pedig nincs magány, a szó modern értelmében. Átéltetőbb a középpont, a határoló felület, ami visszhangozni tud. A metafizikai megnevezés spontánabban eshet egybe a térélmény megnevezhetetlenségével. Az új térélmény egyre nehezíti a közérzeti kivetítéseket; s miközben a visszavonásokban, a tudatunkra való visszavezetésben és vonatkoztatásban keressük a megmagyarázhatóság tárgyias bázisait, egyidejűleg azt éljük át, hogy minél élesebben vagyunk képesek (s úgy látszik, ösztönösen hajlamosak is) el- és körülhatárolni magunkat, annál tudatosabb determináltságérzéssel kényszerülünk beletartozni egy visszhangtalan, „végtelen” végtelenbe.

„A semmi ágán ül szívem, kis teste hangtalan vacog” – ez a szív a legnagyobb modernkori nagyságrendek közé tartozik, és a közérzete is ennek megfelelő. Annyira élesen önmaga és önmagára utalt, hogy nem érezheti másképp: határtalan és visszhangtalan tér rabja. Nem az Éjszaka közérzete az övé, hanem a Nappalé. Nem a sötétséggel szembesíti magát, hanem a sokkal bonyolultabb takarással: a fénnel. Tér és idő így „villog” a költőnél: „Oh égbolt csontos tisztasága” – „a csördülő ég vasban áll” – „köszörün sikoltó idő” – „kirakatüveg-idő” – „...jelen idő, ez a kovácsolt hideg, e villanó, e kés-idő” – s ebben a térben-időben ő maga: „körmeim egyre keményebbek, de a rózsái fejérebek.” Hogy ebből a tér-időből hová? A válasz legalább annyira heroikus, mint nosztalgikus: „az értelemig és tovább!” A közérzet itt az elhatároltság olyan mértékű felfokozásában bíz, ami ugyanakkor meg is szabadít a kiterjedtség közérzetétől. S ezt fontos, hogy helyesen értelmezzük.

A végletekig fokozott elhatároltság a legáltalánosabb elvek felé van útban, és éppen az esetlegestől igyekszik szabadulni. A végtelen kitöltése és birtoklása, érzelmileg, a részletek fölötti elsuhanással egyenlő; s csak az elképzelhető legelhatároltabb pillanat hasonlítható a minden pillanatot egyesítő végtelenhez. Giordano Bruno a dolgok mozgásának két aktív princípiumáról beszél: az egyik véges, megfelelően a véges tárgy mivoltának, s ez bizonyos ideig tartó mozgást hoz létre. A másik végtelen, megfelelően a végtelen elv mivoltának, ami mindenben egész; ez pedig egy pillanatig tartó mozgást hoz létre. „A végtelen elv – írja – abban a pillanatban, amelyben megkezd, már be is fejezte a mozgást, így a mozgó test, míg egyrészt a leggyorsabban mozog, másrészt a legszilárdabban áll... mert egy pillanat alatt végezni a mozgást és nem mozogni: egy és ugyanaz.”

*Millenniumi kiállítás: A Magyar Általános Kőszénbányák Rt. pavilonja.
A felvétel 1896-ban készült. (Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klösz György felvétele.
Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.016)*

Ilyen értelemben – legalábbis a lelki átélés szempontjából –, a végső elhatároltság a legáltalánosabb társág, amiben szükségképpen szűnik meg a kiterjedtség közérzete.

Ohati jegyzeteim közül való ez is: „...fölöttem halott perspektíva: az ég áttetszővé hengerelt kék síkok emeletsora; nincs lezárva sehol, nincs görbülete sehol, árnyéktalan préri, halvány vonaljáték rajta a mozgás. Én vagyok az egyetlen szem ebben a pusztaságban, minden egyéb csak kiszolgáltatott üresség és mégis pókhálószövedék: minden fönnakad benne, s minden kezdettől fogva benne van. Látszatönállóság a magány – az ég két mozdulatlan szemkarikámban kering. És sorba vonulnak el az üresség jelenései: mindegyik önfeledten cifrázza magát, mindegyik egyéniségében tetszeleg, egy-egy villanásnyi időre álarcot ölt: most fecske, most pacsirta, most ölyv – és mégis kérlelhetetlenül ugyanazok,

a kék síkok csillogása egygyé mossa őket. A két préri, a lenti és a fenti, egybeolvad...”

Így a közvetlen élmény és közérzet; s valahogy ide torkollik minden meditálás is. Bruno gondolata nem állja ki a fizika és matematika mai kritikáját; de nem is állítottuk, hogy a közérzet mindenben és mindig ugyanannak a helyességnek a pályáján fut, mint a tudomány – aminek mégis a szuggesztiója alatt áll. Viszont, ha a közérzet helyesbít, azt mindig a logikától függetlenül teszi. Bár az ilyen módosítások, ha csak-ugyan figyelemre méltóak, általában azon a határterületen jelentkeznek, ahol a tudomány is axiómákra támaszkodik, melyeknek a hitele a rájuk építhető modellek használhatóságában van. A végső magyarázatokra vonatkozó helyesbítések azonban kívül esnek a használhatóság mindennapos fogalmán, és meg is lazítják a kapcsolatot a logikával.

A népmesei nyelv géniusza különbséget tesz a villám és a gondolat sebessége között, mintegy költői utalásként az egymás fölé rétegeződő minőségek közérzeti evidenciájára. Hogy a gondolat sebessége is tartam, és mérhetőnek kell tekinteni? A közérzet azonban a gondolatsebességen túl is sejt és átél olyan „folyamatot”, ami valójában nem folyamat már, hanem kezdet és befejeződés összekapcsolódása – amiben nincs szemben, csak benne.

Ezek a fogalmak nem a tudományéi; mégis mindent megtesz, hogy újraértelmezze és időszerűsítse bennünk. S ez újabb elgondolkodtató el-lentmondás.

(Mészöly Miklós: *A tágasság iskolája*. https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/MESZOLY/meszoly00367_kv.html)

KÖRKÉP

TÓTH KLÁRA

A JELENLÉT EREJE

Törőcsik Mariról

„Barátkozom a temetővel, / mint madár a levegővel” és írom a nekrológokat sorjában. Pedig mennyire megvettem ezt a műfajt a fiatalság gőgjével, rövidlátásával. Mondhatom, hogy beletanultam, utolsó kötetemben már egy fejezetet tettek ki a filmművészet halottai. Hiába, hogy úgymond számíthattunk a halálára, hiába, hogy a profik már évekkal ezelőtt – klinikai halálakor – megírták a búcsúztatót, s aztán nevetve mutatták neki. Persze, neki sem kellett több. Szegő Andrásnak például azt mondta: „Volt pofája ezt írni rólam? Hát ezért igazán nem lett volna érdemes meghalnom!” Én már írhatok, amit akarok, már biztosan nem fogja olvasni. De van-e még valami, amit nem írtak le róla? Kévéssé valószínű.

Közel hét évtized a pályán, szinte folyamatosan, filmen és színpadon egyaránt. A kilencvenes évek elején, az össznépi amnézia idején megjelent egy könyv a rendszerváltozás előtt vezető kritikus tollából – ne írjuk le a nevét – a magyar film utolsó fél évszázadáról, s Fábri Zoltán *Körhintája* ebben tíz sort kapott – olyan filmek, amiknek már a címére sem emlékszem, másfél oldalt. A baj az, hogy ebből a tíz sorból sem az derült ki, hogy miért remekmű a *Körhinta*, hanem az, hogy „mai olvasatban” súlyos hibája a filmnek, hogy rossz ügy, az erőszakos tsz-szervezés mellett kötelezte el a nézőket. És a tíz sorban nem szerepel Törőcsik Mari és Soós Imre neve sem. Biztos vagyok benne, hogy a *Körhinta* sokkal több nézőt győzött meg a szerelem hatalmáról, Törőcsik Mari pusztán a jelenlét erejével ható zsenialitásáról, mint a szövetkezetek fontosságáról. S ez mai olvasatban is így van, jóllehet, „a föld a földhöz házasodik” ismét.

Kétségtelen, hogy noha a rendszerváltozáskor a kultúrában és a gazdaságban sokszor öntötték ki a fürdővízzel a gyereket is, Törőcsik Mari maradt. Méltán mondhatta neki a lánya néhány évvel ezelőtt: „Mama, ennek a kornak Te vagy az a színésze, aki a legtöbbet elérte.” Csak egész estés játékfilmjeinek száma száz körül van, a számos tv-film, portrén és a rengeteg színházi szereplésen kívül. Mi lehet a titka? Miért nem fáradt el, miért nem untuk meg?

„Volt három jó filmem. A többi pénzkereset”- mondta Bérczes Lászlónak, emlékezetes beszélgetőkönyvükben. Úgy gondolom, ez a mondat nem állja meg a helyét. Mi lehet mögötte? Nagyképűség? Magas mérce? Póz? Igaz, nem csak magával volt szigorú. Jancsót is a helyére tette: „Korábban azt mondtam, négy jó filmje volt, de inkább három.” És ebben igaza lehet. De neki sok jó filmje volt. Természetesen rossz filmekben Törőcsik Mari sem tudott csodát tenni – s

voltak ilyenek bőven –, mert a jelenlét ereje a vásznon véges, és csak a megfelelő csillagállásokkor működik. A klasszikusok: *Körhintá*; *Szerellem*; *Déryné, hol van?* mellett azonban felejtethetlen volt az *Édes Annában*, a *Vasvirágban* és a *Külvárosi legendában* is. Kitűnő volt a *Sikátor* fiatal munkásasszonyaként Rényi Tamás filmjében, Maár Gyula *Teketóriájában* – ez a film itthon bukás volt, de Taorminában megkapta érte a legjobb női alakítás díját. Számára nem volt kis szerep. Többször kapta meg a legjobb epizódszereplő díját is a filmszemlén. S remekel a *Swingben* is, megfelelő öniróniával játszva az kiöregedő dívát 2014-ben, a klinikai halálból felébredve.

Azért sem igazságos, hogy csak a három klasszikus filmjét emlegeti, mert töretlen népszerűségét a filmnek, sőt valljuk be, a mozinak köszönhette. Annak, hogy olyan időben került a filmvászonra, amikor az emberek jártak moziba.

Nemcsak a *Körhintából* emlékeztek rá később is, hanem azokból a csacska szocreál történetekből, amelyeket százezrek néztek meg kétszer-háromszor is. Mint jómagam, nővéremmel a Terv mozi második sorában. *Kölyök*, *Két emelet boldogság*, *Házasságból elégséges* és még sorolhatnám. Ők voltak Bodrogi Gyulával az álompár a hatvanas évek közepéig, jóllehet, kevésszer játszottak együtt filmben. Persze Pataki Mariként tartják számon legtöbben. Becket Ő, *azok a szép napokját* játszották Kecskeméten (1984) és a tanyavilágból jöttek a szervezett nézők busszal. Pataki Marit akarták látni. Félt, hogy mi lesz, ha egy szót sem értenek az abszurd darabból. A nézők figyeltek nagyon. Az előadás után kérdezték: Művésznő, ugye nem baj, hogy nem értettük? „Nem kell mindent érteni. Egy Pilinszky-verset se érteni kell. »Alvó szegek a jéghideg homokban / Plakátmagányban ázó éjjelek / Égve hagyta a folyosón a villanyt / Ma ontják véretem.« Mit kell ezen magyarázni? Néztek rám, csillogó szemmel. Arra gondoltunk végig, művésznő, hogy milyen nagy az emberi szenvedés és hogy mégis vannak boldog pillanatok.”

Szerencséje volt, mert részese lehetett az európai és a magyar film megújulásának, magára találásának. A filmművészet aranykorának. Nyolc filmje szerepelt Cannes-ban, s 1976-ban megkapta a legjobb színésznőnek járó díjat a *Dérynéért*, majd az életműdíjat, az Arany Pálmát is 1983-ban, olyanok között, mint Robert de Niro, Michele Morgan, Liza Minelli, Sophia Loren, Depardieu, Ingrid Thulin. S ha már a megszámlálhatatlanul sok díjánál tartunk, akkor meg kell említeni, hogy 1994-ben, amikor először adtak ki életműdíjat a Magyar Filmszemlén, a klasszikus rendezők és operatőrök mellett – Fábri, Makk, Jancsó, Illés György – egyedüli színészként ő kapott díjat. A magyar film nagyasszonya.

Törőcsik pontosan tudta, hogy van a filmművészet és van a mozi. A mozi csúcsa a *Casablanca* volt számára, a filmművészeté a *Kopár sziget*. Azt is tudta, hogy a filmművészetnek lényegében szerencséje volt a szocializmusban. A külföldön is bemutatható jó film kellett az országimázshoz, s tudta azt is, hogy a kapitalizmussal, a globalizációval vége a nemzeti filmművészetnek. „Ki adna ma pénzt egy Tarkovszkijnak, egy Wajdának, egy Fellininek, egy Bergmannak? Senki. A pénznek, a tőkének nem érdeke a film” – háborgott a már említett könyvben.

*A Millenniumi kiállításra épített Történelmi Főcsoport reneszánsz épülete, középen a Német torony, jobbra a Katalin bástyatorony.
(A felvétel 1896-ban készült. Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klősz György felvétele. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.09.041)*

Különös, hogy bár a filmek hamar öregszenek, hiszen kötődnek a korhoz, amelyben a történet játszódik, sem a *Körhinta*, sem a *Szerelem*, sem a *Déryné hol van?* fölött nem járt el az idő. Kortalanok, hiszen úgy a szerelem, mint az agónia minden ember életének velejárója. Nemkülönben az öregedés, az elmúlás. Ráadásul Maár Gyula szándékoltan emelte ki saját korából a Déryné naplója alapján készült filmet, s tette időtlenné, örökké, az elmúlással, a biológiai öregedéssel, a divattal, s a provincializmussal küzdő ember szinonimájává Déryné.

Mondják sokszor, hogy egy filmrendezőnek a legnagyobb csapás, ha színésznő a felesége. Maár Gyula ezt másképp gondolhatta, mert filmeket írt Törőcsiknek. S bár annak idején az operett szakon kezdett a főiskolán – ahová, mint tudjuk nem igazán volt ideje bejárni a forgatások miatt – azt, hogy remekül tud énekelni, s nem akármilyen hangterjedelme van, Maár Gyula igényesen készített zenés portréiban láthattuk először.

A 20. század végére a filmművészet hanyatlásnak indult, de Törőcsiknek megmaradt a színház. „Ideje lenne eldönteni, hogy sztárocskák akarunk-e len-

ni vagy színészek?” – mondta neki „Majorelvtárs”, még pályakezdőként. S Törőcsik színész akart lenni. Mindenképpen. Pedig sokat kellett túrnie, várnia az első igazi színházi sikerre. 1968-ban, egy kortárs orosz darabban, Leonyid Zorin *Varsói melódiájában* ismerték el először, hitték el, hogy színpadon is tud nagy lenni. Iglódi István rendezése volt. Igaz, már az *Úri muri* Rozikájaként sem volt rossz, Kállai Ferencsel, 1965-ben (Egri István rendezése). Major Tamás tanítványaként is beérett lassan, a hetvenes évekre (*Luzitán szörny*, *A szecsuáni jólélek*). A színpadon szabad, nagyon merész kísérletező volt. A legjobb rendezőkkel dolgozhatott határon innen és túl. Nem sorolom a neveket. Különös, hogy bár – szerintem – filmszínésznőként volt megkérdőjelezhetetlen, a filmekben inkább beskatulyázták. „A hetvenes években évekig nem álltam fel a konyhaasztal mellől” – nyilatkozta egyszer. Ugyanakkor színpadi repertoárja meghökkentően széles lett, Brechtől, Ionescutól Lehár Ferencig tartott. Kíváncsi volt és megújulásra kész: „Elmegyek egy húszéves suhanchoz is játszani, ha tehetséges” – mondta. Már nyolcvanon túl játszotta a Nemzetiben Lukát az *Éjjeli menedékhelyben* – Viktor Rzsakov – és *Galileit* Zsótér Sándornál.

Míg a filmek többségében „csak” sugárzott, pusztá jelenlétével kimerítette a filmszínészi játék lehetőségeit, a színpadi létezésért meg kellett küzdenie. De megtanulta. „Valahogy... színész lettem. És onnantól én ezt olyan komolyan vettem, mint aki arra teszi föl az életét, hogy ő mondjuk ferences szerzetes lesz. Énnekem az volt a dolgom, ahhoz kell a tehetség, amivel születni kell. Aztán meg kell tanulni a szakmát, de nem mindegy, kiktől. Engem Isten a tenyerén hordozott, a legjobbaktól tanulhattam.”

Sokszor hangsúlyozta, hogy rendkívüli szerencse segítette a pályáján. Azt hiszem, alkatilag, emberileg volt szerencsés. Tudta – amit kevesen –, hogy szeretnie kell az embereket, hogy szeressék. Toleráns, nagyvonalú ember volt. Vajon hogy fogunk bánni az örökségével? Láthatják-e majd unokáink? Tudják-e majd, ki volt Törőcsik Mari, ha átmennek mondjuk egy róla elnevezett téren?

TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER

CSONTVÁRY ÖSSZES?

Zabolátlan vitairat – megnyerő, kételyt keltő, elfogadhatatlan tézisekkel

A szerző jeles publicista, művészeti író, 15 éven át a *Művészet* című folyóirat szerkesztője. Digitális e-könyve több szempontból formabontó. Újszerű, komplex, az ezotéria eszközeit is alkalmazó, saját kifejezésével „enciklopédikus igényű” módszerével, ezernél több képpel elemzi Csontváryt. Első célja (saját szavaival) nem csupán a „közvetlenül feltárulkozó látvány”, hanem a „kép mögötti világ, jelentés” feltárása. Második célja a képeken az átlagos szemlélő előtt rejtve maradó, de a szerző szerint fontos emberi, állati, tárgyi alakzatok, formák felismerése, azonosítása. Az előbbi két eljárást használja arra, hogy har-

madik célját megvalósítsa. Ez pedig nem csekélyebb, mint az, hogy az általa megtalált, a művészettörténet és a nagyközönség előtt egyelőre ismeretlen 12 festményről bebizonyítsa: azok alkotója Csontváry. Számára a bizonyíték az, hogy hasonló rejtett szerkezetet, tartalmakat, motívumokat talál Csontváry ismert műveiben, illetve a 12 apokrif képen. Ambíciója, célkitűzése, de még ezoterikus szemlélete sem kifogásolható. Csontváry egész mivoltát meghatározta egy „misztikus égi jövődölés”. Ezért elfogadható, ha valaki őt a természetfeletti, a transzcendencia, a misztikum irányából (is) megközelíti. A festő pedig talán maga is arra bátorítja az utókort, hogy képein rejtett tartalmakat kereszenek. Cédrus-festményéről maga írta: a cédrusfa ága kardot ránt s fenyegeti a világot. Bár azt is kijelentette: az ő kezét Isten irányítja, munkája „önkívületi állapotban fogamzott”, nem egy tudatos, spekulatív művelet terméke.

A könyv fontos eleme a csillag-mítoszok, az asztrológia világa. A szerző szerint Csontváry maga alkotta kifejezése, a „napút-festészet” alkotásai értelmezésében irányt jelent: a nap halad pályáján, a csillagok között, amelyek csillagképekben, az állatöv jegyeiben, a horoszkóp elemeiben jelennek meg. Ha a néző ezzel a tudattal elemzi a képet, akkor felismerheti annak alakzatait és rejtett jelentését. A kétkedő olvasó azonban felvetheti: a nap egy festő számára valóban fontos, de talán csak mint fényforrás, a megvilágítás és ezáltal a festés döntő eleme. Csontváry 400 oldalt kitevő írásaiban az asztrológia ugyanis nem is említődik. Festészetét ő az „érzés-plein-air” kifejezéssel is jellemezte. Lehet, hogy mindkét előbbi műszava nem más, mint saját stílusának körülírása. A „napút” szó etimológiája önmagában tehát nem elegendő ok arra, hogy csak az asztrológia szemüvegén át nézzük a műveket. Másrészt azt eleve nem utasíthatjuk el, ha bárki egyéni szemlélete alapján, sajátos nézőpontból, egyedi módszerével vizsgálja Csontváryt. Művének olvasója számára végül is az a lényeges, hogy a szerző mire jut megállapításaival, mond-e újat és igazat?

Elemző módszerei közül az arany metszésnek a képszerkesztésben és műelemzésben való jelentőségét a laikus olvasó is felfoghatja. Menyhárt idézi Gróh János ideillő munkáját, de nem ismeri fel, hogy annak konklúziója saját elemzésének legfőbb eszmei megalapozottságát jelenthetné. Gróh szerint ugyanis kapcsolat létezik a látvány és a mögötte feltárható gondolati-matematikai szerkezet között. Ez pedig a mű mélyebb megértését teszi lehetővé.¹ Ezért érdemes megkísérelnünk, hogy a látvány által elfedett alkotási mechanizmushoz, az alkotó szándékához elemzés útján közelebb kerüljünk. Ez Menyhárt törekvése is, de ezoterikus megközelítései (számmissztika, kabbala stb.) elfogadásához már nem elég az, hogy az olvasó érdeklődő, elfogulatlan és egy új módszerre nyitott legyen. Ehhez valószínűleg már szükséges az ezotériába vetett hit, elkötelezettség, sőt beavatottság is. Ez a körülmény szükségszerűen beszűkíti a Menyhárt-féle elemzés értőinek, a potenciális híveknek a táborát. Kár, mert a mű sok érdekességet közöl bárki elfogulatlan érdeklődő számára. A szerző láthatólag minden adatot ismer, amely a festőről összegyűlt. Irodalomjegyzékében nyolc-száznál több tétel szerepel. Mindezt új adatokkal, dokumentumokkal egészíti

¹ Lásd Gróh János: *Két Csontváry kép*. In *Az Ismeretlen FORMA*, 2005/1–2.

ki. Például (elsőként?) fotót közöl arról a híres székesfehérvári kiállításról 1963-ban, amidőn Hruscsov szovjet pártvezető feleségének elismerő szavai tüstént „felnyitják” a kor fő-elvtársainak szemeit Csontváry értékéről. Menyhárt ismeri és idézi a festő írásait, felkutat elfeledett közléseket, személyes visszaemlékezéseket, helytörténészek kutatásait, a műkereskedelem nem ismert vagy egyenesen titkolt tényeit. Egy-egy kép vagy témakör kapcsán pedig bőségesen feltárja az analógiát jelentő festményeket, azok irodalmi, filozófiai, történeti, vallástörténeti, művelődéstörténeti, mitológiai vonatkozásaival, mindezt mintaszerű képanyaggal. Ezeket kiegészítik „ezoterikus” elemzései, amelyekkel persze lehetnek kétségeink. Az olvasó hozzáállásától nagyban függ az, hogy ezen megállapításai közül mit fogad el érvényesnek.

A mélyrehatóan, anyagvizsgálattal is elemzett 12 kép szerzőségéről az olvasónak is lehet véleménye, de döntenie nem neki kell. Mai tudásunk szerint bizonyos, hogy a 12 kép egyike sem tartozott Csontváry kiállítási anyaga, igazi „napút- festményei” közé. Ezeket ugyanis pontos dokumentumok rögzítik. Egyéb alkotásait a festő „a tanulmányok” néven foglalta össze, azokat győgszertára padlásán őrizte.² Utóbbiak közé sorolható a 12 kép valamelyike? Ennek kimondásához Menyhárt meggyőződéses véleménye önmagában aligha elégséges, a döntést egy szakértői testület konszenzusa biztosíthatná.

A recenzens számára a mű legfőbb erénye, hogy a fenti komoly kételyek ellenére, hála a sokoldalú, „multidiszciplináris” megközelítésnek, a kirajzolódó Csontváry-arcél alapos, sok vonatkozásában hiteles és számos új vonást tartalmaz. Elkerüli a korábbi Csontváry-irodalom egyik kétségtelen zsákutcáját, mely szerint a mindent meghatározó kérdés így hangzik: örült volt-e a festő, avagy nem. Egyetérthetünk vele, amidőn helyesbít korábbi téves megállapításokat. Ő jelöli meg helyesen egy-egy sokszor reprodukált Csontváry-kép helyszínét, címét (Castellamare Kairó helyett, Hollandia a Felvidék helyett). Az irodalomban elsőként helyez egymás mellé egy Csontváry- és egy Kallmorgen-festményt. (E festőhöz Csontváry tanulni ment és saját beszámolója szerint a „mester” elismeréssel szólt a „tanítvány” korai művének szép színeiről. Az utókor egyes szerzői kiemelik, hogy mi ezt a véleményt „csak” Csontváry szavaiból ismerjük, tehát mintha nem lenne hiteles. De ha csupán ezt a két képet vetjük össze, az idézett elismerés nem túlzás, pedig Csontváry ebben az időben még csak tanulgatta a festészetet.) Menyhárt számos hasonló, színes és új adattal gyarapítja ismereteinket. Egyes kijelentéseiben persze kételkedhetünk, például hogy valóban létezik-e „szkíta-pártus-hun-székely-magyar etnokulturális folytonosság”, s vajon Leonardo da Vinci mamája lehetett-e magyar?

Szokatlanul szókimondóan fogalmaz, néha mások vitatható véleményére adott válaszként. Idézi például Kállai Ernő egészében nem ellenséges hangú írásából a következőt: „A magyar ugaron született Csontváry ennek az ugarnak a fellengzős, nagyzó képzeletét és elhanyagolt, szegényes anyagiságát vitte

² Vö. Temesvári István Péter: *Csontváry „két festői életműve”*. In *Magyar Szemle*, (Új folyam XXVIII.) 2019/1–2.

vászonra.”³ Ugyan melyik kép ihlette erre a neves műbírálót? Menyhárt indulata ilyenkor érthető, s akkor is, amikor Csontváryval szembeni adósságainkra figyelmeztet. Az azonban nem, ha öncélú indíttatásból másokat megbotránkoztató kijelentést tesz. Az sem, ha talán a magyar honvédelem hajdani „körkörös védekezése” mintájára körkörös támadásba lendül és okkal-ok nélkül, utolsó töltényig lövöldöz a szélrózsa minden irányába, néha még mérgezett nyilakkal is. Annak persze lehet személyes előzménye, hogy haragszik műtörténészekre, műkereskedőkre, aukciós házakra. De megkapja tőle a magáét a kommunizmus, a liberalizmus, napjaink „harmadik-utas művelődéspolitikája” és a Magyar Művészeti Akadémia is. Nem ússza meg bántó-bíráló megjegyzés nélkül Szent István királyunk, Horthy Miklós, de még napjaink magyar miniszterelnöke sem. Nem öröm egy tekintélyes értelmiségi tollából olvasni olyan közhelyszerű, bizonyítatlan és legfőképpen szükségtelen sejtetéseket, hogy vérségi/családi/etnikai kötelék, tagság titkos és féltitkos társaságban, bizonyos nemi identitás említhető tényező lehet, mindez egy magas igényű műben. A sajtó szabad, bármit közölhetünk. De írásaiban éppen Csontváry mutat példát arra, hogy melyik első gondolatunkat tartsuk meg magunknak és mit adjunk közre. A tárgyalt mű témájához semmiképpen nem tartozó ellenfél-gyártás, az ostromzó prófétai hang eltántoríthatja az olvasót, sajnálatos módon elhomályosítja a mű kétségtelen érdemeit: a szerző alapos és kiterjedt ismereteit, az egzakt tudományok (matematika, geometria, csillagászat stb.), továbbá a szellemtörténet, művészettörténet terén való jártasságát.

Az ezotéria hívei gyakran megfellebbezhetetlen kinyilatkoztatásokat közölnek. Ezzel szemben ő példamutatóan kijelenti, hogy saját interpretációja mellett más, alternatív magyarázatot is lehetségesnek tart. Rokonszenvet kelt, amikor nem végérvényes igazságokat mond ki, hanem leszögezi: saját felismerései „további kutakodásra serkentenek”.

A mű megérdemelne egy alapos szerkesztői munkát. Sok bántó „radikális” kijelentés radikális kigyomlálásával azt szalonképessé kellene tenni. Nem hiányozna egy Csontváryról szóló műben az olyasfajta szóvirág, mint az, hogy Picasso egy „hasznos komcsi idióta”. 15 év nagyívú, szorgos munkájával a szerző eleve egy szűkebb közönség, csak saját hívei számára írta volna könyvét? Így csupán azoknak az olvasóknak tudom jó szívvel ajánlani, akik szenvedélyesen érdeklődnek Csontváry iránt, s ennek érdekében el tudnak tekinteni sok sikerületlen résztől. A régi szólásmondás jegyében: „Ne öntsük már ki a fürdővizet együtt a gyermeket is!”

(Menyhárt László: *A Csontváry-rejtvény*. E-book Könyvház és Kiadó, 2020, 1187 oldal)

³ Kállai Ernő: *Új magyar pikktúra*, Gondolat, 1990, 139.

LUDMANN MIHÁLY

MILLENNIUMI ÉPÍTÉSZET*125 éve nyílt meg Budapesten az Ezredéves Országos Kiállítás*

Európa a 19. század második felében virágkorát élte. A virágkor embere hitt a jövőben, a fejlődésben. A fejlődés jólétet, gazdagodást hozott, több idő jutott a szórakozásra, kulturális tevékenységre. A közlekedési eszközök fejlődésének köszönhetően a tér- és időfelfogás is megváltozott. A világ színpadra került, ahol az érdeklődők megnézhatték a technika újdonságait és a távoli civilizációk alkotásait is. Intézményesült formává váltak a nemzeti és a világkiállítások. Az első világkiállítást Londonban rendezték 1851-ben, a hetediket 1873-ban Bécsben. Bár Budapesten nem volt még világkiállítás, azonban 1885-ben a Városligetben létrehozták az Országos Általános Kiállítást, melyet fennállása alatt, 1885. május 2. és november 4. között közel kétfélmillió látogató keresett fel. A kiállítás épületeit a Múcsarnok, a Királyi Pávilon és az Iparcsarnok kivételével lebontották. Az ekkor épült Múcsarnok 2019-től a Millennium Háza nevet viseli. Az Iparcsarnok Ulrich Keresztély terve alapján, a kor divatjának megfelelően, szintén neoreneszánsz stílusban épült meg. Ezt az épületet a kiállítás bezárása után Kereskedelmi Múzeumként hasznosították, majd az Ezredévi Kiállítás egyik központi épületeként működött, 1944-es pusztulása után nem építették újjá.

Tizenegy év múlva a Városliget a Millenniumi Kiállításnak adott helyet, megrendezéséről az 1892. évi II. törvénycikk rendelkezett. A honfoglalás ezeréves évfordulóján létrehozott kiállítás bár nem volt világkiállítás, de nemzetközi érdeklődést kiváltó esemény volt, amelyet a svéd, a német és az orosz uralkodóház tagjai is felkerestek.

Az Ezredévi Kiállítás a 19. század kiteljesedő derűjének bizonyága és tükröző. Az építészetben az eklektika volt az uralkodó, amely a múlt építészeti stílusainak formavilágából válogatott. Ezt még akkor is megtette, amikor olyan új épülettípusokat kellett megtervezni, mint a pályaudvarok, ahol a csarnokok lefedésére már a vas- és acélszerkezetet használták, és ahogyan a kiállítási csarnokoknál is ezeket az új anyagokat használták, mint az Iparcsarnok esetében is. Hasonló ellentmondást láthatunk a képzőművészetben is. Az akadémikus művészet nagy történelmi tablói visszaszorulóban voltak, de még mindig nagy figyelmet kaptak. Helyüket egyre jobban átvették a megélhető valóság képei, a portré, zsáner- és tájkép.

Az Ezredéves Kiállítás 1896. május 2-től október 31-ig tartott. A megnyitó-ünnepség helyszíne az Iparcsarnok előtt felállított sátor volt, ahol az uralkodó is beszédet mondott. A millenniumi ünnepség első fontos eseménye május 2-án a budapesti kéregvasút, a Millenniumi Földalatti Vasút forgalomba helyezése volt, megépítése a világvárossá váló Budapest közlekedési hálózatának az 1870-es években kezdődő átalakításának része. Budapesten elkezdődött a körutas-sugarutas közlekedési hálózat kiépítése, amelynek az első reprezentatív alkotása a Nagykörút, és az 1885-ben gróf Andrássy Gyuláról elnevezett Sugár-

*A Rotunda, a Feszty-körkép (A magyarok bejövetele) épülete a mai Szépművészeti Múzeum helyén.
(A felvétel 1895 körül készült. Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klösz György felvétele.
Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.07.112)*

út volt. Szintén május 2-án látogathatta meg először a közönség a Széchenyi-szigeten felépített történelmi épületeket, a kiállítási falu pavilonjait, és ekkor vehette birtokba az Ős-Budavára nevezetű szórakoztató negyedet.

Az új Műcsarnok

Az Andrássy út végén, a mai Hősök terén a millennium évében három épület állt. Az egyik a Gloriette, amelyet Ybl Miklós terve alapján 1884-ban építettek. Ez a Zsigmondy Vilmos bányamérnök terve alapján fúrt termálvízkút fölötti építmény volt. Az Ezredéves tér kialakítása miatt lebontották és 1898-ban kilátóként felállították a budai Széchenyi-hegyen.

A Szépművészeti Múzeum helyén a Feszty-körkép első épülete, a 18 méter magas Rotunda állt. A megnyitót 1894. május 13-án tartották. A körkép a honfoglalást ábrázolta, és a millenniumi kiállítást felkeresők is szép számmal megtekintették a hatalmas, 15×120 méteres olajfestményt. A múzeum építése miatt a körképet 1899-ben elszállították, az épületet pedig lebontották.

A harmadik épület az új Műcsarnok, amelynek a megnyitóünnepségén az uralkodó is jelen volt, aki több művésszel, többek között Munkácsy Mihállyal is találkozott. A megnyitóról készült hazánkban először mozgóképfelvétel, amely azonban nem maradt fenn.

A főváros első Múcsarnokát 1877-ben az Andrássy úton nyitották meg, ahol a Képzőművészeti Társulat rendezett kiállításokat. Az idővel szűkössé váló épület mellett új kiállítótérre is szükség volt. Ennek megépítéséről az 1894. évi XXVIII. törvénycikk rendelkezett. Az új Múcsarnok tervét Schickedanz Albert (1846–1915) és Herzog Fülöp Ferenc (1860–1925) készítette el. Herzog bécsi építész volt, aki 1884–1889 között a két színházépítő, Fellner és Helmer irodában dolgozott, majd Budapesten telepedett le, és 1894-ben társult Schickedanz Alberttel.

„Senki sem tagadhatja, hogy úgy a Múcsarnok, mint a Szépművészeti Múzeum külseje a régi klasszikus stílus hő imádásának tiszta emléke, de senki sem tagadhatja, hogy ez a két épület tulajdonképpen célja szempontjából sok fogyatékoságot mutat fel [...] Terve s alkotása azonban megfelelt a kor ízlésének és kívánságainak s ez épületek arculata nem csupán a tervező mesternek, hanem a megrendelő mecénásának és kora művészetszerető közönségének is hű arcképe”¹ – írta Lyka Károly.

A múzeum a klasszicizmus korának új épülettípusa volt, és emiatt is használt szívesen antik formákat. Bár ez a korstílus már ötven éve divatjamúltná vált, de Schickedanz mégis használja. A bejárati hatoszlopos portikusz, a korinthuszi fejezetű, sima törzsű oszlop az antik római templomot idézi. Hatoszlopos díszes gerendázata, amelyen ókori és reneszánsz díszítőmotívumok egyaránt jelen vannak, és a felvezető lépcsősor a római templomok és a klasszicista múzeumokra jellemző. A falat színes téglá fedi, a pilaszterek és a főpárkány épületdíszítő domborműves kerámiája pirogránitból készült, amelyet a Zsolnay gyárban az 1990-as években fejlesztettek ki. A díszítő domborművek világa a reneszánszt idézi. A portikusz falképét Deák-Ébner Lajos festette, amely a festészet és a szobrászat eredetének görög mitológiai leírása alapján készült, középen pedig Apollón és a múzsák láthatók. A freskó 1897-ben készült el. A timpanon Szent Istvánt ábrázoló mozaikja Haranghy Jenő terve alapján készült 1941-ben.

Az épület külső megjelenése építészeti karakterét tekintve archaikusan egyszerű és szerény, amelyhez képest még a régi Múcsarnok épülete térbeli tagolását és formai változatosságát tekintve is igényesebb alkotásnak tűnik. Az új Múcsarnok egy festő alkotása, aki a falakat arra használta, hogy egy eszményi kor motívumainak hordozójává tegye. Az ellentmondás a Múcsarnok alaprajzában is tetten érhető. Az épület háromhajós, két kereszthajós, apszisos bazilikális elrendezésű, amely így a középkori templomépítészetet idézi, és ez funkcionális szempontból visszalépés a klasszicista múzeumépület tereinek elrendezéséhez és használhatóságához képest.

A Múcsarnok avató kiállításának katalógusában 267 művész és 1276 mű szerepel, azonban utólag még befogadták Barabás Miklós litográfiával készült portréit, Eisenhut Ferenc nagyméretű *Zentai csata* című művét, és Székely Bertalannak a Kecskeméti Városháza dísztermébe szánt falkép terveit. A kiállítók elsősorban festők voltak, köztük szép számmal olyanok is részt vettek, akik

¹ Lyka Károly: *Schickedanz Albert*, in *Művészet*, 1915, 6. szám

*A Múcsarnok timpanonjának Szent Istvánt ábrázoló mozaikja
Haranghy Jenő terve alapján készült 1941-ben. (Fotó: Ludmann Mihály)*

*A Múcsarnok épülete a későbbi Hősök terén. (A felvétel 1896 után készült.
Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klösz György felvétele.
Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.08.080)*

nem Magyarországon éltek. Mellettük koruk jelentős szobrászai és kiemelkedő építészei is bemutatkoztak. A kiállított festmények zöme már a műfajok átértékelődését mutatja. A történelmi tablók viaszszorultak, de a millennium évében természetesen ezek is helyet kaptak. A szabadságharc rendíthetetlen híve, Madarász Viktor *Izabella fogadja a szultán követét* című, 1879-ben festett művét mutatta be. Than Mór Árpád az ország *határán*, Liezen-Mayer Sándor *Mátyás Prágában fogadja a magyar követeket* című alkotását állította ki. A fiatalabb generáció is megjelent történelmi képekkel, mint Kriesch Aladár *Az 1567-iki tordai országgyűlés* című festményével. Szinyei Merse Pál a *Pacsirta* és Thorma János *Szenvedők* című festménye már egy másik világot képviselt. Thorma 1892-ben Párizsban festett képe a zolai naturalizmus és a polgári társadalom bírálatát is felvállalta, amelyben a szentimentalizmus helyet kapott. A legismertebb magyar festő, Munkácsy Mihály 16 festménnyel szerepelt, azonban a monumentális *Ecce homo* című festményét az Andrássy úton felállított pavilonban mutatták be, 50 krajcár volt a belépti díj.

Ebben a realista-naturalista világban szinte láthatatlan maradt az el-
lentmondás, amely majd szétszakítja ezt a derűs és kiforrott világot. De ez ott volt már Rippl-Rónai József dekoratív síkjaiban, Vaszary János szimbolizmusában, Ferenczy Károly plein air témáiban, ahogyan Lechner Ödön kőbányai templomának kiállított tervrajzaiban is. A feszülő ellentmondást szinte észrevétlenné tette a sok rutinosan megoldott élet- és tájkép. És ahogyan Lyka írta Schickedanczra emlékező írásában, ezek a képek a művészetszerető közönség arcának a tükörképei is, a tárgyszerűség csalóka képei, amelyek nem közvetítenek morális tartalmakat, nem igényelnek történelmi ismereteket, csak egyszerűen megmutatják a világ egy részletét.

A Vígszínház

1896. május 1-én meg nyílt a főváros negyedik, magyar nyelven is játszó kőszínháza, a Vígszínház. Az első a Pesti Magyar Színház volt 1837-ben, amely 1840-től a Nemzeti Színház nevet viselte, majd ezt követte a Népszínház 1875-ben. A színházak között fontos tematikai megosztás volt, míg a Nemzeti klasszikus darabokat, a Népszínház népszínműveket adott elő. Ezt gazdagította az Orfeum (1894), amely az Európa-szerte divatos műfajra, az operettre specializálódott. A Vígszínház nyitónapján Kozma Andor *Prológja* után Jókai Mór *Barangok vagy a peoniai vojvoda* című vígjátéka került színre. A következő előadás május 4-én volt, Brisson *Az államtitkár úr* című bohózatát adták elő, amelyet 6-án is eljátszottak. Ez a nap különösen fontos volt, mert a Vígszínház megnyitása az ezredévi ünnepek közé illeszkedett. A május 6-án megtartott előadáson megjelent az uralkodó is.

Szent István (Lipót) körút, Vígsház. (A felvétel 1896 körül készült. Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, Klösz György felvétele. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.08.108)

A Vígsházat a színházépítésre szakosodott Fellner & Helmer iroda tervezte. Nem ez volt az első és nem is az utolsó színházuk, amit Magyarországon építettek. Többek között a már említett Népszínház és az Orfeum terve is az irodájukban készült. A korábbi Népszínház jellegzetes neoreneszánsz épület, míg a Vígsház már neobarokk stílusú, mely jól mutatja az eklektika építészettörténeti kalandozásait és a gazdagodó korszak új eszméit is, amelyben a látványosabb és gazdagabb ornamentikájú épületeket előnyben részesítették.

A Vígsház magasságával harmonikusan illeszkedik a körút épületei közé. Stílusa idegen a körúti, főleg neoreneszánsz bérpaloták világában. Az épület önálló térbeli egység, főhomlokzata a körútra néz. Erőteljesen kiemelkedő középrizalitján levő három kapujához lépcső vezet fel, míg két oldalra kocsifelhajtó rámpát építettek. Az előtetővel védett bejárat fölött osztott félköríves záródású ablak található, amelyet két-két korinthuszi fejezetű oszlop határol, felettük gerendázat és legfelül az alul nyitott háromszögletű orommező, amelyben a Vígsház felirat olvasható. Ezt a táblát egy női és férfialak tartja. A timpanon három csúcsán Róna József által mintázott allegorikus szoborkompozíció volt. A szobrászi díszeket gazdagította az ablakok felett elhelyezett, Kisfaludy Károlyt és Csiky Gergelyt ábrázoló mellszobor, amelyekre ma már csak a feliratok emlékeztetnek. A középrizalitot hangsúlyos díszes, elliptikus

alapú, osztott barokk kupola koronázza. Az épület homlokzatai vakoltak, a falak döntő része vízszintesen sávozott. Ez a megoldás kedvelt volt, elsősorban az olcsósága miatt alkalmazták szívesen.

A Fellner & Helmer iroda szabványosított színházépületekkel vált sikeressé, ami a belső terek tagolásában jelent meg a legjobban. Első téregység az elliptikus előcsarnok. Innen indulnak a folyosók és lépcsők, ide fut a körfolyosó, itt van a pénztár és a földszinti bejárók ajtaja. A nézőtér kétemeletes. A színházban hozzávetőleg 1800 nézőnek volt helye. A harmadik egység a színpad, előtte proscénium, mögötte a hátsó színpad található. A proscénium itt a színpadnyílás mellett levő tér, amelyben beépített páholyok vannak, a királyi a jobb oldalon kapott helyet. A nézőtér mennyezetét stukkó és Tardos Krenner Viktor mennyezetképe díszítette, amely színeivel és modorával a rokokó festészet világát idézte. A stukkók és a figurális díszek a bécsi Theodor Friedl műhelyében készültek. (Az épületet 1945-ben bombatalálat érte, az újjáépítéskor a színpad és a nézőtér teljesen más formában újult meg.)

A Vígsház első évadában 1896. május 1-től 1897. június 30-ig 464 előadást tartottak. „30 színdarab került színre 444 magyar előadásban és 20 színdarab 20 idegen nyelvű előadásban. A magyar nyelven előadott színdarabok között 11 bohózat, 10 vígjáték, 4 színmű, 2 dramolett, 1 dráma, 1 tréfás jelenet és 1 prolog volt.”²

A millenniumi ünnepségek keretében még több, máig használatban levő épített művet adtak át. Ezek között kiemelkedő jelentőségű volt a legutolsó pillanatban felavatott Iparművészeti Múzeum és Iskola épülete.

KIRÁLY BÉLA

JOSEPH DE MAISTRE: EGY TITOKZATOS FRANCIA

Joseph de Maistre még a franciák számára is titokzatos szerző – írta róla nemrég a híres eszmetörténész, Pierre Manent. A magyar olvasóknak pedig ismeretlen volt – a múlt évig. De Maistre politikateológiai alapműve azonban – több mint kétszáz évvel a francia megjelenése után – a Századvég könyvkiadó jóvoltából végre magyarul is olvasható. Az *Elmélkedések* megjelenése mindenképp eszmetörténeti esemény Kisari Miklós fordító jóvoltából. A kötet szerkesztője és az előszót jegyző Molnár Attila Károly szerint a szűkebb szakma vagy mellőzi, vagy elutasítja e szerzőt, az életművének ismerete még mindig alkalmatlan nálunk egyetemi karrier megalapozására. Az ok: De Maistre következetesen küzdött a felvilágosodás és a francia forradalom következményei ellen, s mint tudjuk: a felvilágosodás, a francia forradalom mind a kommunista, mind a progresszivisták ideológusok kábai szent fekete köve.

² Ország-Világ, 1897. 07. 11.

De Maistre, a szárd király arisztokrata és ellenforradalmár alattvalója különleges és vitatott helyet foglal el a 19. század francia íróinak panteonjában is. Szokatlan gondolataival, elemzéseinek sajátos következtetéseivel meglepte a forradalmi eszmék által befolyásolt, a korszellemhez simuló olvasóit. S mint tudjuk: amit korszellemnek nevezünk, az általában – legalábbis 1789 óta – nem más, mint a kikényszerített és uralkodó ideológia.

Szűkebb hazáját, Savoyát 1792 szeptemberében foglalta el a forradalom francia hadserege, ezért a negyvenéves szenátornak – hatalmas könyvtárát hátrahagyva – menekülnie kellett Chambéry városából. Bár hamarosan visszatért oda a családjával, ismét távozni kényszerült, mert nem volt hajlandó felesküdni a megszálló francia hatalomra. Ezért elvesztette a vagyonát is. A történetek ellenére nem táplált ellenszenvet a franciák iránt, mivel nagyra becsülte a szellemi kultúrájukat. Neki a „sátáni” forradalommal és annak szörnyű következményeivel volt elszámolni valója. És ezirányú szellemi erő kifejtésében három kortársa állt az ő színvonalán: Edmund Burke, Louis de Bonald és Donoso Cortes.

Nem fér kétség hozzá, hogy kora egyik legjobb írója, az *Elmélkedések Franciaországról* című könyve pedig irodalmi mércével is remekmű. Az ő idejében – és később még sokáig – az irodalmat nem szűkítették le a vers–próza–esszéírás hármására. Abba beletartoztak az esztétikai mércével jól mérhető filozófiai, politikai és teológiai művek is. Ezt fejezte ki a *République des Lettres* gyűjtőfogalom. Adja magát a kérdés: ez a titokzatos szerző miért nem tudta meghódítani a „moderneket” még a francia nyelvterületen sem?

Elöljáróban megjegyzendő, hogy 2017-ben jelent meg újra francia nyelven Joseph de Maistre másfélezer oldalnyi levelezéskötete, amely az 1786 és 1821 közötti időszakot öleli át. Már a korai levelekben is egy, a szárd királyához hű alattvalót ismerhetünk meg benne, aki szabadkőműves társaságba járt és vonzódott a misztikus tanokhoz. Erős lelki karakterjegyei korán megnyilvánultak: szembeszegül a francia racionalizmussal, helyette továbbra is a hitet, az íratlan törvényeket tartja fontosnak az életben, illetve azt, amit ő *sens commun*-nek nevez. A kor embere tekint vissza leveleiből: jó férj, jó apa akar lenni, de bevallja, hogy nem kellően szigorú a gyerekei nevelésében. Szereti Franciaországot az irodalmaért, a szellemi csúcsteljesítményeiért, ezért sokszor elnéző polgárainak viselt dolgai iránt. 1794-ben viszont már ezt írja Étoles bárónak a francia emigráció nemeseiről: „A franciák nem valami szeretetre méltóak, [...] könnyelmű a viselkedésük, ők meg nehézkesnek tartanak minket. Kinek van ebben igaza?” E hosszú levelében már előrevetül a francia forradalom ijesztő árnyéka, a Gondviselő szörnyű büntetésének gondolata, amelyet *A pápáról* című művében később részletesen kifejt.

De Maistre a restauráció idején a szárd király népszerű pétervári nagykövete volt, amikor elkezdte írni e könyvét. Benne méltatta a hóhér szerepét a társadalmi életben, igazolta a háborút is, „amely az örök igazság villámcsapása”, a csőcselék rombolását pedig az isteni terv titokzatos végrehajtásának tartotta. Az ember természete kettős: egyszerre társas, illetve antiszociális lény, azaz hajlamos a bűnre. Ezért igényli a társadalmat, a hierarchiát, a tekintélyt maga fölé. Mivel társadalomellenes hajlamait korlátozni kell, az ember mindig

is frusztrált lesz – régebben a tekintélyt, a félmúltban a kultúrát, ma a „strukturáltakat” hibáztatják ezért –, és ez a boldogtalanság, kielégületlenség a *conditio humana* felszámolhatatlan része.

Costa de Beauregard grófnak írt 1791. január 21-i levelében De Maistre dicsérte Burke-öt a francia forradalomról írt könyvéért, 1789 főszereplőit „csecsemőknek” nevezte, a Nemzetgyűlést pedig egy „nagy szerencsejáték-odúnak”. Levelei megerősíthetik az olvasót abban, hogy a kíméletlen szókimondók, a rendíthetetlen küzdők a mindennapi kapcsolataikban gyakran emberségesebben, megértőbben és készségesebben viselkednek, mint azok, akik csöpögnek a jószándéktól, az „amerikai mosolytól” és az emberiséget megváltani igyekvő elveiktől. Leveleiből ítélve De Maistre azoknak a félelmet keltő gondolkodóknak a csoportjába sorolható, akik valójában igen emberségesek lennének, ha segítségükre szorulnánk. És mivel jó ismerője az emberi természet esetlegeségének, gyengeségének, a könnyebb utat választó hajlamának, nem dőlt be a forradalmi, embert átalakító elveknek, amilyen például a Robespierre-féle köztársasági erény volt. Ezekről pontosan tudja: olyan magasra helyezett mércék, amelynek csak a Jóisten tud megfelelni, a gyarló embert viszont szakadékba kergetik. Montesquieu nagymértékben befolyásolta De Maistre eszmevilágát, sokkal jobban, mint másokét. A törvények szelleme szerzője írta ugyanis e sorokat: „Ki hitte volna? Még az erénynek is szüksége van a korlátozásra!”

Érdekes, hogy az *Elmélkedések* című művének Joseph de Maistre nem tulajdonított akkora jelentőséget, mint a *Szentpétervári esték*, illetve a későbbi, *A pápáról* című könyveinek. Az *Elmélkedések* ugyanis közvetlen körülmények által kiváltott mű: 1797-ben írta válaszul Benjamin Constant liberális gondolkodó egy évvel korábban megjelent *Franciaország jelenlegi kormányának erejéről és a hozzá való csatlakozás szükségességéről* című munkájára. A direktórium zűrzavaros évei közepette Constant azt állította, hogy a forradalom győzött, és csatlakozni kell hozzá. De Maistre visszautasítja ezt, és érveit kifejtve írja meg könyvét.

Már az első oldalakon feltűnhet az egykori és a mai olvasónak a francia forradalom erőteljes elutasítása. Nemcsak a királygyilkosságot, vagy a terror időszakát ítéli el megvetően, hanem az egész eseménysort, a „harmadik rend” labdaházi esküjével kezdődően. A terror szerinte 1789 törvényes gyermeke, sőt örököse és a fő bűnös nem a Nemzeti Konvent vagy a Közjóléti Bizottság, még csak nem is Robespierre, hanem az „utálatos” Alkotmányozó Nemzetgyűlés, amelyben a liberális nemesség oly meghatározó szerepet játszott. De Maistre, ez a megnyerő és népszerű diplomata, aki képes volt barátságot ápolni politikai ellenfelével – Madame de Staël a tanú rá –, az elvi vitákban acélos keménységű volt és nem állt meg félúton. „A modern filozófia túl materialista és túl beképzelt – írta az *Elmélkedésekben* –, ezért képtelen a politikai világ igazi mozgatórugóinak az érzékelésére. Esztelensége miatt úgy véli, egy gyűlés meg tud alkotni egy nemzetet, és az *alkotmány*, azaz az alaptörvények összessége, amelyre a nemzetnek szüksége van, s amely meghatározza a kormányzás mikéntjét, csak egy közönséges műtárgy, létrehozása nem igényel mást, mint némi fantáziát, tudást és gyakorlatot; hogy az *alkotmányozás mestersége* megtanulható.” Az írott alkotmány megírása és célja – valami új világ tudatos megalkotása – szerinte az

őrültséggel határos gondolat: „A téboly századában talán az volt a legnagyobb őrültség, hogy hihetővé vált: az alaptörvényeket *a priori* írásba lehet foglalni, jóllehet egyértelmű, hogy az alaptörvény emberfeletti erő műve.” A példaképnek tekintett angol alkotmányban – lám csak! – nincs semmi leírva, tehát nem is szándékos emberi alkotás. (A modern kor nyelvén: nem ideológiai termék.)

De Maistre az utolsó politológiai teológus, aki valóban számolt Istennek az emberi ügyekbe történő beavatkozásával. Szerinte a francia forradalom minden szakasza a gondviselés jegyében zajlott. A szerző providencializmusának a lényege: az ember szabadon cselekszik, de azzal a Gondviselés tervét hajtja végre. Jóval Marx előtt mondja ki azt a tézist, miszerint az emberek teszik a dolguk, de igazából nem tudják, hogy mit csinálnak. Az igazi – pontosabban: a szószerinti - ellenforradalmárok ezért nem kedvelték őt. Azzal gyanúsították, hogy titokban mégiscsak rokonszenvez a forradalom valamelyik szakaszával, hiszen arra szólította fel kortársait, hogy vessék alá maguk a gondviselés rejtett akaratának. Ő az európai történelemnek egy olyan szakaszában hirdette az erkölcsi tanait, amely a politikai cselekvést tartotta mindenhatónak. Gondolkodói kisugárzása igen nagy volt, de politikai befolyása csekély, hiszen nem tűzött ki kézzelfogható, a jövőben megvalósítandó célt. Nem festett kancsalul az egekbe utópista szivárványt.

Adja magát mindezek tudtán egy újabb kérdés: miben nyilvánul meg mégis De Maistre eredetisége az európai ellenforradalmi hagyományban? Itt érdemes összehasonlítani őt Augustin Barruel abbéval, az első összeesküvés-elmélet megalkotójával. Az abbé 1792-ben Párizsból Angliába menekült és itt adta ki öt évvel később nagysikerű emlékiratát, amelyben „leleplezte” a jakobinusokat. Barruel másfél ezer oldalon fejtegette, hogy a forradalmat egy előre kidolgozott titkos tervnek megfelelően robbantották ki, és az események azóta is ezt a tervet követik. A cél: az Anyaszentegyház lelki és testületi hatalmának a megsemmisítése, az Oltár és a Trón megdöntése, az intézményes hatalom minden formájának az elsöprése. Barruel arra szólította fel a királpártiakat, hogy tegyenek úgy az ellenséggel, mint a jakobinusok: az ellenforradalom kövesse azok módszereit, és szerezzé vissza a hatalmat. Az abbé különböző hatásfokkal ugyan, de minden későbbi ellenforradalmár szellemi őse, egészen a két világháború közötti Action Française nevű kulturális-politikai mozgalomig. Maistre számára azonban az ellenforradalomnak az az igazi jellemzője, hogy visszautasít minden önkényes emberi akaratot, minden az emberi természetet megváltoztatni igyekvő erőszakos ideológiát, amely – értelemszerűen – nem gyökerezik a történelmi múlt gyökereiben, az évszázados szokások természetes rendjében. Ezért ez az apokaliptikus látomású szerző gyakran éppoly visszafogott, mint a kortárs Edmund Burke, miközben következetesen fenntartja nézetét, miszerint – Montesquieu-val szólva – minden emberi dolog és esemény szigorúan a körülményekhez, a helyzetekhez, és a történelmi sajátosságokhoz kötött. Ha a köztársaság alkalmas eszköz a svájciak, vagy az amerikaiak számára, ebből nem következik, hogy az jó a franciáknak is. Vagy éppenséggel a magyaroknak. Gyűlölte, és meggyűlöltette az elvont emberi jogokat, és azok egyetemességén kényszerítését. Elvetette annak feltételezését és annak szabállyá emelését, hogy

az ember minden körülmények között ugyanaz, illetve az elvont ember rideg ideológia maszkja mindenkire kényszerzubbonyként húzható. Ebben a törekvésben ő egy jövőbeli diktatúra lehetőségét sejtette meg az olvasóival.

Miért ez a megújuló érdeklődés De Maistre könyvei iránt a francia nyelvterületen, és miért tartjuk annyira fontosnak az Elmélkedések magyar nyelvű megjelenését? Ha nem is csatlakoztak mindenben eszméihez, a képzetebb olvasói mindig csodálattal adóztak De Maistre egyedi írói stílusának. Savoyai volt ugyan, és élete végéig hűséges alattvalója a szárd királynak, de műveltsége a francia kultúrához kötötte. Nagyon szerette a francia nyelvet, és e szeretete áterjedt a francia király alattvalóira is. Részben ez is magyarázza a francia forradalom és „vívmányai” elleni kíméletlen fellépését: nehezen viselte, hogy „eszményített hazája” oda süllyedt, hogy az erőszak pocsolyáiba dagonyázott. De Maistre az írásai által vált franciává. És nem akármilyené, hiszen a 18. századi francia prózát nem remélt magaslatoakra emelte. Különösen Balzac, Baudelaire és Barbey d’Aurevilly csodálta De Maistre prózanyelvezetének sötét költészetét.

Joseph de Maistre elmélkedései minden részletükben ugyan nem győzik meg az olvasót, de kibillenthetik napjaink konformizmushoz szoktató gondolat paneljeiből. Reméljük, hogy a Századvég kiadó más műveinek a fordítását is az asztalunkra teszi – a csizma mellé.

(Joseph de Maistre: *Elmélkedések*. Századvég, 2020, Budapest)

DEME TAMÁS

DÁVID KATALIN KÖSZÖNTÉSE

Dávid Katalint ünnepeljük. A tavasszal megkapott Széchenyi-nagydíj eseményén kívül más ünnepe most nincs. Csak egy, az, hogy VAN. Köztünk van, alkot és mosolyog. Ez elég ok arra, hogy ünnepeljük, önmagáért. Két év múlva lesz 100 éves. Tisztelgő írásom azért utal Jeanne d’Arc nevére, mivel Dávid Katát a francia szent lelki rokonának látom. Felszabadító jelenség, mint az Orleans-i bátor nő, akinek kisugárzását csak úgy tudták elviselni a középkor világi s egyházi vezetői, hogy szentté avatása előtt megégették. Jeanne az igazság vértanú-mártírja volt. A martirosz szó görög eredetiben tanúságtevőt, tanút jelent, nem feltétlen vértanút. Dávid Kata korunk tanúságtevője. Bátor, szókimondó, kockázatot vállaló, egységteremtő, szent. Ne tessék megbotránkozni ez utóbbi szón. A szent jelentése: aki, ami az Istené. Ahogy a pap szónak is két jelentését ismerjük: van az egyházi kánon által fölszentelt, s van Isten egyházának hitvalló tagja, az általános, egyetemes papság szerinti szacerdosz. (Jézus maga sem volt levita, hanem főpap – „Melkizedek rendje szerint”). Használhatjuk hát a szent jelzőt arra, akit hivatalosan nem avattak fel, de kortársai meggyőződése, hogy „santo subito”, már most az! Tapasztaljuk: Kata földi térben, időben „Isten színe látására jutott”. (S hálát adhatunk azért, hogy küzdelmei

után nem égették meg... Pedig a népnyelv szerint – „égetnivalóan” aktív, eleven, küzdőképes, vagány.) Dávid Szent Katáról való személyes élményeimet szeretném szakralitása elfogult és elfogulatlan bizonyítékai közé illeszteni. Elfogultságom annyi, hogy életemben két választott mamám volt. Csókos Varga Györgyi, a nagycsaládos szövő-fonó-festő-író-kutató és a tízgyerekes örmény Dávid család harmadik gyermeke, Kata, akivel az első perctől családias az egymásra figyelésünk. (Korunk szimbólumai közül ide biggyeszthető az ☺ emotikon, szmájli, mosoly-hangulatjel. Kata szimbólumfejtő, majd megfejti.)

Embermágnes

Kölcsönveszem a szót. Hajdanában Karácsony Sándort, a 20. század kimagasló magyar pedagógus-tudósát jellemezte mágnes-emberként Németh László. Ezzel a másokat magához vonzó lelki hatás személyes erejét jellemezte. Katánál hasonló erőhatást érzékelhetünk. Hetvenedik évfordulójára (Istenem, csaknem 30 évvel ezelőtt!) egy alig kimondható című, gyönyörű emlékkönyv készült: *Ex invisibilibus visibilia*. Ebben hetven író, tudós, művész, jóbarát köszöntötte az ünnepeltet. Elképesztő a sugárzó nevek, a hasonló és különböző szemléletek gazdagsága, változatossága. A sok érdeklődést, életpályát egyvalami kötötte össze – a Dávid Kata iránti szeretet. Ízelítőül, pár „ikonikus” név a megszólalók közül: Nyíri Tamás, Vekerdi László, Prokopp Mária, Váli Dezső, Esterházy Péter, Csoóri Sándor, Várszegi Asztrik, Makovecz Imre, Levendel László, Csanád Béla, Blanckenstein Miklós, Schweitzer József, Miklós Pál, Supka Magdolna, Fila Béla, Keserű Katalin, Fekete György – s a többi izgalmas személyiség mind egy-egy érték-villanása az embermágnes történetének. A 70. ünnepelő csaknem fele már a túlvilágról jelez vissza, de szavuk, lelkük Dávid Kata vonzásában fénylik. S van, akin keresztül engem is újra megérintett, körébe vonzott a lelki mágnes.

Erőterek

Fekete Györgynek köszönhetően az 1980-as évek közepén találkoztam Dávid Katával. Feketével való közös pedagógiai, tehetséggondozó munkáink során Gyurka sokszor idézte Katát, mint hite és egyértelmű magatartása miatt példaeértékűt. Kötelezővé tette megismerkedésünket. Egy olyan erőterben találtam magam, amelyben Makovecz Imre és a kultúra nemzeti értékeit számon tartó alkotók – festők, írók, építészek – a majdani Magyar Művészeti Akadémia tagjai és pártolói, a világnézetüket megvallók s az ország megújulására vágyódók is egymásra találtak. Közös érdeklődésünk erős kötődést hozott számomra Dávid Katával. Kézfogását persze tovább adtam. A lassan öntudatra ébredő hazai keresztény értelmiségiek (KÉSZ) egyik vidéki rendezvényén addig buzgólkodtam, míg sikerült összeismertetnem Dávid Katát a néprajzos Erdélyi Zsuzsával, s mindkettőt a festő-szövő Csókos Varga Györgyivel. E három „nagyasszony” szinte azonos korosztály. (Kata 1923-beli, Erdélyi Zsuzsa 1921-ben, Csókos Varga Györgyi 1926-ban született). 1992-ben aztán mindhárman egymás után

adták elő gondolataikat intenzív pedagógusképző táboromban, Ásotthalmon. Film is készült róluk, hatalmas sikerükről.

Erőtér volt Kata közelében Levendel László is, a csodálatos tüdőgyógyász és társadalomszervező. Lakásán szervezett házibeszélgetésein a 80-as évek végén szerveződött egy új, emberségesebb ország. Izgalmas, nagy találkozások adódtak nála. Körében egymáshoz épültek az eszmék, személyiségek. Dávid Katával kiemelkedő és igen különböző egyéniségek társaságában ültünk. Csoóri Sándor és Konrád György, Pozsgay Imre és Eörsi István, Vekkerdi László és Buda Béla kiselőadásai szikráztak. Kata elmélyülten hallgatta őket, s amikor ő is hozzászólt, néha megállt a levegő a Levendel-lakásban. Fantasztikus élmény volt köztük lenni, s megtapasztalni a sokféleség egymásra figyelését. Nemzetiek és urbánusok, reformátusok, katolikusok, zsidók, ateisták, vidékiek, pestiek képesek voltak együtt elmélkedni a jövőről. Igazi kegyelmi időszak volt ez. Amikor később Levendel László megbízására elvállaltam a *Magyar Nemzet* napilapban a havi négyoldalas (!) „Emberkép” melléklet szerkesztését, erre az erőtérre rímelve emlegetni kezdtem a lelki egységre törekvés sajátos kifejezését. Az ökumenét. Merész vállalkozás volt, az egymás mellé szerkesztett, sokféle módon reformot akaró, rendszerellenes kritikai írások fél évig zuhogtak az olvasókra. Hogyan, ökumené? Ez az, Tamáskám: „társadalmi ökumenét” műveljünk! – kiáltott fel Levendel, megdicsérve címadásom. Dávid Kata derűs bólintásával hitelesített. (Fél év múlva az utolsókat rángó pártállami reflex, egy szerkesztő ügynökével betiltatta az Emberképet.) A rendszerváltozás után az egység összetört, ám a Levendel-erőtér beszélgetős rendszerkritikusai egy ideig még egymásra néztek, tisztelték egymást vitáikban, lapjuk cikkeiben is – miközben pártjaik már egymás torkának estek a kívülről rájuk erőltetett szét húzásban.

Társadalmi ökumené? Ez világnézeti, emberi egységtörekvésre utalt. Dávid Katát három erőforrás táplálta – örmény és magyar származása, s mélyen katolikus identitása. Az előbbiekből eredt igazságkeresése és szókimondása, utóbbiból következett jézusi elkötelezettsége, az irgalom hirdetése, gyakorlása és szolidaritás az üldözöttekkel. Természetes, hogy a szegedi fiatalokkal és az embermentő jezsuitákkal náciellenes akciókat szervezett, természetes, hogy erős életszövetséget kötött fiatalkori szerelmével, Hidvégi Györggyel, aki megtartva Mózes-hitét, úgy járt együtt Katával a katolikus szentmisére, hogy megtartotta saját vallása szombatnapjait. Magyarorságot valló elkötelezettségben Levendel László is szövetségese volt, aki magyar zsidóként szenvedte meg a vézskorszakot. (Egy lágerben volt Radnóti Miklóssal, azonos halálúton ment, mint a költő). Igazi átélő és túlélő lett, a legpatriótább magyarok közé tartozott Hidvéggel együtt. Dávid Kata az ökumenét a legszélesebb módon élte meg – nemcsak a krisztuskövetők egységében, hanem az Ószövetség és az Újszövetség összetartozásának hitében. Kata ebben az értelemben is a szó eredeti jelentésében volt katolikus – vagyis katolikosz, azaz egyetemes. Élte az ökumené napiparancsát (*ut omnes unum sint* – legyenek mindnyájan egy!). Természetes, bátor, jézuskövető magatartása zsidóüldözéskor sokszáz ember életét mentette meg. Természetes volt, hogy a diktatúrában a fenyegető kommunista emberva-

dászok elől mentette az üldözött egyháziakat, papokat. Munkahelyét, a Művészettörténeti Dokumentációs Központot legendás gyűjtőhellyé alakította. Egy más után alkalmazta egykori paptanárait és a diktatúrát elutasító üldözötteket, szakembereket. Hasonló, zseniális munkába-rejtő gyakorlatot, embermentést működtetett Levendel is, aki évekkel később, az általa alapított Alkoholológiai Intézetbe mentette a nehéz egzisztenciában élő értelmiségieket, mondván: „mások új bútorokat szereznek be munkahelyük felújításánál, én székek helyett embereket rendelek”. (Itt lettem a tucat diszciplinához értő, tudós Buda Bélával együtt, pár hónapig magam is Levendel alkalmazottja.)

Szimbólumfejtő

Így is nevezhetném Dávid Katát, mert az egyházi jelképek megfejtésének szentelte élete nagy részét. Bár elemzéseinek java a teológiához kapcsolódik, de munkája egésze kifejezetten művészeti jellegű. Karácsony Sándor társaslélektani rendszeréből tudható, hogy kommunikációnk jelei a művészeti viszonyban jelképpé, szimbólummá alakulnak. Ezek jelentése pedig mindig egyetemes. Nos, akár a teológiai egyetemesség felől nézzük Kata munkásságát, akár a művészeti viszony szimbólumai felől – a kör bezárul. Kata igazi sorsa a szimbólumkutatás. Ez nézhető jelképpé lett képzetek felől, fogalmak felé, de fordítva, nézhető a fogalmak felől is, a képzetekig, melyek asszociációkat „dobnak össze”. (A szimbólum a görög *syn* = össze, és *ballein* = dobni szavakból ered.) Dávid Kata szimbólum-köteteiből a számomra legkedvesebb *A teremtet világ misztériuma*. Ebben finom elemzéssel mutatja meg, milyen jelentést hordoz a nap, az oroszlán, a víz, a tenger, a csillag, a liliom, a fa, a gránátalma, a szegletkő, a szikla, a hegy, a lámpás, és ezer más jelkép. Ráutal, hol fordulnak elő a Bibliában, mi a jelképe Messiásnak, a tisztaságnak, az erőnek, a keruboknak, az apostoloknak, a tizenkét törzsnek. Ám Dávid Kata cselekvő ember is, nem áll meg az elméleteknél, tudását a jelen gyakorlat viszonyaira alkalmazza. A Szent István Társulatnál tartott előadásában (2013. szeptember 30.) rámutatott: „A mögöttünk hagyott század drasztikus bizonyítékát adta annak, hogy a meg nem értett szimbólumok hogyan válhatnak ideológiai pusztítás eszközevé. Az indiai svasztika a történelem legiszonyatosabb jelképévé vált a horogkereszt alakjában, s törvényt kellett hoznunk az egyik legősibb szent jelkép, a csillag ellen, mert azt egy embertelen hatalom kisajátította.” Történelemfilozófiai elemzésében nem hallgatta el a „nagy francia forradalom” bűnét, felelősségét amiért, hogy „a szabadgondolkodás nevében a gondolkodás szabadságától fosztották meg az embereket, elhitetve velük azt az abszurditást, hogy szellemi rabság az istenhit.” Gondolataiból aktuális elmentenünk a racionális csőlátásból eredő pseudo világlátás elkerülését, s létünk transzcendens lényegének a megvallását. Dávid Katalin, magyar Jeanne d’Arc-ként szellemi felszabadítá-sunk egyik szentje. Jelkép.

SZERZŐINK

DEME TAMÁS (1946, Budapest), tanár, művelődéskutató, a PPKE Vitéz János Karának docense, Budapesten él. Doktori disszertációját Karácsony Sándor pedagógiájának aktualitásáról írta. Írásaiban leggyakrabban a neveléstudománnyal, művelődésselmélettel és a művészeti neveléssel foglalkozik.

ENTZ GÉZA (1949, Kolozsvár) művészettörténész, az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport munkatársa (1973–1990). 1990–1994 között az Antall- és Boross-kormány államtitkáráként a határokon túli magyarsággal kapcsolatos kormányzati tevékenység irányítója, az Orbán-kormány idején a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke, majd a külföldi magyar intézetek főigazgatója, a határon túli magyarságot segítő Pro Professione Alapítvány elnöke. Szakterülete Erdély középkori építésze és a műemléki topográfia.

HAVASI JÁNOS újságíró, szerkesztő. Jogi és újságírói tanulmányainak befejezése után Pécsen a *Dunántúli Napló*, a *Jelenkor* és a *Helyzet* szerkesztőségében dolgozott, de vezetett művésztelepet is. A kilencvenes évek elején a művelődési tárca sajtófőnöke. 1994-től 2015-ig a közmédiák munkatársa. Két alkalommal teljesített diplomáciai szolgálatot Párizsban, a Magyar Intézetben és a nagykövetségen. Jelenleg a Duna Médiaszolgáltató ZRt. rádiós igazgatója.

JOBBÁGYI GÁBOR (Budapest, 1947) ügyvéd, jogtanácsos (1973–1981). 1982-től egyetemi oktató a Miskolci Egyetemen, 1987-től docens, majd egyetemi tanár 1996-tól. Kandidátus 1987-ben, habilitált 1996-ban, „Mestertanár” 2006-ban.

1996-tól tanszékvezető egyetemi tanár a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, ezzel párhuzamosan egyetemi tanár a győri Széchenyi Egyetemen. Kutatási területe a polgári jog, a személyi jog, családi jog, orvosi jog, életjog, 1956 és a megtorlás.

LOVÁSZ IRÉN (1961, Karcag) Kossuth-díjas Érdemes Művész, népdalénekes, a Néprajztudomány Kandidátusa (1995), a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának egyetemi docense, az MMA tagja. Vallási néprajzzal, szakrális kommunikációval, zene- és vallásantropológiával, zeneterápiával és archaeoakusztikával foglalkozik.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MÉSZÖLY MIKLÓS (1921, Szekszárd – 2001, Budapest) író. 1942-ben jogászdoktori oklevelet szerez a Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi és Államtudományi Karán. 1956-tól szabadfoglalkozású író. 1990 szeptemberétől a Magyar Írószövetség elnökségi tagja, 1992 és 1994 között a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia alapító elnöke. 1998-ban a Digitális Irodalmi Akadémia alapító tagja.

PARSONS, NICHOLAS T. Bécsben élő író, fordító és szerkesztő. Az oxfordi New College-ban szerzett diplomát, a firenzei

Brit Intézet oktatója volt, majd angol irodalmat tanított a Pisai Egyetemen.

PETŐ ZOLTÁN (1986) az Eötvös József Kutatóközpont/Molnár Tamás Kutatóintézet tudományos munkatársa. Kutatási területe a konzervatív politikai gondolkodás eszmetörténete. A 18. századi brit politikai filozófiai gondolkodás jellemző paradigmáinak vizsgálata, a 19–20. századi konzervativizmus (angolszász és német), illetve a két világháború közötti magyar politikai gondolkodás/politikatudomány.

SEBESTYÉN ILONA (1953, Budapest) könyvkiadó, szerkesztő, a Nap Kiadó igazgatója. Magyar-történelem szakon végzett az ELTE-n. Nyelvművelő írások, recenziók, sorozatszerkesztések sora fűződik nevéhez.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárád) író, politológus, a *Magyar Szemle* szerkesztője, a *Nouvelle École* folyóirat munkatársa. Egyetemi diplomáit Kolozsváron, illetve Budapesten szerezte.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1945, Budapest) irodalomtörténész. Az ELTE-n latin–görög–iranisztika szakon végzett, a *Bibliotheca Scriptore Medii Recentisone Alvorum* című sorozat társszerkesztője, Békés Enikővel. Az *Irodalomtörténeti Közlemények* és a *Vigilia* szerkesztőbizottsági tagja, a BTK Irodalomtudományi Intézet emeritus kutatóprofesszora, az SZTE BTK Klasszika-filológia és Neolatin Tanszékének professor emeritusa.

TEMESVÁRI PÉTER reumatológus, idegyógyász. 40 éven át az ORFI (Országos Reumatológiai és Fizioterápiás Intézet) orvosa. Jelenleg az ORFI önkéntes munkatársa és a budapesti angyalföldi Rendelőintézet reumatológus szakorvosa.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemlének* 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

A MAGYAR SZEMLE FÜZETEK ÚJ KÖTETEI

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,

06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNK BEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.

Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.

A szerk.